

LİŇQVİSTİKƏ PROBLEMLƏRİ

Beynəlxalq elmi jurnal
International Journal of Science
Международный Журнал Науки

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu
nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 4288

ISSN 2707-8469

İldə 4 dəfə çıxır.
It is published 4 times a year.
Публикуется 4 раза в год

Təsisçi və baş redaktor: Mahirə Nağı qızı Hüseynova

Məsul katib: Həcər Hüseynova
Redaktor köməkçisi: Günel Nəcəfova

Redaksiya heyəti:

Möhsün Nağısoylu (AMEA, Azərbaycan, Bakı)
Alfiya Yusupova (KFU, Tatarıstan, Kazan, Rusiya)
Firdaus Gulmitdinovna Xisamitdinova (Başqırdıstan, Ufa, Rusiya)
Nurila Şaymerdinova (L.N.Qumilev adına Milli Avrasiya Universiteti, Qazaxıstan, Nur-Sultan)
Gulnur Kulsarina (BDU, Başqırdıstan, Ufa, Rusiya)
Qəzənfər Kazımov (AMEA, Azərbaycan, Bakı)
Fidan Qurbanova (BSU, Azərbaycan, Bakı)
İsmayıl Kazımov (AMEA, Azərbaycan, Bakı)
Mirvari İsmayılova (ADPU, Azərbaycan, Bakı)
Nailə Sadıqova (ADPU, Azərbaycan, Bakı)
Adil Babayev (ADU, Azərbaycan, Bakı)
Hüseyn Şərqidərəcək Soytürk (TYHM, İran, Tehran)
İlkin Qulusoy (KKU, Türkiyə, Qars)

Founder and Editor-in-Chief: Mahira Huseynova Nagi

Executive Secretary: Hajar Huseynova

Assistant Editor: Gunel Najafova

Editorial staff

Mohsen Nagyshoylu (ANAS, Azerbaijan, Baku)

Alfiya Yusupova (KFU, Tatarstan, Kazan, Russia)

Firdaus Khisamitdinova (Bashkortostan, Ufa, Russia)

**Nurila Shaimerdinova (L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Nur-Sultan)**

Gulnur Kulsarina (BSU, Bashkortostan, Ufa, Russia)

Kazanfar Kazimov (ANAS, Azerbaijan, Baku)

Fidan Gurbanova (BSU, Azerbaijan, Baku)

Ismail Kazimov (ANAS, Azerbaijan, Baku)

Mirvari Ismayilova (ASPU, Azerbaijan, Baku)

Naila Sadigova (ASPU, Azerbaijan, Baku)

Adil Babayev (AUL, Azerbaijan, Baku)

Huseyn Sharkiderecek Soy Turk (Tehran Law Center.Iran)

Ilkin Qulusoy (KKU, Turkey, Kars)

Основатель и главный редактор: Махира Гусейнова Наги

Ответственный секретарь: Хаджар Гусейнова

Помощник редактора: Гюнель Наджафова

Редакционная коллегия

Мохсун Нагысойлу (НАНА, Азербайджан, Баку)

Альфия Юсупова (КФУ, Татарстан, Казань, Россия)

Фирдаус Хисамитдинова (Башкортостан, Уфа, Россия)

Нурилла Шаймердинова (Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, Нур-Султан)

Гульнур Кульсарина (БГУ, Башкортостан, Уфа, Россия)

Казанфар Казимов (НАНА, Азербайджан, Баку)

Фидан Гурбанова (БГУ, Азербайджан, Баку)

Исмаил Казимов (НАНА, Азербайджан, Баку)

Мирвари Исмаилова (АГПУ, Азербайджан, Баку)

Наиля Садыгова (АГПУ, Азербайджан, Баку)

Адиль Бабаев (АУЯ, Азербайджан, Баку)

Гусейн Шеркидереджек Сойтурк (ТЮЦ. Иран, Тегеран)

Илькин Гулусой (ККУ, Турция, Карс)

Mündəricat

Mahirə Hüseynova. <i>“Van” komponentli toponimlərin etimologiyası haqqında mülahizələrim.....</i>	14-22
Alfiya Yusupova. <i>M. Bekçurinin özünütəhsil kitabları</i>	23-28
Hüseyn Soytürk, Həcər Hüseynova. <i>Feili sifətlərdə funksional-semantik dəyişmə</i>	29-42
Sevda Abbasova. <i>Onomastik vahidlərin etimoloji kökü.....</i>	43-49
Sevinc Sadıqova. <i>Arxaik apelyativli leksik vahidlər.....</i>	50-57
Sürəyya Həsənova. <i>Onomastik vahidlərin frazeologizmlərin yaranmasında rolu.....</i>	58-66
Sevinc Əsədova. <i>Azərbaycan və ingilis dillərində lirik növün janrlarında zoonimlər.....</i>	67-76
Səidə Dadaşova. <i>Fransız dilində toponimlər.....</i>	77-84
Bəhram Cəfəroğlu. <i>Xaçmaz rayonunun morfoloji üsulla yaranan onomastik vahidləri.....</i>	85-94
Səbinə Əhmədova. <i>Çar Rusiyası dövründə Bakı ədəbi mühiti.....</i>	95-108
Yeganə Salahova. <i>Poeziyada yemək adlarından ibarət olan dialektizmlərin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri.....</i>	109-116
Könül Həsənova. <i>Azərbaycan dilinin antroponimik leksikası.....</i>	117-125
Arzu Kərimova. <i>Tarixi keçmişimizi hifz edən toponimlər.....</i>	126-133
Elnarə Niftəliyeva. <i>Azərbaycan dilində enantiosemiya hadisəsi- sözlərin qrammatik qütbləşməsi kimi.....</i>	134-142
Ramilə Orucova. <i>Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin tarixi-etimoloji təhlili.....</i>	143-152
Osman Əhmədzadə. <i>S.N.Kramer və onun “Tarix Şumerdən başlayır” kitabı haqqında akademik T.Hacıyevin araşdırmaları</i>	153-160

Оглавление

Махира Гусейнова. Мои соображения по этимологии топонимов с компонентом "Ван"	14-22
Юсупова Альфия. Самоучители М.Бекчурина.....	23-28
Гусейн Сойтюрк, Хаджар Гусейнова. Функционально-семантическое изменение в причастиях	29-42
Севда Аббасова. Этимологический корень ономастических единиц..	43-49
Севиндж Садыгова. Лексические единицы с архаичными апельятивами	50-57
Сурайя Гасанова. Роль ономастических единиц в образовании фразеологизмов.....	58-66
Севиндж Асадова. Зоонимы в лирических жанрах на азербайджанском и английском языках	67-76
Саида Дадашова. Топонимы на французском языке.....	77-84
Бахрам Джафароглу. Ономастические единицы Хачмазского района сформированные морфологическим методом.....	85-94
Сабина Ахмедова. Литературная среда Баку в период царской России... ..	95-108
Егана Салахова. Лингвокультурные особенности диалектизмов названий продуктов в поэзии	109-116
Конуль Гасанова. Антропонимическая лексика азербайджанского языка	117-125
Арзу Каримова. Топонимы, хранящие наше историческое прошлое.....	126-133
Эльнара Нифталиева. Феномен энантиосемии в азербайджанском языке - как грамматическая поляризация слов.....	134-142
Рамила Оруджова. Историко-этимологический анализ вспомогательных частей речи в фольклорных текстах.....	143-152
Осман Ахмедзаде. Исследования академика Т. Гаджиева С. Н. Крамера и его книги «История начинается с Шумера».....	153-160

Contents

Mahira Huseynova. <i>My views on the etymology of toponyms with the "Van" component</i>	14-22
Yusupova Alfiya. <i>Self-teaching books by M. Bekchurin</i>	23-28
Huseyn Soy Turk, Hajar Huseynova. <i>Functional and semantic change of adjectives</i>	29-42
Sevda Abbasova. <i>Etymological root of onomastic units</i>	43-49
Sevinj Sadigova. <i>Lexical units with an archaic appellant</i>	50-57
Suraya Hasanova. <i>The role of onomastic units in the formation of phraseology</i>	58-66
Sevinj Asadova. <i>zoonyms in genres of lyric types in azerbaijani and english languages</i>	67-76
Saida Dadashova. <i>Place names in French</i>	77-84
Bahram Jafaroglu. <i>Onomastic units of the Khachmaz region formed by the morphological method</i>	85-94
Sabina Akhmedova. <i>Literary environment of Baku during the period of tsarist Russia</i>	95-108
Egana Salakhova. <i>Linguocultural features of dialectisms of names of products in poetry</i>	109-116
Konul Hasanova. <i>Anthroponymic lexicon of the Azerbaijani language</i>	117-125
Arzu Karimova. <i>Place names that preserve our historical past</i>	126-133
Elnara Niftaliev. <i>The phenomenon of enantiosemy in the Azerbaijani language - as grammatical polarization of words</i>	134-142
Ramila Orudzhova. <i>Historical and etymological analysis of auxiliary parts of speech in folklore texts</i>	143-152
Osman Ahmedzade. <i>Research by Academician T. Gadjiev on S. N. Kramer and his book "History begins at Sumer"</i>	153-160

Baş redaktordan

Azərbaycan dilçiliyində dil materiallarının linqvistik resurslar üzrə araşdırılmasının tarixi qədimdir və dilçiliyimizdə mətn üzərində linqvistik tədqiqat işlərinə keçən əsrin 50-ci illərindən sonrakı dövrlərdə daha geniş meydan verilmişdir. Linqvistik tədqiqat işlərinin üsul və metodlarının müəyyənləşdirilməsi bu sahənin həm kəmiyyətə, həm də keyfiyyətə daha çox irəliləməsinə, sürətli inkişaf yolu keçməsinə səbəb olmuşdur. Linqvistik təhlil işləri ilə məşğul olan dilçilərimiz bədii əsərlərin dilinin hansı resurslar üzrə araşdırılmasının təhlil üsullarını işləyib hazırlamış və bu üsullar əsasında Orxan-Yenisey abidələrinin, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının, Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk” ensiklopedik əsərinin, Nəsiminin, Füzulinin, Xətəinin, Qurbaninin, Mirzə Fətəli Axundovun, Qasım bəy Zakirin, Sabirin, Seyid Əzim Şirvaninin, Nəcəf bəy Vəzirovun, Cəlil Məmmədquluzadənin, Aşıq Ələsgərin, Nəriman Nərimanovun, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, bölgələr üzrə aşıq və el şairlərinin, Cəfər Cabbarlının, Hüseyn Cavidin, Məmməd Səid Ordubadinin, Süleyman Rüstəmin, Səməd Vurğunun, Abdulla Şaiqin, Süleyman Rəhimovun, Mir Cəlal Paşayevin, Mehdi Hüseynin, Rəsul Rzanın, Mirzə İbrahimovun, Məmməd Arazın və onlarla digər yazıçı və şairlərimizin əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri elmi şəkildə şərh olunmuşdur. Görülən bu işlərin fonunda hələ də həllini gözləyən çoxlu sayda əsərlərin linqvistik yöndə araşdırılması, xarakterik dil hadisə və faktlarının üzə çıxarılması, dilimizin keçmişinin və müasir vəziyyətinin vacib məsələlərinin aydınlaşdırılması, qohum türkcələrlə müqayisəli aspektdə öyrənilməsi və s. kimi problemlərin öyrənilməsi, tədqiq edilməsi işləri qalmaqdadır və bunlar Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran aktual vəzifələrdəndir.

Tam şəkildə dilçilik fənləri sisteminə aid edilən linqvistik üsul və metodları əsasında hər hansı bir dilin yaranması, formalaşması, inkişaf qanunlarını, dilin keçdiyi dövr və mərhələləri, müxtəlif dövrlərdə baş vermiş fonetik, leksik-semantik, qrammatik quruluşundakı dəyişiklikləri, şifahi və yazılı ədəbi dilin yaranmasını, onun funksional üslublarını, dilin digər vacib cəhətlərinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini şərh etmək mümkündür və bu baxımdan dünyanın ən qədim və zəngin dillərindən biri olan Azərbaycan dili də istisna deyildir.

Linqvistika məsələləri çox mürəkkəb və çoxşaxəli problemlərdəndir və bu problemləri, demək olar ki, bir dərslük və yaxud bir monoqrafiya çərçivəsində

həll etmək mümkün deyildir və elə məhz “Linqvistika problemləri” beynəlxalq elmi jurnalı da bu zərurətdən meydana çıxmışdır. Elmi toplunun ötən saylarında olduğu kimi bu sayında da zəruri saydığımız elmi məqalələrə geniş yer vermişik ki, bunların da mütəxəssislər tərəfindən maraqla qarşılanacağını güman edirik. Onu da qeyd etməliyik ki, jurnalda çap olunan müxtəlif mövzulardakı elmi məqalələrdə linqvistik təhlil üsul və metodlarına ciddi riayət olunmuş, elmi təhlillərə geniş yer verilmiş, mövcud problemlər, dil hadisələri, faktları ancaq elmi təhlil əsasında obyektiv şəkildə şərh olunmuşdur. Topluda əksini tapan elmi məqalələrdən aydın şəkildə görünür ki, tədqiqatçılar araşdırmalarında ümumi dilçiliyin prinsiplərinə əsaslanmış, oradan istiqamət almış və indiyə kimi Azərbaycan dilçiliyində, o cümlədən türkologiyada toxunulmamış, araşdırmalara cəlb edilməmiş vacib və aktual məsələləri linqvistik təhlilə cəlb etmiş və bir-birindən maraqlı, dilçiliyimiz üçün dəyərli olan elmi nəticələr əldə etmişlər.

Mövcud elmi-nəzəri müddəalara əsaslanmadan linqvistika problemlərini həll etmək mümkün deyildir və elmi jurnalda yer almış rəngarəng mövzularda olan məqalələrdən aydın şəkildə görünür ki, müəlliflər təhlilə cəlb etdikləri dil faktlarına, dilin fonetik, morfoloji, leksik, sintaktik yaruslarına diqqətli yanaşmış, zəngin elmi və bədii mənbələrə xüsusi diqqət yetirmişlər ki, bütün bunlar elmi toplumumuzun bu sayının dəyərini artıran cəhətlərdən hesab olunmalıdır.

Mahirə Hüseynova
filologiya elmləri doktoru, professor

От главного редактора

В азербайджанском языкознании, в том числе тюркологии, еще многое предстоит сделать в связи с научными и теоретическими основами лингвистики. В глобализирующемся мире существует большая потребность в научной ясности, новых исследованиях и анализе, рассуждениях и положениях в области лингвистики, и эти проблемы очень сложны, но актуальны.

После обретения нашей страной независимости в азербайджанском языкознании была проделана большая работа по лингвистическим проблемам, лингвистические исследования продвинулись как в количественном, так и в качественном отношении, и были созданы научные источники по вопросам, которые являются глубокими, всеобъемлющими и актуальными. В этих научных источниках, трудах, монографиях, статьях и тезисах были выявлены и научно интерпретированы характерные фонетические, лексические, морфологические, синтаксические события и факты уточняются в произведениях различных писателей и поэтов, на языке наших древних письменных памятников, образцах фольклора. Лингвистика охватывает все области и разделы лингвистики и включает диалектологию, историю языка, теорию языка, систему фонем, вопросы лексикологии, проблемы морфологии и синтаксиса, языковые и речевые отношения, стилистическое разнообразие языка, литературный язык, сравнение религии со связанными и не связанными языками и объясняются десятки важных проблем и т. д. Все они неразрывно связаны, и в процессе лингвистических исследований зачастую невозможно разделить их, иначе, если это единство будет нарушено в лингвистических исследованиях и научной работе над художественным текстом, исследование будет неэффективным. Говоря о важности лингвистического анализа всей системы языка, проф. А. Гурбанов показывает, что в лингвистике существует аксиома о том, что язык - это система систем. То есть структура языка состоит из разных систем. В языке звуки, слова, выражения, предложения и связанные с ними события существуют в виде отдельных систем.

Из истории лингвистического анализа художественного текста видно, что некоторые лингвисты уделяли особое внимание изучению

только лексико-грамматической системы языка. Многие области, которым посвящены отдельные отделы лингвистики, оказались в тени, и в результате язык текста изучен односторонне, а не на должном уровне. Лингвистический анализ художественного текста должен охватывать всю систему языка. Следует наглядно продемонстрировать на тексте, какие особенности и качества языковых систем имеют свои возможности.

Журнал был встречен читателями и одобрен Высшей Аттестационной Комиссией при Президенте Азербайджанской Республики за строгое соблюдение всех этих вопросов и принципов в первом выпуске сборника научных статей «Лингвистические проблемы», который мы начали публиковать несколько месяцев назад. К публикации готов и второй номер научного сборника, в котором много научных статей. В статьях представлен лингвистический анализ большинства языковых систем, включая проблемы тюркологии, и сделаны интересные научные выводы, основанные на конкретных принципах лингвистического анализа, которые, мы не сомневаемся, будут встречены с интересом и оценены нашими лингвистами, тюркологами, магистрами и докторантами.

Махира Гусейнова
доктор филологических наук, профессор

From the editor-in-chief

In the Azerbaijani linguistics, including Turkology, there is still much to be done in connection with the scientific and theoretical foundations of linguistics. In a globalizing world, there is a great need for scientific clarity, new research and analysis, discussions and positions in the field of linguistics, and these problems are very complex, but relevant.

Since the acquisition of our country's independence in the Azerbaijani linguistics, a great deal of work has been done on linguistic problems, linguistic research has been carried out as a quantitative, so and qualitative relationship, and we will continue to do so. In these scientific sources, works, monographs, articles and theses were revealed and scientifically interpreted the characteristic phonetic, lexical, morphological, syntactic events and facts are clarified, the readings are clarified in our writings. Linguistics covers all areas and sections of linguistics and includes dialectology, history of language, theory of language, system of phonemes, issues of lexicology, problems of morphology and syntax, language and speech relations, stylistic diversity of language, literary language, comparison of religion with related and unrelated languages and explains dozens of important problems, etc. They are all inextricably linked, and in the process of linguistic research it is often impossible to separate them, otherwise, if this unity is violated in linguistic research and scientific work on a literary text, the research will be ineffective. Speaking about the importance of linguistic analysis of the entire language system, prof. A. Gurbanov shows that in linguistics there is an axiom that language is a system of systems. That is, the structure of a language consists of different systems. In language, sounds, words, expressions, sentences and related events exist as separate systems.

From the history of linguistic analysis of a literary text, it can be seen that some linguists paid special attention to studying only the lexical and grammatical system of the language. Many areas, which are devoted to individual departments of linguistics, have fallen into the shadows, and as a result, the language of the text is studied one-sidedly, and not at the proper level. Linguistic analysis of a literary text should cover the entire language system. It should be clearly demonstrated in the text what features and qualities of language systems have their capabilities.

The journal was greeted by readers and approved by the High Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan for strict adherence to all these issues and principles in the first issue of the collection of scientific articles "Linguistic Problems", which we began to publish a few months ago. The second issue of the scientific collection is also ready for publication, in which there are many scientific articles. The articles present a linguistic analysis of most linguistic systems, including the problems of Turkology, and make interesting scientific conclusions based on specific principles of linguistic analysis, which, we have no doubt, will be met with interest and appreciated by our linguists, Turkologists, masters and doctoral students.

Mahira Huseynova
Doctor of Philology, Professor

“Van” komponentli toponimlərin etimologiyası haqqında mülahizələr

Mahirə Nağı qızı Hüseynova
filologiya elmləri doktoru, professor
ADPU, Filologiya fakültəsinin dekanı
e-mail: mahire.huseynova@adpu.edu.az

Xülasə

XIX əsrin ilk onilliklərində İran və Türkiyədən Qərbi Azərbaycana (indiki Ermənistan) və Dağlıq Qarabağa köçürülən ermənilər iki əsr ərzində xalqımıza qarşı məqsədyönlü şəkildə soyqırım siyasəti yeritmiş, azərbaycanlılar ermənilər tərəfindən dünyada analoqu olmayan mərhumiyyətlərə, məşəq-qətlərə, deportasiyalara, qətlamlara, milli faciələrə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə antibəşəri siyasət nəticəsində ermənilər təkcə torpaqlarımızı işğal və zəbt etməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda dilimizin çoxlu sayda sözlərini, folklorumuzu, musiqimizi, tarixi-mədəni abidələrimizi, milli mətbəximizə məxsus qida məhsulları adlarını, toponimlərimizi və sairəni özününküləşdirməyə-erməniləşdirməyə çalışmışlar. Ermənilər azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisində və Qarabağda tarixi izlərini silmək üçün daha çox tarixin aynası, güzgüsü sayılan toponimlərimizin dəyişdirilməsinə-erməniləşdirilməsinə cəhd etmiş və bu avantürist siyasəti bu gün də davam etdirməkdədirlər. Azərbaycan toponimlərinin müəyyən bir qisminin tərkibində işlənən **“van”** komponentli yer-yurd adları da belələrindəndir və ermənilər tərəfindən heç bir elmi mənbəyə istinad edilmədən uydurulur ki, guya bu toponimlər erməni dilinə məxsusdur. Məqalədə **“van”** komponentli toponimlər tarixi-etimoloji aspektdə araşdırılır, həmin yer-yurd adlarının azərbaycanlılara məxsus olduğu elmi mənbələr əsasında sübuta yetirilir, ermənilərin cəfəngiyyat və uydurma fikirləri alt-üst edilir.

Açar sözlər: *toponim, soyqırım, van, saxtakarlıq, ad*
Rəyçi: *professor Cəfər Cəfərov*

Мои соображения по этимологии топонимов с компонентом "Ван"

Махира Гусейнова Наги
доктор филологических наук, профессор
АГПУ, декан филологического факультета
электронная почта: mahire.huseynova@adpu.edu.az

Резюме

В первые десятилетия XIX века армяне, переселившиеся из Ирана и Турции в Западный Азербайджан (ныне Армения) и Нагорный Карабах, целенаправленно проводили политику геноцида против нашего народа на протяжении двух веков, Азербайджанцы стали жертвами беспрецедентных смертей, лишений, депортаций, массовых убийств и национальных трагедий со стороны армян. В результате такой поэтапной античеловеческой политики армяне не только захватили и оккупировали наши земли, но и попытались присвоить и арменизировать многие слова нашего языка, фольклор, музыку, исторические и культурные памятники, названия продуктов питания, топонимы и так далее. Армяне пытались изменить и арменизировать наши топонимы, которые больше похожи на зеркало истории, чтобы стереть исторические следы азербайджанцев в нынешней Армении и Карабахе, и продолжают эту авантюрную политику сегодня. Такие топонимы с компонентом «ван», которые используются в некоторых азербайджанских топонимов, также являются таковыми и придуманы армянами без ссылки на какой-либо научный источник, якобы эти топонимы принадлежали к армянскому языку. В статье исследуются топонимы с компонентом «**ван**» с историко-этимологической точки зрения, обосновываются названия этих мест на основе научных источников, что они принадлежат азербайджанцам, и опровергается чушь и измышления армян.

Ключевые слова: *топоним, геноцид, ван, мошенничество*

Рецензент: *профессор Джафар Джафаров*

My views on the etymology of toponyms with the "van" component

Mahira Huseynova Nagi
Doctor of Philology, Professor
ASPU, Dean of the Faculty of Philology
email: mahire.huseynova@adpu.edu.az

Summary

In the first decades of the 19th century, the Armenians who migrated from Iran and Turkey to Western Azerbaijan (now Armenia) and Nagorno-

Karabakh purposefully pursued a policy of genocide against our people for two centuries, Azerbaijanis became victims of unprecedented deaths, privations, deportations, massacres and national tragedies by the Armenians. As a result of such a phased anti-human policy, the Armenians not only captured and occupied our lands, but also tried to appropriate and Armenize many words of our language, folklore, music, historical and cultural monuments, names of food products, place names and so on. The Armenians tried to change and Armenianize our place names, which are more like a mirror of history, in order to erase the historical traces of Azerbaijanis in present-day Armenia and Karabakh, and continue this adventurous policy today. Such place names with the component "van", which are used in some Azerbaijani place names, are also such and were invented by the Armenians without reference to any scientific source, as if these place names belonged to the Armenian language. The article examines toponyms with the "van" component from a historical and etymological point of view, substantiates the names of these places on the basis of scientific sources that they belong to Azerbaijanis, and refutes the nonsense and fabrications of the Armenians.

Key words: *toponym, genocide, van, fraud*

Reviewer: *Professor Jafar Jafarov*

Aktuallıq. I əsr bundan əvvəl İran və Türkiyədə torpaq iddiasına düşən ermənilər bu ölkələrdən qovulmuş, rusların köməyi ilə Azərbaycan ərazilərinə köçürülmüş və bu prosesdə onlar özləri ilə demək olar ki, bir dənə də olsun toponim- coğrafi ad gətirməmişlər. Ermənilər daima azərbaycanlıların etnik tarixinə dair qərəzli fikirlər söyləmiş, tariximizin ən qədim və qiymətli səhifələrini öz adlarına çıxmış, toponimlərimizi də bu yolla mənimsəyərək anonim, plagiat, saxta tarix kitabları yaradaraq özləri özlərinin beyinlərini zəhərləmişlər. Ermənilər yer-yurd adlarının erməniləşdirməyə qismən nail olsalar da, son illərdə Azərbaycanda, o cümlədən xarici ölkələrdə çap olunan əsərlərimiz onların toponimik soyqırımı ilə məşğul olanlarının istənilən məqsədə nail olduqlarını əyani şəkildə sübuta yetirir. Biz şübhə etmirik ki, müxtəlif topoqrafik xəritələrdə, elmi mənbələrdə əksini tapmış coğrafi adlarımızı erməni millətçiləri nə qədər erməniləşdirməyə çalışsalar da, arzuladıqları nəticəni əldə edə bilməyəcəklər.

“*Van*” sözü müstəqil leksik vahid kimi dilimizdə eradan əvvəl II-I minilliklərdən işlənmiş və bu düzgün fikir elmi mənbələrdə də bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda Naxçıvan, İrəvan, Mincivan, Ərkivan, Ərçivan, Sevan, Əfqanıstanda Pərvan, Baqavan, Cənubi Azərbaycanda Zəngəvan, Türkmənistanda Sıraqvan və s. onlarla toponimin ikinci komponentində işlənən van komponenti sübut edir ki, bu leksik vahid erməni dilinə məxsus deyildir. Erməni millətçiləri bütün vəchlə bu sözü öz adalarına çıxmağa çalışsalar da, elmi mənbələr onların bu uydurmasını təsdiq

etmir. Bütün bunların elmi baxımdan saf-çürük edilməsi mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdəndir.

Metod. Məqalədə tarixi-müqayisəli və təsviri metod tətbiq edilmişdir.

Annotasiya. Azərbaycan toponimiyasında mövcud olan “van” komponentli yer-yurd adlarının tarixi olduqca qədimdir və məqalədə bu toponimlərə tarixi-etimoloji istiqamətdə aydınlıq gətirilir, bu sahədə aparılan araşdırmalarla müqayisədə burada elmi mülahizələr daha da genişlənilir, dəqiqləşdirilir, konkretləşdirilir.

VI əsrdə “van” sözü orta fars dilində işlək coğrafi terminlərdən biri olmuş və həmin əsrdə Mehranilər (Cavanşir nəslı) tərəfindən tikilmiş Mihravan şəhərinin adında öz əksini tapmışdır. “Van” sözünü bəzi tədqiqatçılar mənşəcə qədim fars dilindəki eyniadlı sözlə bağlayaraq “monastr” və “ölkə, məkan, yer” mənalarında etimolojiləşdirmişlər (6, 100; 7, 1350; 8, 76).

Məkan mənasını bildirən *van* apeliyativini ilə Azərbaycanda xeyli sayda toponimlər qeydə alınmışdır: Ərkivan, Vilvan, Axcıvan, Təngivan, Arvan, Vraçevan, Divan, Kemişavan, Sarçuvan (Lənkəran), Amirvan, Şyüzbaşevan (Qəbələ), Gürcüvan (İsmayılı), Ketavan (Ağdaş), Orovan (Şəki), Bəcirəvan (Bərdə, İmişli), Bəndovan (Bakı), Mincivan (Zəngilan) və s. yer-yurd adlarının ikinci komponentində əksini tapan *van* apeliyativini istər Azərbaycan, istər rus, istərsə də Avropa tədqiqatçıları birmənalı şəkildə qədim fars dilinə məxsus leksik vahid hesab edir və bu sözü “məkan, yer, yurd, ölkə” mənasını bildirdiyini söyləyirlər. Fikrimizcə, *van* müstəqil söz kimi VI əsrdən çox-çox əvvəllər dilimizə daxil olmuş, bir qədər keçəndən sonra apelyativləşmiş və XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilindən erməni dilinə heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan transfer edilmişdir. Y.N.Buşuyeva yazır ki, fars, Azərbaycan və erməni dillərində “yaşayış yeri, kənd, oba” mənasını bildirən bu formant sanskrit dilindəki “sen//sin” sözündəndir (9, 160). V.F.Minorskiyə görə isə İran mənşəli “seni” Zaqafqaziyyə ermənilər gətirmişlər (1, 37-82). V.Əliyev göstərir ki, bütün bu fikirlərdə bir qeyri-dəqiqlik var. Əvvəla, sanskritdəki *ksaya//kstinin* Azərbaycan və erməni dillərində “sen” şəklinə düşməsinin səbəbləri göstərilmir, ikincisi, bu apelyativlə düzələn toponimlərə təkcə Azərbaycanda və Ermənistanda deyil, Gürcüstanda da rast gəlinir (4, 123). Deməli, bütün bunlar sübut edir ki, *van* apeliyativini xalis erməni sözü deyildir və onların saxtakarlıqlarını aşağıdakı toponim orerklər əsasında açıb göstərməyə çalışacağıq.

Naxçıvan: Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biri olan Naxçıvanın salındığı tarix dəqiq müəyyənləşdirilmədiyi kimi, bu toponimin etimologiyası haqqında da bir dəqiq fikir söylənməmişdir. Eradan əvvəl II-I minilliklərdən tutmuş üzübəri Naxçıvanın ictimai-siyasi həyatı, coğrafi sərvəti, yadelli işğallara məruz qalması, maddi-mədəniyyət abidələri, ticarət əlaqələri, sənətkarlığı və s. haqqında dəyərli elmi mənbələr yaradılmışdır. II əsr yunan

coğrafiyaşünası Klavdi Ptolomeyin “Coğrafi təlimnamə” əsərində *Naxsuana* kimi qeyd olunan bu toponim hələlik dəqiq elmi izahı müasir araşdırmalarda öz həllini tapmamışdır. Qeyd etməliyik ki, müasir dövrdə *Naxçıvan* formasında işlənən bu toponimin K. Ptolomey tərəfindən Naksudun şəklində qeydə alınması yunan dilinə adaptasiyanın nəticəsidir. Azərbaycanın Naxçıvan oykonimi barəsində ən qədim etimoloji izahına təxminən 2 min il bundan əvvəl yaşamış yəhudi tarixçisi İ.Flavinin qeydlərində rast gəlirik. O yazır ki, axır zamandan sonra əfsanəvi Nuhun gəmidən düşdüyü yer Naxçıvan olmuşdur. Ermənilər azərbaycanlılara aid bir qədim tarix görən kimi dərhal onları öz adlarına çıxmağa çalışırlar və Naxçıvan da belə paleotoponimlərindən biridir. Qondarma və saxta erməni tarixşünaslığında Naxçıvan toponiminin etimologiyası ilə bağlı belə bir fikir hökm sürür ki, güya Naxçıvan erməni sözüdür və mənası “ilk, ilkin, birinci”, yəni “Nuhun gəmisinin ilk lövbər saldığı yer” anlamındadır. S.Malxasyan buna etiraz edərək göstərir ki, XVIII əsrdə bəzi başabəla erməni tarixçiləri bu adın mənasını təhrif etmişlər. Onlar “Tövrat” rəvayətlərinə inanaraq belə bir mülahizə irəli sürmüşlər ki, güya Nuhun gəmisi Ararat dağında lövbər salmış, onun özünün ilk düşərgəsi (gəmidən düşdüyü ilk yer – M.K) Naxçıvan ərazisi olmuşdur. Ona görə də ermənilər burada şəhər salıb adını Naxçıvan qoymuşlar (2, 157). Ərəb mənbələrində Naxçıvan oykonimi Nəvaşə və Nəqşi cahan variantlarında qeydə alınmışdır (3, 32-51).

Tarixi və müasir elmi mənbələrdə ciddi fonomorfoloji transformasiyaya uğrayan bu toponimə təxminən 3500 ildən artıq yaş verilir və bu paleotoponimin etimologiyası haqqında müxtlif fikirlər söylənilir ki, onları qısaca olaraq aşağıdakı kimi xülasə edə bilərik:

1) Naxçıvan – “Nuh çıxan”, yəni “Nuhun düşdüyü ilk yer” – etimologiyasını Azərbaycanda əksər tədqiqatçılar qəbul edirlər.

2) Naxçıvan – “Nəqşi cahan”, yəni “dünyanın ən mühüm nəqqaşlarının, sənətkarlarının, memarlarının məskəni” etimoloji variantının Azərbaycanda tərəfdarları da az deyildir;

3) Naxçıvan – “Nəqşi cahan”, yəni “dünyanın ən yaraşlıq, gözəl, bəzəkli şəhəri” – kimi etimolojiyəldirənlər də vardır;

4) Naxçıvan – “Xoş, faydalı su diyarı” – etimologiyasını Azərbaycanda qəbul edənlər, demək olar ki, yoxdur;

5) Naxçıvan – “Naxç tayfasının yeri, məskəni” – etimoloji variantı bəzi tədqiqatçılar tərəfindən razılıqla qarşılanır;

6) Naxçıvan oykononimini üç hissəyə ayıraraq (Nax+çı+van), “Nuhçuların (Nuh tərədarlarının) məskəni” kimi ertimolojiyəldirənlər də vardır ki, burada sözün mənası Azərbaycan toponimiyasında düzgün qəbul edilsə də, sözün hissələrə ayrılaraq təhlil edilməsi kəskin mübahisələr doğurur;

7) Naxçıvan oykoniminin qədim dildə “Nahtuante” formasında olduğunu və “Allah” mənası bildirdiyini söyləyənlər də vardır ki, bu fikir də bir qədər ağlabatan görünür (4, 166-168; 1, 380; 5, 95-96).

8) Naxçıvan paleoykononiminin mənşəyi barəsində söylənilən fikirləri bir qədər də artırmaq olar və biz qısaca olaraq onu deyə bilərik ki, bu toponimi “Nuhun gəmidən düşdüyü yer” kimi etimolojişdirənlər də haqlıdırlar.

İrəvan: Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistan) Ağrı vadisinin şimal-şərqində, Zəngi çayının sahilində yerləşən İrəvan şəhərinin qədim tarixi haqqında və eyni zamanda da bu paleoykononiminin mənşəyi və mənası barədə mənbələrdə həm dəyərli, həm ziddiyyətli fikirlərə rast gəlirik. Prof.İ.Bayramov “Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi” adlı çox dəyərli monoqrafiyasında İrəvan oykoniminə böyük həcmdə toponimik oçerk həsr etmiş və oçerkdə söylənilən obyektiv və ziddiyyətli fikirlərə öz münasibətini bildirmiş və beləliklə də, bir qiymətli mənbə yarada bilmişdir. Alim İrəvan şəhərinin adının qədim fars və türk mənbələrində **Ruan, Rəvan, İrəvan**, XIX əsr rus mənbələrində **Erivan, Ayravan, Ervan, Errevant, Rəvant, İrvan**, XX əsrin 30-cu illərində **Yerevan** formasında yazıya alındığını göstərir. İ.Bayramov əsərdə İrəvan şəhərinin salınma tarixini sistemli şəkildə araşdırmışdır ki, biz də, öz növbəmizdə, qısaca olaraq bunları aşağıdakı kimi xülasə edə bilərik:

1) Rus arxeoloqu M.V.Nikolskinin araşdırmalarından belə məlum olur ki, İrəvan şəhəri bizim eradan əvvəl VIII əsrdə salınmışdır.

2) Türk coğrafiyaşünası Evliya Çələbi yaşayış məntəqəsi kimi İrəvanın XV əsrdə salındığını göstərir.

3) Tədqiqatçıların bir qismi İrəvan şəhərinin salınmasını Şah İsmayıl Xətayinin adı ilə bağlayırlar və bu fikrə əsaslanan tarixçi – toponimist Q.Qeybullayev göstərir ki, yaşayış məntəqəsi kimi İrəvan yalnız XVI əsrdən məlumdur. İ.Bayramov bu fikrə etiraz edərək göstərir ki, şəhərin salınması XVI əsrə aid edilə bilməz.

4) Ermənilərin saxtakar tarixçisi Yervand Şahəziz bu qənaətə gəlmişdir ki, İrəvan və Rəvanqulu adları arasında heç bir əlaqə yoxdur, çünki İrəvan adı VII əsrdən bəlli olmuşdur.

5) XVII əsrdə fransız səyyahı Jan Şarden İrəvan şəhəri haqqında yazır: “İrəvan böyük şəhərdir: onun çox böyük hissəsi bağlardan və üzümlüklərdən ibarətdir. O hər tərəfdən dağlarla əhatə edilmiş düzənlikdə yerləşir. Şimal-Qərb tərəfindən Zəngi, Cənub-Qərb tərəfindən isə Qırxbulaq çayları” axır.

6) 1918- ci il mayın 28-də elan edilən Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin Baş naziri Fətəli Xan Xoyski mayın 29-da öz hökumətnin xarici işlər naziri Məhəmmədhasən Hacınskiyə yazırdı ki, biz ermənilərlə bütün müharibələri həll etdik, onlar ultimatumu qəbul edəcək və müharibəni qurtaracaqlar. Biz İrəvanı onlara güzəştə getdik.

7) Y. V. Çəmənzəminli qeyd edirdi ki, böyük rus inqilabı nəticəsi olaraq Rəvan Ermənistan Cümhuriyyətinin paytaxtı oldu. Şəhərdə tarixən yalnız azərbaycanlılar və XVII- XVIII əsrlərdə isə çox az sayda ermənilər yaşamışdır.

8) 1655-ci ildə İrəvana gəlmiş Jan Batist Fevernaye yazır ki, şəhər qalasında yalnız azərbaycanlılar yaşayırdı.

Azərbaycan, rus, erməni mənbələrində **İrəvan** toponimini etimolojişdirənlərin sayı 15-dən çoxdur. Ermənilərin bu toponim barədə söylədikləri uydurmadan başqa bir şey deyildir. Fikrimizcə, İrəvan poleoykoniminin əsasında *ir+ər+er* sözləri durur ki, bu qədim sözlərə şümercədə rast gəlinir. Toponimə “*van*” komponenti erkən orta əsrlərdə qoşulmuşdur. Şümercədə *ir/ər//er* sözləri müstəqil işlənmiş və “*igid, qoçaq, cəngavər*” mənalarını bildirmişdir. Beləliklə, bu toponimi *İrvan, Ervan, Ərvan* şəkillərində restavrasiya edib, “*ərənlər yurdu, igidlər məskəni*” kimi etimolojişdirmək mümkündür.

Mincivan: bəzi tədqiqatçılar xalq yozumuna uyaraq bu toponimi “*min cavan*” kimi etimolojişdirmişlər və guya Şah İsmayıl Xətai XVI əsrdə bu yerlərdən keçərkən başına min cavanın toplaşdığını görür və o vaxtdan bu yurd *Mincuvan//Mincivan* adlandırılır. Bu etimologiya özünü doğrultmur. Bu toponimi qədim *minc// ming* tayfa adı ilə bağlamaq daha doğru olardı. Çünki, *ming* komponentli Azərbaycanda *Mingəçevir, Mingəlan, Mingə, Minkənd* kimi xeyli toponimlər qeydə alınmışdır. XVII əsrin türk səyyahı Evliya Çələbinin “Səyahətnamə” əsərində *ming* tayfasının adı çəkilir. Bəzi mənbələrdə *ming* türk tayfasının Azərbaycanda məskunlaşması IX əsrdən əvvələ aid edilir. Əslində *Mincivan* yaşayış məntəqə adı *Mingəvan* şəklində olmalıdır, yəni bu oykonim “*Mingə*” və “*van*” komponentlərindən ibarət olub, “*mingələrin yaşayış yeri, yurdu, məskəni*” anlamını bildirir. Qeyd etməliyik ki, XIX əsrdə Zəngəzur qəzasında *Mincivan* adlı iki yaşayış məntəqəsi vardır (1, 360)

Bəcirəvan. Respublikamızın Bərdə və İmişli rayonlarının ərazilərində eyniadlı yaşayış məntəqələri mövcuddur. “Azərbaycan toponimləri” Ensiklopedik lüğəti”ndə göstərilir ki, IX- XIV əsr mənbələrində Cənubi Azərbaycan ərazisində, Muğan düzündə *Bacrəvan* adlı şəhərin adı qeyd olunmuşdur. *Bacrəvan* Muğanın mərkəzi şəhəri idi. *Bacrəvan* adı cənubdan şimala əhalinin miqrasiyası (hərəkəti) ilə gətirilmişdir. *Bacrəvan* toponiminin mənası mübahisəlidir. Ərəb mənbələrində (X əsr) Beşbarmaq dağı zonasında *Bəcirəvan* adlı kənd haqqında məlumat var. Həmdullah Qəzvini (XIV əsr) Muğna ərazisində *Bəcirəvan* çayı olduğunu göstərir. Bəzi mənbələrdə adı çəkilən *Baqanrot* (qədim İran dillərində baqa- Allah, rot- çay) *Bolqarçayla* (mənbələrə görə *Bəcirəvan*) eyniləşdirilir. Bir fikrə görə, farsdilli *Baqravan*

adının ərəb dilində tələffüz forması olmaqla **baqa** (müqəddəs) və **rəvan** (axıcı) sözlərindən ibarətdir və “**müqəddəs su, axıcı**” mənasını verir (1, 81).

Fikrimizcə, Bəcirəvan toponiminin strukturunun və mənasının izahında bu toponimik öçerkdə müəyyən səhvlərə yol verilmişdir. Belə ki, bu toponimi “**baqa**” və “**rəvan**” komponentlərinə ayıraraq etimolojiləşdirmək elmi baxımdan inandırıcı görünür. Əslində qədim tarixə malik olan bu toponimi “**Bəqərə**” və “**van**” komponentlərinə ayıraraq strukturunu düzgün təyin etmək olar və bu quruluş daha ağlabatan görünür. Məlumdur ki, “Qurani- Kərim” də bəqərə surəsi var və bu dini kitabın hər kəlməsi, hər ayə və surəsi müqəddəs olduğu kimi, bəqərə surəsi də müqəddəs hesab olunur. Deməli, Bəcirəvan toponimini “**baqa+ rəvan**” şəklində, “**müqəddəs su, axın**” mənasında deyil, “**bəqərə+van**” formasında restavrasiya etmək və “**müqəddəs yer**” anlamında etimolojiləşdirmək elmi baxımdan daha inandırıcı görünür. Müasir dilimizdə **Bəcirəvan** toponiminin qədim forması ilə müqayisəsi onu deməyə əsas verir ki, bu xüsusi adda xeyli fonetik dəyişmələr baş vermiş və dilimizin fonetik transkripsiyasına uyğunlaşdırılmışdır.

Təngivan. Lənkəran rayonunda dağətəyi ərazidə yerləşən bu yaşayış məntəqəsinin adı bəzi qədim mənbələrdə **Tenqivan** şəklində qeydə alınmışdır. Azərbaycanda **təngi//tenkü//təngə** komponentli 7-dən çox yaşayış məntəqə adı və oronimik və hidronimik vahid qeydə alınmışdır. Quba rayonunun Xaltan kəndinin şimal-şərqində yerləşən **Tənkü** dağı var və bu oronim “darısqal yer, dar yer” mənasını bildirir. Quba rayonunda mövcud olan və Vəlvələ çayının Yan silsiləsinin kəsildiyi yerdə, Böyük Qafqazda sıldırım qayalar arasında yerləşən bir dərə **Təngə** adlanır və bu da “**dağ, dərə, dar keçid, dar yer**” mənasını bildirir. Ümumiyyətlə, Quba rayonunda **Təngaltı**, Lerik rayonunda **Təngəbin**, Astara rayonunda **Təngərud**, Lənkəran ovalığında **Təngərud**, Lənkəran rayonunda **Təngivan** və s. toponimlər “**dar dərəli yer**” mənasındadır və coğrafi relyefilə əlaqədar yaranmışdır (1, 464- 465).

Nəticə. 100 ildən çoxdur ki, millətçi- şovinist ermənilər “**dənizdən-dənizə**”, türksüz, monoetnik “Böyük Ermənistan” xülyasını reallaşdırmaq məqsədilə minlərlə yer- yurd adlarımız kimi, “**van**” komponentli toponimlərimizi də soyqırma məruz qoymuş, xalqımızın bu qədim və zəngin söz sərvətini erməniləşdirməyə çalışsalar da, özlərinin hibrid və qondarma dillərinə transkripsiya etsələr də, buna heç cürə nail ola bilməmişlər. Ölkəmiz öz müstəqilliyini bərqərar etdiyi bir vaxtda şovinist erməni tarixçilərinin toponimlərimizə qarşı soyqırım siyasəti alt-üst edilməli, onlar öz yerlərində oturdulmalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı,
2. История епископа Себоса. Ереван, 1939
3. Йакут ал-Химаи. Муджам ал-булдан. Баку, 1983
4. Əliyev V. Azərbaycan toponimiyası. Bakı, 1999
5. Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, 1982
6. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti, Bakı, 1998
7. Ch. Bartholomae. Altiranisches Verterbuch. Strasburg, 1904
8. Карасян Г.А. Историко-лингвистические работы. К нагальной истории армян. Древняя Малая Азия. Ереван, 1956
9. Словарь географических терминов и других слов, встречающихся топонимия Азербайджанской ССР. Составитель Е.А. Буцува. М., 1971
10. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дервенда X-XI веков. М., 1963

Самоучители М.Бекчурина

А.Ш.Юсупова
доктор филологических наук, профессор
Казанский федеральный университет
(Казань, Россия)

Аннотация. В данной статье ставится задача характеризовать самоучителей известного педагога-востоковеда М.Бекчурина. В XIX веке наряду с научными трудами по татарскому языку, словарями, пособиями, школьными учебниками, появились многочисленные самоучители и разговорники татарского языка. Они были составлены учеными, учителями и религиозными деятелями. Среди них особое место занимают самоучители Мирсалиха Бекчурина. В результате анализа самоучителей М.Бекчурина выявлено, что данные труды были адресованы для особого контингента: для курсантов Неплюевского военного училища. Продуманная структура и композиция самоучителя М.Бекчурина свидетельствует о том, что автор владел коммуникативной методикой обучения языкам.

В самоучителе ставятся практические цели: обучить понимать, говорить, читать и писать на татарском языке. Эти цели в самоучителе М.Бекчурина осуществлялись по-разному. Основное внимание уделяется пониманию и говорению.

Для развития речи, для активизации стереотипов общения в самоучителе даны диалоги, образцы разговоров. Представление ситуативных диалогов на разные темы дает возможность легче овладеть языком, запомнить готовые стереотипы общения.

Ключевые слова: Самоучитель, татарский язык, обучение, коммуникативный метод, тематическая лексика

Annotation. In this article seek to characterize the sort of language famous teacher orientalist M. Akchurina. In the XIX century, along with scientific works on the Tatar language, dictionaries, manuals, school textbooks, there were numerous self-help books and phrasebooks of the Tatar language. They were compiled by scientists, teachers, and religious leaders. Among them special place is occupied by the tutorials of Mirsalehi Akchurina the analysis tutorials M. Beccaria revealed that these works were addressed to a special population: students Valuescope military school. The well-thought-out structure

and composition Of M. Bekchurin's self-study book indicates that the author was familiar with the communicative method of teaching languages.

The tutorial sets practical goals: to teach to understand, speak, read and write in the Tatar language. This purpose in the tutorial M. Akchurina differently. The focus is on understanding and speaking.

For the development of speech, to activate the stereotypes of communication in the tutorial given dialogues, samples of conversations. Presentation of situational dialogues on different topics makes it easier to master the language, remember ready-made communication stereotypes.

Keywords: Self-help guide, Tatar language, training, communicative method, thematic vocabulary

Xülasə: Bu məqalədə əsas məqsədımız məşhur şərqşünas müəllim M. Bekchurinin özünütəhsil kitablarını xarakterizə etməkdir. 19-cu əsrdə tatar dili ilə bağlı elmi əsərlərlə yanaşı, lüğətlər, dərsliklər, məktəb dərslikləri, çoxsaylı özünütəhsil təlimləri və tatar dilinin danışmaq kitabları meydana çıxdı. Bunları alimlər, müəllimlər və dini liderlər tərtib etdilər. Bunların arasında Mirsalih Bekçurinin özünütəhsil kitabları xüsusi yer tutur. M. Bekçurinin özünütəhsil kitablarının təhlili nəticəsində bu əsərlərin xüsusi bir kontingentə ünvanlandığı aşkar edilmişdir: Neplyuev hərbi məktəbinin kursantları üçün. M. Bekçurinin öz-özünə təlimat kitabçasının yaxşı düşünülmüş quruluşu və tərkibi müəllifin dillərin tədrisi üçün ünsiyyət metoduna sahib olduğuna dəlalət edir.

Özünütəhsil bələdçisi praktik məqsədlər qoyur: tatar dilində başa düşməyi, danışmağı, oxumağı və yazmağı öyrətmək. M. Bekçurinin özünütəhsil kitabındakı bu məqsədlər müxtəlif yollarla həyata keçirilmişdir. Diqqəti anlamaq və danışmaq təşkil edir.

Nitqin inkişafı üçün, özünütəhsil bələdçisində ünsiyyət stereotiplərinin aktivləşdirilməsi üçün dialoqlar, söhbət nümunələri verilmişdir. Fərqli mövzulardakı situasiya dialoqlarının təqdimatı dili öyrənməyi asanlaşdırır, ünsiyyətin hazır stereotiplərini xatırlayır.

Açar sözlər: özünütəhsil kitabı, tatar dili, tədris, ünsiyyət üsulu, tematik lüğət

Преподавание тюркских языков, в том числе татарского, в XIX веке распространилось довольно широко. Татарский язык изучался в Тобольской, Томской, Оренбургской, Саратовской, Астраханской, Ставропольской, Симферопольской гимназиях. В Неплюевском кадетском корпусе в Оренбурге преподавались арабский, персидский и татарский языки. Учителями татарского языка в этом училище были Салихджан Кукляшев – автор «Татарской хрестоматии» (1859), Мартиниан Иванов, являвшийся автором «Татарской грамматики» (1842) и «Татарской хрестоматии» (1842) и Мирсалих Бикчурин – автор «Начального

руководства к изучению арабского, персидского и татарского языков» (1859).

В 1859 году было издано «Начальное руководство къ изучению арабскаго, персидскаго и татарскаго языков, съ короткимъ объясненіемъ существующихъ въ Оренбургскомъ крае нарѣчій башкиръ и киргизовъ и съ приложениемъ къ нему русско – персидско –татарскихъ словъ, разговоров и прописей» (Казань 1859). Составил его старший учитель арабского и персидского языков в Оренбургском Неплюевском кадетском корпусе и преподаватель татарского языка в школе киргизских детей, учрежденной при Оренбургской пограничной комиссии, коллежский асессор Мир – Салих Бекчурин.

По имеющимся сведениям, Мир – Салих Бекчурин (Бикчурин) родился в 1820 году в Оренбургской области в семье дворянина. В 1838 году закончил Неплюевское военное училище и работал в канцелярии Оренбургской Пограничной комиссии. С 1841 года М.Бекчурин начал преподавать арабский, персидский и татарский языки в том же училище. Вначале он был младшим, а потом старшим преподавателем. С середины 60-х годов М.Бекчурин выполнял обязанности наставника–наблюдателя по Восточным языкам [Кононов, 1974, с.121; Мицнегулов, Садретдинов, 1982:9].

В Неплюевском военном училище М.Бекчурин работал до 1878 года. Кроме того, он обучал «киргизских» детей татарскому языку, что продолжалось с 1850 года до 1869 года. Школа эта работала при Оренбургской Пограничной комиссии.

М.Бекчурин был эрудированным, энергичным человеком. Это позволяло ему заниматься в разных областях просвещения. Например, в начале 70–х годов он работал в трех местах: был переводчиком в канцелярии генерал–губернатора, учителем военной гимназии и «прогимназии».

В своей жизни ему пришлось выполнять весьма серьезные государственные поручения. Он участвовал в военных походах в Среднюю Азию в составе русской армии. В 1867 г. (25. I – 3. VI) в Петербурге сопровождал делегацию Туркестана. В 1870–1880 годы Мирсалих Бекчурин был членом Оренбургской городской думы. В результате многолетнего труда М.М.Бекчурин удостоился звания генерал–майора. Был награжден орденами Святой Анны второй степени, святого Владимира, Святого Станислава. В 70–х годах XIX столетия М.Бекчурин избирался членом научно – культурного общества. В 1887 году образуется научно–архивная комиссия, одним из организаторов которой был М.М.Бекчурин. Умер М.М.Бекчурин 7 марта 1903 года на 83 году жизни [Мицнегулов, Садретдинов, 1982: 9 –10].

Пособие было составлено М.Бекчуриным для ведения занятий по татарскому языку и другим языками, оно было напечатано в 1859 году в типографии Казанского императорского университета.

Пособие состоит из 128 страниц. Оно посвящено обучению арабскому, персидскому и татарскому языкам. В первой части даются алфавиты этих языков. Татарский алфавит состоит из 22 букв. За алфавитами следуют правила для чтения. М.Бекчурин пишет, что «Буквы ا, خ, ص, ض, ط, ظ, غ, ق» суть твердые, а прочие мягкие. При мягких словах хотя одна буква будет твердая, то она распространяет свое свойство на все мягкие буквы: например, قول, طوب. Слова и слоги, составленные из мягких букв, имеют свойственную им мягкость и плавность, например, كول, توب» [Б. 1859:12].

Далее автор дает общие замечания по написанию арабских букв. Он пишет: «Буквы د ذ ر ز ژ و (соединяются только с предыдущими, а с последующими никогда). Примечание: Персы и татары, в письмах своих, особенно написанных на скорую руку, د ذ ر ز ژ соединяют иногда с конечным» [Б. 1859:12].

М.Бекчурин описывает и отдельные знаки препинания. Он пишет: «В арабском, персидском и татарском языках не имеется больших букв ни для заглавных, ни для собственных имен. Иногда вместо них употребляется в заглавиях более обыкновенного толстая буква, а чаще заглавия пишутся другими чернилами или же подчеркиваются сверху строчки. Ровно не имеется и знаков препинания: с окончанием перьода, а иногда даже целой фразы, другая начинается в той же строчке, ни мало отделенная и не начатая новой строкой. В некоторых же печатных, особенно в духовных книгах иногда встречаются знаки, который бывает поставлен там, где оканчивается полная речь, но собственно в персидском и татарском языках полная речь оканчивается глаголом, который заменяет точку» [Б. 1859:13].

После кратких сведений по фонетике и пунктуации даются легкие фразы и нравоучительные изречения для перевода. Эти выражения отражают морально-этические воззрения татарского народа:

Искесез яңа булмас, ямансыз яхшы булмас.

ایسکوسز یانگسا بولماس یمان سز یخشی بولماس

Байның эше фәрман белән, юк эше дәрман белән .

باي ننگ اشي فرمان بلن يوق اشي درمان بلن

Күп яшәгән белмәс, күп күргән белер.

كوب ياشاكان بلماس كوب قدرغان بلور

Ананың күңеле балада, баланың күңеле далада.

آناننگ كونگلي بالاده بالاننگ كونگلي دالاده

Эт симерсә, иясен кабар.

ات سيمرسه اياسين قابار [Б. 1859:17].

В целях обобщения всего изученного даются тексты для чтения на всех трех языках: арабском, персидском, татарском.

М.Бекчурин дает информацию и о цифрах. В строчке «О происхождении цифр» он замечает, что Арабы, Персы и Татары имеют цифры, заимствованные первыми у индусов, что доказывает и само название م، ق، ر индийские цифры и способ писания их слева направо:

1 ۱ بر

۲ ايکى

۳ اوچ

۴ دورت [Б. 1859:61].

Большую часть самоучителя составляют русские, персидские, татарские слова и фразы. Эти слова помещены в столбик, который состоит из 3 граф. В первой графе таблицы дается русское слово, а в предыдущих графах - переводы данного слова на персидском и татарском языках.

Слова расположены по темам. В самоучителе автор выделяет 27 тематических групп. Общий объем лексических единиц составляет 1300 слов. Слова даны в форме русско-татарского словаря. Транскрипция татарских слов на кириллице отсутствуют.

Названия тематических групп и словарный состав самоучителя М.Бекчурина отличается от других. Наряду с такими тематическими группами, как “Духовные слова”, “Стихии”, “Три царства природы”, “Плоды”. “Царство ископаемых”, “Время” имеются и следующие: “Предметы учения и классные принадлежности”, “Оружие и его принадлежности”, “Музыка и музыкальные инструменты”, “Наименование войск”, “Экипаж и конная сбруя”. Названия всех тематических групп даны только на русском языке.

В конце самоучителя представлены ситуативные диалоги. Они разделены на 16 уроков. Уроки составлены по определенной структуре. Дается диалог, затем следует перевод слов, использованных в диалоге. Тематика самая разнообразная: “Место жительства”, “Родители”, “Дом”, “Торговля”. “Учеба”, “Языки”, “Погода”, “Охота” и т.д. В диалогах употреблены самые частотные слова, сами диалоги имеют коммуникативную направленность.

На последних страницах помещены образцы арабского письма.

Второе издание появилось в 1869 году. Автор изменил название своего пособия. Оно стало называться «Начальное руководство къ изучению арабского, персидского и татарского языковъ съ наречіями бухарцев, башкир, киргизов и жителей Туркестана, и съ русско–персидско–татарскими словами, расположенными по предметам,

разговорами и прописями». Как видно из названия, во втором издании самоучителя представлены «бухарское наречие» персидского языка и «наречие туркестанских жителей» татарского (тюркского) языка. В качестве примера для второго «наречия» приведена история, связанная с походами Тимура в Поволжье. Между двумя изданиями имеются некоторые различия, касающиеся рассказов и текстов. Так, пропущены рассказы о деревне и Харун ар – Рашиде, добавлены новые. Один из рассказов «Бер кызыл баш һәм аның углы», выражающий идею «угодить каждому очень трудное дело», уже в 1852 году был опубликован в азбуке Г.Вагапова.

Во втором издании расширен и иллюстративный материал. Даны рассказы, тексты на разных почерках арабского письма.

Самоучитель М.Бекчурина сохраняет традиционную структуру. В нем более детально освещены особенности татарского языка. Спецификой самоучителя М.Бекчурина можно считать то, что в нем имеются тематические группы, которые связаны с преподавательской деятельностью автора в военном училище. Среди многочисленных самоучителей татарского языка данный самоучитель представляет интерес по словарному составу, по применению различных методов обучения: прямого, сознательного, комбинированного.

Список литературы

1.Бекчурин М. Начальное руководство къ изучению арабскаго, персидскаго и татарскаго языков, съ короткимъ объяснениемъ существующихъ въ Оренбургскомъ крае наречийъ башкиръ и киргизовъ и съ приложениемъ къ нему русско – персидско – татарскихъ словъ, разговоров и прописей. – Казань, 1859. – 159 с.

2.Кононов А.Н. Библиографический словарь отечественных тюркологов (дооктябрьский период). – М.: Наука, 1974. – 340 с.

3.Миңнегулов Х. Й., Садретдинов Ш.А. XIX йөз татар хрестоматияләре –Казан: Казан ун-ты нәшр.,1982. – 133 б.

4. Юсупова А.Ш. Самоучители татарского языка XIX века. Лексика. – Казань: Школа, 2000. – 140 с.

Feili sifətlərdə funksional-semantik dəyişmə

**Hüseyn Şərqidərəcək Soytürk
İran.TYHM.**

Prof.Həcər Emin qızı Hüseynova
ADPU, filologiya fakültəsi

e-mail poçt: hacerhuseynova@mail.ru

Tel.: 055 241 17 16

XÜLASƏ:

Nitq hissələri içində adyektivləşmə cəhətdən birinci yeri isim tutur. Ən çox adyektivləşən ikinci nitq hissəsi isə feildir. Feilin adyektivləşməsi digər nitq hissələrinin adyektivləşməsindən fərqlənir. Belə ki, feillər adyektivləşə bilmək üçün xüsusi şəkilçilər qəbul edir. Bu şəkilçilər feili sifət şəkilçiləridir. Ümumiyyətlə, feillər həm adyektivləşmiş, həm substantivləşmiş, həm də adverbiallaşmış formalara malikdir və bu formaların hər biri müəyyən grammatik şəkilçilər hesabına meydana gəlir.

Feillərin adyektivləşməsi türk dillərində qədim hadisələrdəndir. Hətta Orxon-Yenisey abidələrinin dilində adyektivləşmənin yeganə növü feillərin sifətləşməsidir.

“Türkologiyada feili sifətin gah feil, gah sifət bəhsində, gah da ayrıca bir nitq hissəsi kimi tədris olunması məqsədəuyğun hesab olunmuşdur. Bu mənada A.Troyanski, A.Borovkov, R.Cumanigözov və başqaları feili sifəti ayrıca bir nitq hissəsi hesab etməyə çalışmışlar. Bu dilçilərlə yanaşı M.Mirzayev, U.Tursunov və başqalarının da adlarını çəkməyə bəsləyirik. Bir fikrə görə, feili sifətlər ad kimi işlənən, lakin feil funksiyası yerinə yetirən sözlərdir. Başqa bir fikrə görə isə feili sifət şəkilçiləri feil kök və əsaslarına əlavə olunduqda müvəqqəti sifətlər yaradır.Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, feili sifətlərin bir qismi tamamilə sifətə çevrilir. Məsələn, *keçmiş*, *gələcək* və s. Belə sözlərə digər türk dillərində də təsadüf olunur. Müasir türk dilində *tanıdık*, *bildik*, *güngörmüş* və s. kimi sözlər lüğətdə qeyd edilir . Türkiyə dilçiləri bu prosesi klişələşmə – qəlibləşmə adlandırırlar. Deməli, onlar feilin bir forması olmaqdan çıxıb sifətə çevrilmiş olur, yəni bu sözlərdə sifətləşmə prosesi başa çatır.

Eyni zamanda nümunələr əsasında gəldiyimiz belə bir qənaəti də söyləmək mümkündür ki, feili sifətlərin təyin funksiyasında çıxış etməsi hər zaman adyektivləşmə adlandırılı bilməz. Müxtəlif lingvistik strukturda bu sözlərdə yalnız funksional-semantik dəyişmə də baş verir (*Oxunmuş kitabları bir tərəfə yığdı*-cümləsindəki *oxunmuş* sözündə olduğu kimi) və bunu tamamilə keçid prosesi adlandırmaq doğru olmaz.

Açar sözlər: *feil, keçid, funksiya, semantika...*

Rəyçi: *professor Mahirə Hüseynova*

Functional-semantic change of adjectives

Hussein Sharkiderejek Soy Turk
Iran. TEHRAN Law Cente
Hajar Emin gizi Huseynova
ADPU, doctor of philological sciences, professor
E-mail: hacershuseynova@mail.ru
Tel .: 055 241 17 16

SUMMARY:

Among the parts of speech, nouns take the first place in terms of objectification. The second most subjective part of speech is the verb. The adjectivalization of the verb differs from the adjectivalization of other parts of speech. Thus, verbs adopt special suffixes in order to be subjective. These suffixes are adjective suffixes. In general, verbs have both adjectivated, substantivized, and adverbialized forms, and each of these forms is formed by certain grammatical suffixes.

Adjectivalization of verbs is one of the ancient events in Turkish languages. Even in the language of the Orkhon-Yenisei monuments, the only form of adjectivalization is the adjective of verbs.

“In Turkology, it was considered expedient to teach the adjective either in the verb, or in the adjective, or as a separate part of speech. In this sense, A. Troyansky, A. Borovkov, R. Jumanigozov and others tried to consider the verb as a separate part of speech. Along with these linguists, we can name M. Mirzayev, U. Tursunov and others. According to one view, the participles are words that are used as nouns but perform a verb function. According to another view, adjective suffixes create temporary adjectives when they are added to verb roots and bases. As we mentioned above, some of the the participles become completely adjectives. For example, past, future, etc. Such words are also found in other Turkic languages. We knew, knew, lived, etc. in the modern Turkish language. such words are noted in the dictionary. Turkish linguists call this process cliché-molding. This means that they cease to be a form of a verb and become an adjective, that is, the process of adjectival ends in these words.

At the same time, it is possible to conclude from the examples that the performance of verbs in the defining function cannot always be called adjectivalization. In different linguistic structures, only functional-semantic changes occur in these words (as in the word read in the sentence, which puts the read books aside), and it is incorrect to call it a completely transitional process.

Keywords: *verb, transition, function, semantics ...*

Reviewer: *Professor Mahira Huseynova*

Функционально-семантическое изменение в причастиях

Хусейн Шаркыдереджек Сойтюрк
Иран.Юридический центр ТЕХРАН
Хаджар Эмин кызы Гусейнова
АДПУ, док. фил. наук, профессор
E-mail: hacershuseynova@mail.ru

РЕЗЮМЕ: Среди частей речи существительное занимает первое место с точки зрения адъективации. Второй наиболее субъективной частью речи является глагол. Причастие отличается и от прилагательных, от глголя и от других частей речи. Таким образом, в роцессе адъективации глаголы принимают специальные суффиксы, чтобы быть причастием. Эти суффиксы являются суффиксами причастии. В общем, глаголы имеют адъективные, субстантивные и атрибутивные формы и каждая из этих форм образуются определенными грамматическими суффиксами. Адъективация глаголов является одним из древних лингвистических процессов в турецких языках. Даже на языке Орхоно-Енисейских памятников единственной формой адъективации является причастие.

«В тюркологии считалось целесообразным преподавать причастие либо в составе глаголя, либо в составе прилагательных, либо как отдельную часть речи. В этом смысле А. Троянский, А. Боровков, Р. Жуманигозов и другие пытались рассматривать глагол как отдельную часть речи. Наряду с этими лингвистами можно назвать и М. Мирзоева, У. Турсунова и других. Согласно с одной точки зрения, причастие - это слова, которые используются как существительные, но выполняют функцию глагола. Согласно другому мнению, суффиксы причастия создают временные прилагательные, когда они добавляются к корням и основам глагола. Как упоминалось выше, некоторые из причастии становя тся полностью прилагательными. Например, «keçmiş, gələcək» и т. д. Такие слова встречаются и в других тюркских языках. Слова «tanıdık, bildik, göngörmüş» и т. д. на современном турецком языке отмечены даже в словаре. Турецкие лингвисты называют этот процесс клише. Это означает, что они перестают быть формой глагола и становятся прилагательными, то есть процесс адъективация в этих словах заканчивается.

В то же время из примеров можно сделать вывод, что исполнение приастиии функции определения не всегда можно назвать адъективацией-переходом в другую части речи. В разных лингвистических структурах в этих словах происходят только функционально-семантические изменения (как в слове «прочитанные» в предложении: Он положил прочитанные книги в сторону), и неправильно называть его полностью переходным процессом.

Ключевые слова: *глагол, переход, функция, семантика ...*

Рецензент: *профессор Махира Гусейнова*

ANNOTASIYA:

Nitq hissələri içində adyektivləşmə cəhətdən birinci yeri isim tutur. Ən çox adyektivləşən ikinci nitq hissəsi isə feildir. Feilin adyektivləşməsi digər nitq hissələrinin adyektivləşməsindən fərqlənir. Belə ki, feillər adyektivləşə bilmək üçün xüsusi şəkilçilər qəbul edir. Bu şəkilçilər feili sifət şəkilçiləridir. Ümumiyyətlə, feillər həm adyektivləşmiş, həm substantivləşmiş, həm də adverbiallaşmış formalara malikdir və bu formaların hər biri müəyyən qrammatik şəkilçilər hesabına meydana gəlir. Məqalədə həmin feili sifət şəkilçilərindən, onların işləkliyindən bəhs olunur. Nitq hissələrinin funksional-semantik dəyişməsi və keçid prosesinə münasibət bildirilir.

AKTUALLIQ:

Müasir dilçilikdə nitq hissələrində keçid məsələsi problemli və aktual məsələlərdən biridir. Nitq hissələrində nə zaman keçid baş verməsini, nə zaman bunun yalnız funksional dəyişmə hesab olunmasını aydınlaşdırmaq o qədər də asan deyil. Bu və digər problemlərin müəyyən edilməsi istiqamətində mövzu aktualdır.

TƏDQİQAT İŞİNİN METODLARI:

Məqalədə mövzudan asılı olaraq, daha çox müqayisəli-qarşılaşdırma, təsviri və üslubi metodlardan, müasir dilçilik üsullarından istifadə edilmişdir.

GİRİŞ:

Nitq hissələri içində adyektivləşmə cəhətdən birinci yeri isim tutur. Ən çox adyektivləşən ikinci nitq hissəsi isə feildir. Feilin adyektivləşməsi digər nitq hissələrinin adyektivləşməsindən fərqlənir. Belə ki, feillər adyektivləşə bilmək üçün xüsusi şəkilçilər qəbul edir. Bu şəkilçilər feili sifət şəkilçiləridir. Ümumiyyətlə, feillər həm adyektivləşmiş, həm substantivləşmiş, həm də adverbiallaşmış formalara malikdir və bu formaların hər biri müəyyən qrammatik şəkilçilər hesabına meydana gəlir.

Feillərin adyektivləşməsi türk dillərində qədim hadisələrdəndir. Hətta Orxon-Yenisey abidələrinin dilində adyektivləşmənin yeganə növü feillərin sifətləşməsidir. Bu barədə Ə.Rəcəbli yazır: “Adyektivləşmə feili sifətlərin sifətləşməsinə deyilir” (8,161).

Feili sifətlərin nitq hissələri sistemində yeri: Adyektivləşmiş isimlər həm isim, həm də sifət xüsusiyyətlərinə malik olduğu kimi, adyektivləşmiş feillər də həm feil, həm də sifət xüsusiyyətlərinə malikdir. Elə buna görə də müxtəlif dilçilərin feili sifətə yanaşmaları da bir-birindən fərqlənir.

“Türkologiyada feili sifətin gah feil, gah sifət bəhsində, gah da ayrıca bir nitq hissəsi kimi tədris olunması məqsədəuyğun hesab olunmuşdur. Bu mənada A.Troyanski, A.Borovkov, R.Cumanigözov və başqaları feili sifəti ayrıca bir nitq hissəsi hesab etməyə çalışmışlar” (3,255). Bu dilçilərlə yanaşı M.Mirzayev, U.Tursunov və başqalarının da adlarını çəkə bilərik (17,213). Bir fikrə görə,

feili sifətlər ad kimi işlənən, lakin feil funksiyası yerinə yetirən sözlərdir (19,74). Başqa bir fikrə görə isə feili sifət şəkilçiləri feil kök və əsaslarına əlavə olunduqda müvəqqəti sifətlər yaradır (18,189).

Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, feili sifətlərin sifət və feillərlə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri var. Feili sifətlərin sifətlə ortaq xüsusiyyətləri bunlardır: 1. Feili sifət də sifət kimi təyin edə bilər. Ancaq onun ifadə etdiyi əlamət hərəkətlə bağlı olur.

2. Feili sifət də sifət kimi substantivləşə bilər (3,262-263).

Bu cəhətlər feili sifəti sifətə, xüsusən də feildən düzəlmiş sifətə yaxınlaşdırır. Ancaq feili sifəti sifətdən, o cümlədən feildən düzəlmiş sifətdən fərqləndirən cəhətlərin də sayı çoxdur: feili sifətlərdə hərəkət məzmunu, dinamiklik var; feili sifətlərdə zamanla bağlılıq var; feili sifətlər təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasını ifadə edir; feili sifətlər növ kateqoriyasını ifadə edir; feili sifətlər inkarlıq kateqoriyasını ifadə edir; feili sifətlər isimləri idarə edir; feili sifətlər ismin təsirlik halda olmasını tələb edir; ətrafına istənilən qədər izahedici söz toplaya bilər; feili sifətlər yönlük, yerlik, çıxışlıq halları idarə etdikdə cümlənin müxtəlif üzvləri olur, sifət isə ancaq xəbər olur; feili sifətlər tərz kateqoriyasını qismən mühafizə edir; feili sifətlər şəxs kateqoriyasını bu və ya başqa şəkildə ifadə edir; feili sifətlərdən əvvəl zərf işləyə bilər; feili sifətlər bacarıq şəklinə aid çalarlığı saxlaya bilər; feili sifətlər feili bağlama ilə birləşə bilər; feili sifət şəkilçiləri yarımmüstəqil feilə də qoşula bilər; feili sifətlərin düzəltmə feillərdən yaranması geniş yayılıb, halbuki sifətlər adətən sadə feillərdən yaranır; feili sifətlər dərəcə əlaməti qəbul etmir; feili sifətlər *-lıq*⁴ şəkilçisini qəbul etmir; feili sifət şəkilçiləri feilin lüğəvi mənasını dəyişmir (6,385-392).

Bunlar onu göstərir ki, feili sifətlər sifətlərə nə qədər yaxın olsalar da, onlar feilə məxsus bir çox xüsusiyyətləri qoruyub saxlamışdır. Buna görə də feili sifəti müstəqil bir nitq hissəsi kimi qəbul etmək, yaxud sifət kateqoriyasına daxil etməkdənsə, onu feilin adyektivləşmiş forması kimi nəzərdən keçirmək daha məqsədəuyğundur. Feili sifətlərin feillərin adyektivləşmiş formaları olduğu yalnız Azərbaycan dilçiliyində deyil, digər türk dillərindəki feili sifətlərə dair yazılmış əsərlərdə də qeyd olunur (13,1627).

Burada bir məsələyə də diqqət yetirmək lazımdır ki, feili sifətlər də feillər kimi zamanla bağlıdır. Ancaq bu bağlılığın dərəcəsi eyni deyil. "...feili sifətlərdəki zaman anlayışı feillərdəki qədər kəskin və aydın deyil, daha ümumi bir zamandır" (17,214). Bəzən *-miş*⁴, *-acaq*², *-ar*², *-maz*² şəkilçili feili sifətlərdə zaman anlayışının daha dəqiq olduğu, *-dıq*⁴ və *-an*² şəkilçili feili sifətlərin isə daha çox ümumi zaman bildirdiyi qeyd olunur (14,519). Həqiqətən də *-dıq*⁴ və *-an*² şəkilçili sözlər ümumi zamanlılığı daha güclü ifadə edir. Lakin diqqətlə nəzərdən keçirsək, bütün feili sifət şəkilçilərində bu və ya digər dərəcədə ümumi zamanlılıq məzmununun olduğu göstərmək olar.

Azərbaycan dilçiliyində feili sifətlər, onların feil və sifətlərlə ortaq və fərqli xüsusiyyətləri, feili sifət şəkilçiləri, bu şəkilçilərlə yaranan feili sifətlərin zamana münasibəti və s. məsələlər geniş tədqiq olunmuşdur. Feili sifətin tədqiqi ilə Mirzə Kazım bəy, Xələfi Mirzə Məhəmməd Əfşar, Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirov, B.Çobanzadə, H.Mirzəyev, V.Əliyev və başqaları məşğul olmuşlar (3,256).

Məlumdur ki, dilimizdə müxtəlif feili sifət şəkilçiləri mövcuddur. Həmin feili sifət şəkilçilərinin keçid prosesində, funksional dəyişmədə iştirakı fərqlidir.

Feili sifət dilimizin bütün dövrlərində intensivliyi ilə fərqlənir (9,313). Qeyd etdiyimiz kimi, feillərin adyektivləşməsi feili sifət şəkilçiləri vasitəsilə baş verir. Feili sifət şəkilçilərinin hər biri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir və bu şəkilçilər vasitəsilə adyektivləşmiş feillər də müəyyən cəhətlərdən bir-birindən fərqlənir. Feili sifət şəkilçilərini və bu şəkilçilərlə adyektivləşmiş feilləri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

1. -an² şəkilçisi ilə: *ağrıyan* dabanına, Tahirin *gülməyən* sifəti, *qorxu çəkən* gözləri, *gec partlayan* mina, Baladadaşdan cavab *gözləyən* oğlan, Bəkilin içindən *atılan* bu tüfəng, bir-birinə *qarışmayan*, bölük-bölük bölünüb *otluyan* sürülərin, əmiyə-dayıya *hürən* itlərin, evləri evlərdən *ayıran* çəpərlərin və s.

Məsələn, Çəpərlərdə *gizlənen* cırcıramaların yeknəsəq, bezikdirici səsindən başqa səs eşidilmirdi (İ.Məlikzadə, “Evin kişisi”); Baxışlarında açıq-aydın qorxu, xəcalət *oxunan* Vəlinin nəzərləri, ayaqlarını aralı qoyub, qolunu *çırmalayan* Cənəlinin *ışıldayan* üzündə gəzdi (İ.Məlikzadə, “Evin kişisi”); Ona elə gəlir ki, bu “kompaniyanı” bir yerə yığmaq son dərəcə mürəkkəb və bəlkə də heç *baş tutmayan* bir işdir... (Anar, “Keçən ilin son gecəsi”); Mən vaxtilə sevgilimi taksiylə *göndərən*, *ağrıyan*, amma eşqimə də, həsrətimə də biganəliklə *baxan* adam deyiləm (Anar, “Taksi və vaxt”).

-an² şəkilçili feili sifətlər başlıca olaraq indiki zaman mənası ifadə edir, lakin yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bu sözlər ümumi zamanlılıq da bildirir (17,186). Müasir türk dilində də -an² şəkilçisi eyni mövqedə işlənir. Bu dildə -an² şəkilçisinin geniş zaman ifadə etdiyi qeyd olunur (12,334). Türk dilində geniş zaman bizim dildəki qeyri-qəti gələcək zamana yaxındır. Bu zaman forması digər türk dillərinə dair yazılmış əsərlərdə indiki-gələcək zaman adlandırılır və konkret indiki zamana qarşı qoyulur. Deməli, geniş zaman dedikdə, daha ümumi, bütün zamanlara aid olan forma nəzərdə tutulur.

Dilçilikdə belə hesab olunur ki, -an² feili sifət şəkilçisi tarixən keçmiş zaman şəkilçisi kimi işlənmiş -qan, -kən şəkilçilərindəki q, k samitlərinin düşməsi ilə yaranmışdır (3,256). -qan, -kən şəkilçisi hazırda qıpçaq qrupu türk dillərində geniş yayılmış feili sifət şəkilçilərindəndir (4,260) və müxtəlif zamanları ifadə edir: qeyri-qəti gələcək zaman, indiki zaman, qəti gələcək zaman, keçmiş zaman. Belə məqamlarda -qan² şəkilçisi dilimizdəki -an²

şəkilçisinə uyğun funksiya yerinə yetirir: Cakşı *bilgen*, *barktagan* uğunucular “Yaxşı bilən, dəyərini bilən dinləyicilər” (20,272), yaxud *ukıqan* kişi “sayılan adan” (4,203). Bu da həmin şəkilçinin *-an²* şəkilçisinin qədim variantı olduğunu təsdiq etməyimizə imkan verir.

-an² şəkilçisinə Orxon-Yenisey abidələrinin dilində təsadüf olunmur. Bu şəkilçi uyğur abidələrindən başlayaraq istifadə olunmuşdur (13,1628). Hazırda bu şəkilçi daha çox oğuz qrupu türk dillərində işlənir. Müasir Azərbaycan dilində çox geniş işlənən *-an²* şəkilçisi dilimizin tarixində də işlənmə tezliyinə görə digər feili sifət şəkilçilərindən seçilmişdir (9,313).

Feili sifətlərin bəzilərində sifətlik xüsusiyyəti o qədər güclənir ki, onlar tamamilə sifətə çevrilir. *-an²* şəkilçili sözlər arasında da belələri vardır (3,257). Müasir türk dilində də *-an²* şəkilçili feili sifətlərin sifət və ismə keçidi daha güclüdür (19,91). Bu cəhəti hər iki dildə *-an²* şəkilçili feili sifətlərin çoxluğu ilə izah etmək olar.

2. *-acaq²* şəkilçisi ilə: həmişəlik *qalacaq* bir şey, güclə *seziləcək* soyuqluq, qorxaqlıq, üzümə *vurulacaq* sərt cavab, Göyüşün dünyanın havasında *qalacaq* son qışqırtısı və s.

Məsələn, Dünya *duracaq* yel deyil (M.Süleymanlı, “Yel Əhmədin bəyliyi”); Canımın, qollarımın, sonra da barmaqlarımın *keçəcək* həyəcanı gözləyirəm: heç nə, mənə *oyadacaq* bir şey yoxdu, cansızdı hər şey, hərəkətsizdi (M.Süleymanlı, “Ömürdən qıraqda”); Deməli, güman etmək olar ki, onun uzun keşməkeşli və zəngin bir həyatı olmuşdur və qoca yaşlarında həyatın hər üzünü görmüş sənətkar müdrik bir kəlam söyləyirsə, burada təəccüb *doğuracaq* bir şey yoxdur (Anar, “Molla Nəsrəddin – 66”); Bu güc Saracın qollarından heç vaxt *açılmayacaq* qandal idi (M.Süleymanlı, “Köç”).

-acaq² şəkilçisi də omonim şəkilçidir. Feili sifət şəkilçisi olmaqla məhdudlaşmır, qəti gələcək zaman şəkilçisi kimi işlənir, həmçinin isim də əmələ gətirir: *dayanacaq* (3,259). *-acaq²* şəkilçili feili sifətlərin məzmununda gələcək zamana bağlılıq var, lakin belə sözlərdə bundan əlavə bir də bütün zamanlara aidlik mənası təsəvvür edilir (2,187). Bəzən *-acaq²* şəkilçisinin qəti gələcək zamanın da morfoloji göstəricisi olmasından çıxış edərək yazırlar ki, bu şəkilçi ilə əmələ gəlmiş feili sifətlər yalnız qəti gələcək zamana aid olur. Ancaq bu şəkilçinin qəti gələcək zamanı da bildirməsi o demək deyil ki, *-acaq²* şəkilçili feili sifətlər yalnız gələcək zaman məzmununu ifadə edə bilər. Əslində, belə sözlər sonsuz bir vaxtla bağlı olur (7,168).

-acaq² şəkilçili feili sifətlərə mənsubiyyət şəkilçiləri də əlavə oluna bilər: *gedəcəyi* yol, *deyəcəyi* vida sözləri və s.

Məsələn, Bəhmənlə üz-üzə *gələcəyi* dəqiqəni təsəvvürünə gətirəndə qorxdı (İ.Məlikzadə, “Küçələrə su səpmişəm”); Əbədi göylə, onun heç bir vaxt *qayıtmayacağı* əbədi göylə – yer arasında, Mədinənin onu daim *gözləyəcəyi* yer arasında (Anar, “Mən, sən, o və telefon”); ...geri dönüb təkcə Baladadaşın gəzə

biləcəyi asta və biganə yerişlə uzaqlaşdı (Elçin, “Baladadaşın ilk məhəbbəti”); Orxan qıçları əsə-əsə yaxınlıqdakı daşın üstündə oturub, yuxudan *ayılacağı* dəqiqəni gözlədi (İ.Məlikzadə, “Gümüşgöl əfsanəsi”); ...açıq təyyarə meydanının nəfəs genişliyi, təyyarənin *qalxacağı* göylərin ulduzlu qaranlığı vardı bu telefon zəngində (Anar, “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi”).

Bu xüsusiyyət *-acaq²* şəkilçisi vasitəsilə adyektivləşmiş feilləri *-dıq⁴* şəkilçili feili sifətlərə yaxınlaşdırsa da, həmin sözlərdən fərqli olaraq *-acaq²* şəkilçisini qəbul etmiş feillər mənsubiyyət şəkilçisi olmadan da işləyə bilər.

-acaq² şəkilçisi oğuz qrupu dilləri üçün səciyyəvi olan şəkilçidir (4,228). Bu şəkilçi digər qruplara daxil türk dillərindən yalnız bir neçəsində işlənir. Qədim türk dili üçün də səciyyəvi olmayan *-acaq²* şəkilçisi oğuz qrupu dillərinin də inkişafının daha sonrakı dövrlərində meydana çıxmışdır (12,336). İlk yarandığı dövrlərdə *-acaq²* feili sifət şəkilçisi olmuş, sonradan qəti gələcək zamanın da ifadə vasitəsinə çevrilmişdir.

Mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işləyə bilmə xüsusiyyəti *-acaq²* və *-dıq⁴* şəkilçili feili sifətlərə digər feili sifətlərdən daha fərqli yanaşmaların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. J.Deni bu şəkilçiləri feili adın göstəricisi hesab etmiş, N.A.Baskakov feili sifətin şəkilçisi adlandırmışdır. N.K.Dmitriyev isə bu şəkilçini həm feili ad, həm də feili sifət yaradan şəkilçi kimi təqdim etmişdir (5,7). Başqa bir fikir də bu şəkilçilərlə formalaşmış feili sifətlərin yalnız sifət deyil, isim xüsusiyyətləri də daşmasını əsas götürərək onları feili sifətlər cərgisindən çıxarmaqdır. Türk dilində belə sözlərin mövqeyinə dair yazılmış bir məqalədə bu şəkilçiləri qəbul etmiş sözlər “sıfatsı-isimsi” adı ilə təqdim edilmiş və bu terminin ilk dəfə V.Quzev tərəfindən irəli sürüldüyü qeyd olunmuşdur (11). Ancaq mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmə qabiliyyəti *-acaq²* və *-dıq⁴* şəkilçili sözlərin feili sifət olduqlarını inkar etməyə heç bir əsas vermir, çünki bu sözlər feili sifətə məxsus olan bütün qrammatik xüsusiyyətləri daşıyırlar.

3. -malı² şəkilçisi ilə: Lap məəttəl *qalmalı* işdi (İ.Məlikzadə, “Küçələrə su səpmişəm”); Borçalıda bir-iki həftə qaldı, kifayətədi, sonra arvad-uşağını mindirəcək “Jiquli”yə, aparacaq *gəzməli*, *görməli* yerlərə (İ.Məlikzadə, “Talisman”).

Göründüyü kimi, bu şəkilçi həm təsdiq, həm də inkarda olan feilləri adyektivləşdirir. *-malı²* şəkilçisində də *-acaq²* şəkilçisində olduğu kimi gələcək zaman məzmunu daha üstün olur.

-malı² şəkilçisi ilə yaranmış *gülməli*, *ıçməli*, *yeməli* kimi sözlərdə sifətlik xüsusiyyəti çox güclüdür və belə sözlər daimi əlamət bildirir. Hətta belə sözlər dərəcə əlamətləri ilə də işləyə bilər: *ən ıçməli*, *daha ıçməli* və s. (3,260). Bəzən sifətlərdə olduğu kimi, *-malı²* şəkilçili feili sifətlərin də təkrarından istifadə olunur. Məsələn, Sonra onları da gülmək tutdu, çox *gülməli-gülməli* şeyləri xatırlayıb uğunub getdilər (M.Süleymanlı, “Duzsuzluq”).

-malı² şəkilçili feili sifətlər təsirlilik və təsirsizlik ifadə etməsi cəhətdən digər feillərdən fərqlənir. Belə ki, bu şəkilçi, əsasən, təsirli feillərə artırıla bilər, lakin onun formalaşdırdığı feili sifətlər özündən əvvəl təsirlik halda olan söz tələb etmir (5,32).

-malı² şəkilçisi Azərbaycan dilinin qədim dövrlərində – XVIII əsrə qədər işlək olmamışdır (9,314). H.Mirzəzadənin yazdığına görə, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində bu şəkilçi işlənmişdir və bu da onu xalq dili üçün səciyyəvi olan qədim bir şəkilçi hesab etməyə əsas verir: *Gəlməli-getməli* dünya, son ucu *ölməli* dünya (7,169). Türk dilləri içində bu şəkilçinin ən çox işləndiyi dil də Azərbaycan dilidir (12,337). Lakin oğuz qrupuna daxil olan digər dillərdə də bu şəkilçiyə təsadüf olunur (4,228). Şəkilçinin mənşəyi ilə bağlı da müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Bunlardan biri *-malı²* şəkilçisinin *-ma* və *-lı* şəkilçilərinin birləşməsindən yaranmasıdır (9,314).

4. *-ası²* şəkilçisi ilə: *yeyiləsi* öküzləri, *dişə dəyəsi* bir şey və s.

Məsələn, Gördü evi var, evlərdən hündürdü, yeri yerlərdən böyükdü, aşağıda da *buyurulası* adamları (M.Süleymanlı, “Yel Əhmədin bəyliyi”); Yuxusuzluqdan daha da qaralıb, böyümüş gözlərinə *yaraşası* bir kədərlə yorğana bürmələnməmiş Rafiqə baxırdı (M.Süleymanlı, “Qar”); Elə bil seyrək kətanın üstündə hələ *çəkiləsi* çox şey vardı (Anar, “Ağ liman”).

-ası² şəkilçisi də gələcək zaman məzmunlu feili sifətlər əmələ gətirir. Ancaq digər şəkilçilərdən fərqli olaraq bu şəkilçi yalnız təsdiq bildirən feilləri adyektivləşdirir (2,180). *-ası²* şəkilçisi həm də feilin lazım şəklinin şəkilçisidir və maraqlıdır ki, lazım şəklinin inkarı da digər feil formaları kimi *-ma²* şəkilçisi ilə yox, *deyil* sözünün köməyi ilə ifadə olunur. Deməli, *-ası²* şəkilçili feillər *-ma²* inkar şəkilçisi ilə işləmə bilmir. Bu da onu göstərir ki, lazım şəklinin göstəricisi tarixən *-ası²* feili sifət şəkilçisindən yaranmışdır.

Həç də bütün türk dillərində *-ası²* şəkilçisi işlənmir. Bu şəkilçi oğuz qrupu türk dilləri üçün səciyyəvi olan şəkilçilərdəndir (4,228), xüsusən Azərbaycan dilində yayılmışdır. Müasir türk dilində də müəyyən qədər işlənir: *yakıl-ası*, *ol-ası*, *çık-ası* və s. Bu şəkilçinin həmin dilin daha əvvəlki dövrlərində işlək olduğu, sonradan isə işləkliyini qismən itirdiyi qeyd olunur (12,337). Digər türk dillərində bu şəkilçidən fərqli məqamlarda istifadə oluna bilər, məsələn, Kazan-tatar dilində: Anda *barasım* yuk “Mənim oraya getməyin yoxdur” (4,203).

-ası² şəkilçisi XVIII əsrə qədər ədəbi dilimizdə işlək olmamışdır (9,314). Müasir Azərbaycan dilində də digər feili sifət şəkilçilərinə nisbətən daha az işlənir. *-ası²* şəkilçinin mənşəyi barədə türkologiyada müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür:

1) Əsas feildən sonra gələn *al-* köməkçi feili və feildən isim düzəldən *-sı⁴* şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır. 2) *-a²* feili bağlama şəkilçisi və *-sı⁴* üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. 3) *-a²*

feili bağlama şəkilçisi ilə isimdən isim düzəldən $-sıg^1$, $-sı$ şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır. 4) Feildən isim düzəldən $-ğu^4$ şəkilçisi ilə $-sı^4$ müqayisə şəkilçisinin birləşməsi ilə yaranmışdır. 5) Feildən isim düzəldən $-gi^4$ şəkilçisi ilə $-sa^2$ şərt şəkilçisi ilə yaranmışdır. 6) çuvaş dilindəki gələcək zaman şəkilçisi $-as^2$ ilə üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi $-t^4$ -nin birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. 7) $-a^2$ gələcək zaman feili sifət şəkilçisi ilə $-sı^4$ isim düzəldən şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır (15,31-32).

5. $-dıq^4$ şəkilçisi ilə: *kəsdiyimiz* çörək, *yaşadığımız* şəhərdə, əlində *tutduğu* siqareti, nəəsinin *çəkdiyi* yaxmacı, bölüb *götürdükleri* torpaq yerləri, ayrılıb *saxladıkları* qoyun sürüləri və s. Məsələn, Uzaq diyarlarda qara *batdığı* vaxtlarda bu qızmar günəşi nə qədər arzulamışdı? (İ.Məlikzadə, “Evin kişisi”); O, radionu qurur, illərlə *dinlədiyi* və əbədi *itirdiyi* xorultunu sanki yenidən eşidir və uzaq gənclik günlərinin xatirələrinə dalırdı. (Anar, “Yaxşı padşahın nağılı”); ...dünəndən sifariş etdiyi “Bakinski raboçi” aldı, tələsik otağına qalxıb yazı masasının siyirtməsində saxladığı on üç ədəd lotereya biletini çıxartdı və əlinə bir doldurma qələm alıb rəqəm-rəqəm yoxlamağa başladı (Elçin, “Dəyişmə”); Həmişəki kimi, həmişə *qurduğu* cürbəcür planlar kimi, Cavanşirin bu yay üçün *tutduğu* plan pozulub getdi işinin dalınca... (Elçin, “Şuşaya duman gəlib”). Nümunələr də təsdiq edir ki, $-dıq^4$ şəkilçili feili sifətlər mənsubiyyət şəkilçiləri olmadan işləyə bilmir. Lakin tarixən $-dıq^4$ şəkilçisi müstəqil feili sifət şəkilçisi olmuşdur və ondan sonra mənsubiyyət şəkilçisinin işlənməsinə ehtiyac duyulmamışdır. Məsələn, Daş *qopduq* yerdə ağır olur (“Oğuznamə”) (3,258). Türk, türkmən, qaqauz dillərində $-dıq^4$ şəkilçili feili sifətlər mənsubiyyət şəkilçisi olmadan da işlənir: *işidilmedik* sözlər (türk), *gilmedik* er köp (türkmən), *kokulmadık* laladır (qaqauz) (5,16).

Mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işləndiyi üçün $-dıq^4$ şəkilçili feili sifətlər bəzən yanlış olaraq feili isim hesab olunur. Onun yalnız mənsubiyyət şəkilçisi olmadan işləndikdə feili sifət yaratdığı qeyd edilir (5,12). Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş feili sifətlər barədə fikirlər $-acaq^2$ şəkilçisindən bəhs edərkən də qeyd edildiyindən onları burada təkrarlamağa ehtiyac yoxdur.

$-dıq^4$ şəkilçili feili sifətlər əsasən keçmiş zaman məzmunu ifadə edir. Bu şəkilçinin mənşəyi barədə müxtəlif fikirlər vardır. Bir fikir belədir ki, $-dıgi^4$ şəkilçisi üç elementin birləşməsindən yaranmışdır: $-dı$ şühudi keçmiş zaman şəkilçisi, $-q$ isim düzəldən şəkilçi və mənsubiyyət şəkilçisi (7,170). Qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərinin daha qədim dövrlərinə aid materiallarda bu şəkilçi keçmiş zaman şəkilçisi kimi də çıxış etmişdir. Məsələn, Olar tağka *ağduk* “Onlar dağa çıxdılar”, Men ya *kürdük* “Mən yay qurdum” (16,198). Buradan çıxış edən bəzi müəlliflər şühudi keçmiş zaman şəkilçisi $-dı^4$ şəkilçisinin əsasında $-dıq^4$ şəkilçisinin durduğunu iddia edirlər.

6. **-mı⁴** şəkilçisi ilə: *yerindən oynamış, boşalmış* gözlərini, *yaşıllaşmış, çiçəklənmiş* düzü, *saralmış* bığını, *tanınmamış* pozuculardan, *yayılmış* ılıqlıq, *qatılarmış* qaranlıq və s.

Məsələn, *Çallaşmış* qaşlarının altından kədərlə, dərdlə dolu, hardan səs gəlirdi, ora boylanırdı (M.Süleymanlı, “Şanapipik”); Temirin içində böyük, geniş, amma *qurumuş, sıxılmış, çat-çat olmuş* bir azadlıq yaranmışdı birdən-birə (M.Süleymanlı, “Dəyirman”); O gah milis idarəsinin həyatindəki ağaclara qulluq edirdi, gah *sınmış* pəncərələrə şüşə salır, gah da barının *sökülmüş* yerini hörürdü (İ.Məlikzadə, “Evin kişisi”); Saçlarının qıvrıclarından *sallanmış* yağış damcıları *kiçilmiş, miniatürləşdirilmiş* üzüm salxımlarına bənzəyirdi (Anar, “Taksi və vaxt”); Bu kəndin birmərtəbəli, ikimərtəbəli evlərindən, kol-kosdan çəpər *çəkilməmiş*, taxtadan sürəhi *salınmış*, daşdan hasar *tikilmiş* həyətlərindən, salxımları *qoralamış* meynələrindən, qırmızı çiçəkli narağaclardan, əncir ağaclarından, tut ağaclarından, bolluca günəşindən başqa, bir də dəniz var idi... (Elçin, “Baladadaşın ilk məhəbbəti”).

Feillərin adyektivləşməsində ən fəal şəkilçilərdən biri olan **-mı⁴** şəkilçisi də keçmiş zaman məzmunlu feili sifətlər əmələ gətirməyə xidmət edir. Bu şəkilçi də **-an²** şəkilçisi kimi qədim feili sifət şəkilçilərindəndir (7,169). **-mı⁴** şəkilçisi də oğuz qrupu türk dillərinə məxsus feili sifət şəkilçisidir (4,228). Bu şəkilçi dilimizin bütün inkişaf dövrlərində işlək olmuş və sabitliyini qoruyub saxlamışdır (9,314). Müasir Azərbaycan dilində də çox böyük işlənmə tezliyinə malikdir.

-mı⁴ şəkilçisi omonim şəkilçidir. Həm feili sifət şəkilçisi, həm keçmiş zamanın morfoloji göstəricisi kimi çıxış edir. Bu şəkilçi feildən isim düzəltməyə də xidmət edir: *bişmiş* (xörək mənasında) (3,257). Bəzi türk dillərində **-mı⁴** şəkilçisi feili sifət şəkilçisi kimi mövcud olmasa da, bu şəkilçi ilə yaranmış isimlər vardır: *jazmış* “tale”, *turmuş* “həyat” (qazax dilində) (10,71). Deməli, həmin şəkilçi feili sifət göstəricisi kimi yaranmış və daha sonra bu şəkilçi ilə meydana gəlmiş sözlər isim kimi sabitləşmişdir. **-mı⁴** şəkilçili söz feili bağlama kimi də işlənir: Yarısa bir neçə gün *qalmış* onlar məşq etməyə başladılar (5,17).

Feillərin adyektivləşməsində **-ar²** şəkilçisinin rolu da diqqəti cəlb edir. Digər şəkilçilərdən fərqli olaraq bu şəkilçi heç də bütün dilçilər tərəfindən feili sifət şəkilçisi kimi qəbul edilmir. Bunun da səbəbi bu şəkilçi vasitəsilə meydana gələn sözlərin digər feili sifətlər kimi müvəqqəti deyil, daimi əlamət bildirməsidir. Məsələn, *axar* su, *yanar* ürək və s. C.Cəfərov bu barədə yazır ki, **-ır⁴** və **-ar²** şəkilçili feillər adyektivləşmə prosesini bitirib tamam sifətləşmişdir (9,50). Bu fikir **-ar²** şəkilçisi haqqında doğrudur. Türk dilləri üçün qədim feili sifət şəkilçisi olan **-ar²** müasir Azərbaycan dilində sifət düzəldən şəkilçi sayıla bilər. Ancaq başqa bir qədim feili sifət şəkilçisi olan **-ır⁴** müasir Azərbaycan dilində sifət deyil, isim yaratmağa xidmət edir: *yatır* yeri, *gəlir* mənbəyi.

M.Hüseynzadə də qeyd edir ki, $-ar^2$ şəkilçili feili sifətlərdə sifətləşmə meyli daha güclü olur və belə sözlər təsdiq və inkarda işlənmək, idarə etmək qabiliyyətini də tədricən itirir (2,187). Deməli, digər şəkilçilərlə əmələ gəlmiş feili sifətlərdən fərqli olaraq $-ar^2$ şəkilçili sözlər feilə deyil, sifətə daha yaxındır, ancaq tamamilə sifətə çevrilməmişdir.

H.Mirzəyev dilçiliyimizdə $-ar^2$ şəkilçili sözlərlə bağlı mülahizələri belə xülasə etmişdir: “Dilçilərimizin bir qrupu, məsələn, prof. Ə.Dəmirçizadə və Z.X.Tağızadə, prof. M.Hüseynzadə, prof. S.Cəfərov, prof. Ə.Z.Abdullayev, A.A.Axundov, Z.İ.Budaqova, N.Z.Hacıyeva, A.S.Əbilov, göstərirlər ki, $-ar$ şəkilçisi müasir dilimizdə feili sifət düzəldə bilir, bir qrupu isə məsələn, C.A.İbrahimov, T.Rüstəмова, Ə.M.Cavadov bunu feili sifət şəkilçiləri sırasına daxil etmirlər” (5,11). Müəllif özü isə bu fikirdə olmuşdur ki, $-ar$ və $-maz$ şəkilçiləri ilə yaranan feili sifətlər keçid vəziyyətindədir, onların bir hissəsi feili sifətə xas olan xüsusiyyətlərini itirir və feildən düzəltmə sifət məzmunu kəsb edir (5,13). $-ar^2$ şəkilçisi ilə adyektivləşmiş feillər: Bıy, *axar* günün durulsun, nə yaxşı oldu, mənimki elə sənsən (M.Süleymanlı, “Ot”). Müasir Azərbaycan dilində $-ar^2$ şəkilçili feili sifətlər az hallarda işlənir. Lakin belə sözlər Azərbaycan dili tarixində geniş işlənmişdir (9,313). Belə feili sifətlərin inkarından daha geniş istifadə olunur. Məsələn, *duyulmaz*, *əşidilməz* bir səs, *keçilməz* sədd; Məsələn; Bir vaxtlar Nəsimi kişi arxası yerə *gəlməz*, qolu *əyilməz* kişilərdən idi, yüklü at arabalarının çəkisini bilmək üçün Nəsimi kişini çağırırdılar (M.Süleymanlı, “Şanapipik”); *Eşidilməz* hənərti varıdı ki, Bəkil bağrı çatlamasın deyər bağırmaq istəyirdi. (M.Süleymanlı, “Köç”).

İnkarda işləmə bilməsi də onu göstərir ki, $-ar^2$ şəkilçili feili sifətlər feilə xas olan qrammatik xüsusiyyətləri, az da olsa, saxlamışdır. Ona görə də onları sifət deyil, feili sifət saymaq daha doğru olar. $-ar^2$ şəkilçisi vasitəsilə adyektivləşmiş feillərdə zaman anlayışı daha geniş olur, vaxtın qeyri-müəyyənliyini bildirir (7,167). Bu cəhətdən belə sözlər $-an^2$ şəkilçili feili sifətlərə bənzəyir. Elə M.Ergin də $-an^2$ şəkilçisi ilə bağlı söylədiyi fikri bu şəkilçi ilə bağlı da yazır və qeyd edir ki, $-an^2$ şəkilçisi kimi $-ar^2$ şəkilçisi də geniş zaman bildirir (12, 335).

Feilin qrammatik mənə növlərinə münasibətinə görə feili sifət şəkilçiləri bir-birindən fərqlənir. $-an^2$, $-mış^4$, $-dıq^4$, $-caq^2$ şəkilçiləri bütün növlərə artırıla bildiyi halda, $-ası^2$ və $-malı^2$ şəkilçiləri məlum və məchul, $-ar^2$, $-maz^2$ şəkilçiləri isə məlum növə artırılır (5,32-33).

NƏTİCƏ:

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, feili sifətlərin bir qismi tamamilə dəyişir. Məsələn, *keçmiş*, *gələcək* və s. Belə sözlərə digər türk dillərində də təsadüf olunur. Müasir türk dilində *tanıdık*, *bildik*, *güngörmüş* və s. kimi sözlər lüğətdə qeyd edilir (19,75). Türkiyə dilçiləri bu prosesi klışeleşmə – qəlibləşmə

adlandırırlar (18,190). Deməli, onlar feilin bir forması olmaqdan çıxıb sifətə çevrilmiş olur, yəni bu sözlərdə sifətləşmə prosesi başa çatır.

Eyni zamanda nümunələr əsasında gəldiyimiz belə bir qənaəti də söyləmək mümkündür ki, feili sifətlərin təyin funksiyasında çıxış etməsi hər zaman adyektivləşmə adlandırıla bilməz. Müxtəlif linqvistik strukturda bu sözlərdə yalnız funksional-semantik dəyişmə də baş verir (*Oxunmuş kitabları bir tərəfə yığdı*-cümləsindəki *oxunmuş* sözündə olduğu kimi) və bunu tamamilə keçid prosesi adlandırmaq doğru olmaz.

ƏDƏBİYYAT:

- 1) Cəfərov C. Müasir Azərbaycan dilində isimlərin adyektivləşməsi // S.M.Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri, dil və ədəb. seriyası, 1978, №6.
- 2) Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
- 3) Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. 2 hissədə. II hissə. Bakı: Nurlan, 2007, 352 s.
- 4) Xəlilov B. Türkologiyaya giriş. Bakı: Nurlan, 2006, 384 s.
- 5) Mirzəyev H. Azərbaycan dilində feili sifət və təsirli-təsirsiz feillər. Bakı: Elm, 2006, 556 s.
- 6) Mirzəyev H. Azərbaycan dilində feil. Bakı: Elm, 2006, 504 s.
- 7) Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1990, 376 s.
- 8) Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2004, 428 s.
- 9) Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 464 s.
- 10) Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə. Bakı: "MBM" nəşriyyatı, 2008, 354 s.
- 11) Deniz-Yılmaz Ö. Türkiye türkçesinde sıfatsı-isimsi şekiller üzerine (-Dİk, -(y)EcEk, -(y)Esİ) // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 2003, I, s.151-179.
- 12) Ergin M. Türk dil bilgisi. İstanbul: Bayrak, 2013, 408 s.
- 13) Güven M. -an, -en sıfat fiil ekinin dilbilgisel içlemi, dönüşmüş yapılar kurma ve ki bağlayıcısı tabanında dönüşüm gerçekleştirme işlevi // Turkish Studies, 2013, Vol. 8/9, p.1625-1637.
- 14) Karadoğan A. Türkiye türkçesindeki -dık ve -an sıfat-fiil eklerinde sınır vurgulayışın rolü // Türk Dili, № 678, s. 519-527.
- 15) Korkmaz Z. -ası/-esi gelecek zaman isim-fiil (participium) ekinin yapısı üzerine // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi. Cilt: 17 Sayı: 1.2, s.159-170.
- 16) Nalbant M.V. -duk eki ve Divanü Lugatı't Türk'te -duk ekli görülen geçmiş zaman çekimi // Türkoloji Dergisi, 2003, XV. Cilt, Sayı: 1, s. 193-203.

17) Öz A. Özbek türkçesi edebi dilinde sıfat fiiller // Türkoloji Dergisi , cilt XIV, sayı 1, s. 213-229.

18) Salman R. Türkçede sıfat-fiil (partisip) eklerinin kalıcı isim oluşturma işlevleri// Türk DilAraştırmaları Yıllığı-Belleten, 1999, I-II, s. 189-223.

19) Savran H. ‘Derleme sözlüğü’ndeki kalıplaşmış ad-fiillerin ve sıfat-fiillerin yazı dilinde kullanılabilirlik durumları // Türk dili araştırmaları yıllığı Belleten, 2009, I, s.51-92.

20) Turgunbayev C. Kırgız türkçesindeki -GAn/-GOn sıfat fiil ekinin işlevleri ve Türkiye türkçesindeki karşılıkları // Türk Dünyası, sayı: 9, Bahar 2004, s.272-287.

Onomastik vahidlərin etimoloji kökü

P.ü.f.d. Sevdə Abbasova
ADPU, Azərbaycan dili və onun tədrisi
texnologiyası kafedrası
sevda411@mail.ru

XÜLASƏ:

Onomastikanın əsas bölmələrindən biri toponomikadır. Toponimika yer adlarını açıqlayan, onun etimoloji kökünü araşdıran bir sahədir. Toponimika dildə işlədilən yer adlarının cəmi, xüsusi coğrafi adların leksik sözlüyüdür. Buraya yaşayış yerlərinin adları-ölkə, dövlət, şəhər və kənd adları, eləcə də yaşayış məskəni olmayıb yalnız coğrafi ad kimi qəbul edilən dağ, dərə, təpə və s. adları daxildir.

Dilin lüğət tərkibindəki əsas sözlərin bir qismini də yer adları – toponimlər təşkil edir. Coğrafi ərazi adları xalqın tarixi, mədəniyyəti, iqtisadi və sosial həyatı, milli məişət tərz, dili və inkişaf istiqamətləri ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan çox doğru olaraq dilçilikdə toponimləri “tarixin aynası”, “torpağın köksündə tarixin izləri” hesab edirlər.

Bu məqalədə Gəncə toponimi haqqında məlumatı nəzərinizə çatdırmaq istərdim:

Gəncə Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biridir. Gəncə yer adının mənşəyi, etimoloji kökü haqqında müxtəlif fikir və mülahizələr mövcuddur. Belə ki, bəzi elm adamlarından Şopen, Sen –Martin, Erbels, Marr və başqaları Gəncə sözünün İran mənşəli kanda kökündən olduğunu qəbul etmiş, onun “xəzinə” mənasında olduğunu göstərmişlər.

Azərbaycan dilçiliyində bu məsələyə daha obyektiv yanaşılmış, elmi əsaslara malik fikirlər irəli sürülmüşdür. F. Əliyev, A. Həsənov **Gəncə** toponiminin etimologiyasının araşdırılmasında Mahmud Kaşğariyə əsaslanmış, coğrafi adın Gencek sözündən yarandığını göstərmişlər.

Dilçi toponimist Q.Məşədiyev Gəncə sözünün Xəzinə mənasını bildirməsini təsadüfi sayaraq səs kompleksinin zahiri görünüşünü aldadıcı hesab edir. O, Mahmud Kaşğarının «Divani-lüğət-it-türk» əsərinə əsaslanaraq yazır: «...M.Kaşğarının «Divan»ında göstərilir ki, Gencek türk qəbilələrindən birinin adı olmuş və eyni zamanda Talas yaxınlığında yerləşmiş bir şəhərin adı da Qencek olmuşdur.

Açar sözlər: *onomastika, toponimika, dövlət, ölkə, coğrafi ərazi.*

Rəyçi: *prof. N.Abdullayev*

Etymological root of onomastic units

Севда Аббасова
ADPU, Филологический факультет

SUMMARY:

One of the main divisions of onomastics is toponymics. Toponymy is an area that reveals the names of the earth and examines its etymological roots. Toponymy is a total of place names used in the language, lexical dictionary of specific geographical names. Here are the names of places - country, state, city and village, as well as mountains, streams, hills, etc., which have no place of residence but only geographical names. names included.

Some of the key words in the language dictionary also include place names - toponyms. Geographical names are closely related to the history, culture, economic and social life of the people, national lifestyles, language and development trends. From this point of view, the linguistic toponyms are "mirror of history" and "traces of history in the heart of the land".

This article is about Ganja topology:

Ganja is one of the oldest cities in Azerbaijan. There are different views and considerations about the origin and the etymological root of Ganja. Thus, some scholars, Chopin, Saint-Marthin, Erbel, Marr, and others have accepted that the word Ganja originates from the blood of Iranian origin and has shown that it is a treasure.

In the linguistics of Azerbaijan a more objective approach to this issue has been suggested, with scientific grounds. F. Aliyev and A. Hasanov in the study of the etymology of Ganjatoponymi showed that the name of the geographical name based on Mahmud Kashghari originates from the word Gencek.

Dilchi-toponymist Q.Mashadiyev is able to provide the visual representation of the Complex by using the Genealogy of the Genealogy. He quotes Mahmud Kashghari's Divani-Dictionary-it-Turk: "... The Divan of M. Kashghari is shown in the city of Genskturk tribes, and the Genealogy in the city.

Keywords: onomastics, toponymics, state, country, geographical area.

Reviewer: prof. N.Abdullayev

Этимологический корень ономастических единиц

Sevda Abbasova
Faculty of Philology

РЕЗЮМЕ:

Одним из основных разделов ономастики является топонимика. Топонимика - это область, которая раскрывает названия земли и изучает

ее этимологические корни. Топонимика - это совокупность названий мест, используемых в языке, словарь конкретных географических названий. Вот названия мест - страны, штата, города и деревни, а также горы, ручьи, холмы и т. Д., Которые не имеют места проживания, а имеют только географические названия. имена включены.

Некоторые ключевые слова в языковом словаре также включают топонимы - топонимы. Географические названия тесно связаны с историей, культурой, экономической и социальной жизнью людей, национальным стилем жизни, языком и тенденциями развития. С этой точки зрения лингвистические топонимы являются «зеркалом истории» и «следами истории в сердце страны».

Эта статья о топонимии Гянджи:

Гянджа - один из древнейших городов Азербайджана. Существуют разные взгляды и соображения о происхождении и этимологическом корне Гянджи. Так, некоторые ученые, Шопен, Сен-Мартен, Эрбельс, Марр и другие признали, что слово «гянджа» происходит из крови иранского происхождения, и показали, что это сокровище.

В лингвистике Азербайджана предложен более объективный подход к этому вопросу с научным обоснованием. Ф. Алиев и А. Гасанов при изучении этимологии Гянджатопоими показали, что название географического названия, основанного на Махмуде Кашгари, происходит от слова Генчек.

Дильчитопонимист Q. Машадиев может обеспечить визуальное представление Комплекса, используя Генеологию Генеологии. Он цитирует «Дивани-словарь-турок» Махмуда Кашгари: «... Диван М. Кашгари показан в городе племен Генсктюрк, а Генеалогия - в городе.

Ключевые слова: ономастика, топонимика, государство, страна, географическое местность

Рецензент: проф. В. Гурбанов

ANNOTASIYA:

Dilin lüğət tərkibindəki əsas sözlərin bir qismini də yer adları – toponimlər təşkil edir. Coğrafi ərazi adları xalqın tarixi, mədəniyyəti, iqtisadi və sosial həyatı, milli məişət tərzı, dili və inkişaf istiqamətləri ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan çox doğru olaraq dilçilikdə toponimləri “tarixin aynası”, “torpağın köksündə tarixin izləri” hesab edirlər. Bu məqalədə Gəncə toponimindən bəhs edəcəyik.

Gəncə Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biridir. Gəncə yer adının mənşəyi, etimoloji kökü haqqında müxtəlif fikir və mülahizələr mövcuddur. Belə ki, bəzi elm adamlarından Şopen, Sen –Martin , Erbels, Marr və başqaları Gəncə sözünün İran mənşəli kanda kökündən olduğunu qəbul etmiş, onun “xəzinə” mənasında olduğunu göstərmişlər.

AKTUALLIQ:

Toponimika yer adlarını açıqlayan, onun etimoloji kökünü araşdıran bir sahədir. Toponimika dildə işlədilən yer adlarının cəmi, xüsusi coğrafi adların leksik sözlüyüdür. Buraya yaşayış yerlərinin adları-ölkə, dövlət, şəhər və kənd adları, eləcə də yaşayış məskəni olmayıb yalnız coğrafi ad kimi qəbul edilən dağ, dərə, təpə və s. adları daxildir.

Dilin lüğət tərkibindəki əsas sözlərin bir qismini də yer adları – toponimlər təşkil edir. Coğrafi ərazi adları xalqın tarixi, mədəniyyəti, iqtisadi və sosial həyatı, milli məişət tərz, dili və inkişaf istiqamətləri ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan çox doğru olaraq dilçilikdə toponimləri “tarixin aynası”, “torpağın köksündə tarixin izləri” hesab edirlər.

TƏDQİQAT İŞİNİN METODLARI:

Məqələdə, əsasən, müqayisəli-qarşılaşdırma metodundan, statistik və üslubi metodlardan istifadə edilmişdir.

GİRİŞ:

Onomastikanın əsas bölmələrindən biri toponomikadır. Toponimika yer adlarını açıqlayan, onun etimoloji kökünü araşdıran bir sahədir. Toponimika dildə işlədilən yer adlarının cəmi, xüsusi coğrafi adların leksik sözlüyüdür. Buraya yaşayış yerlərinin adları-ölkə, dövlət, şəhər və kənd adları, eləcə də yaşayış məskəni olmayıb yalnız coğrafi ad kimi qəbul edilən dağ, dərə, təpə və s. adları daxildir.

Dilin lüğət tərkibindəki əsas sözlərin bir qismini də yer adları – toponimlər təşkil edir. Coğrafi ərazi adları xalqın tarixi, mədəniyyəti, iqtisadi və sosial həyatı, milli məişət tərz, dili və inkişaf istiqamətləri ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan çox doğru olaraq dilçilikdə toponimləri “tarixin aynası”, “torpağın köksündə tarixin izləri” hesab edirlər.

Bu məqələdə Gəncə toponimi haqqında söylənməmiş fikirlər ümumiləşdiriləcək:

Gəncə Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biridir. Gəncə yer adının mənşəyi, etimoloji kökü haqqında müxtəlif fikir və mülahizələr mövcuddur. Belə ki, bəzi elm adamlarından Şopen, Sen –Martin, Erbels, Marr və başqaları Gəncə sözünün İran mənşəli kanda kökündən olduğunu qəbul etmiş, onun “xəzinə” mənasında olduğunu göstərmişlər.

Azərbaycan dilçiliyində bu məsələyə daha obyektiv yanaşılmış, elmi əsaslara malik fikirlər irəli sürülmüşdür. F. Əliyev, A. Həsənov **Gəncə** toponiminin etimologiyasının araşdırılmasında Mahmud Kaşğariyə əsaslanmış, coğrafi adın Gencek sözündən yarandığını göstərmişlər.

Dilçi- toponimist Q.Məşədiyev Gəncə sözünün Xəzinə mənasını bildirməsini təsadüfi sayaraq səs kompleksinin zahiri görünüşünü aldadıcı hesab edir. O, Mahmud Kaşğarının «Divani-lügət-it-türk» əsərinə əsaslanaraq yazır: «...M.Kaşğarının «Divan»ındagöstərilirki, Gencek türk qəbilələrindən birinin adı olmuş və eyni zamanda Talas yaxınlığında yerləşmiş bir şəhərin adı da Qencek olmuşdur. Məlum olduğu kimi, qıpçaq qrupundan fərqli olaraq, oğuz qrupunda bir çox hallarda sözün sonundakı –k, –q səsləri düşür. Bu fonetik hal ən çox Azərbaycan türkcəsi üçün xarakterikdir. Beləliklə, Gəncə sözü tarixən Qencek sözü ilə bağlı ola bilər»

Q.Məşədiyev daha sonra yazır: «...Gəncə adlı təkə bir şəhər deyil, bir neçə başqa yaşayış məntəqələri də mövcuddur. Həm də belə adlar Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşmır, türk dilli başqa xalqların yaşadığı ərazilərdə də bu adın fonetik variantları mövcuddur. Heş şübhəsiz ki, tədqiqatçılar Gəncə sözünün xəzinə mənası bildirməsindən bəhs etdikdə formal cəhətdən sözün gənc hissəsini fars dilindəki gənc (xəzinə) sözü ilə qarşılaşdırırlar.

Gəncə sözü istər leksik – qrammatik quruluşuna görə, istərsə də areal-coğrafi cəhətdən türkdilli toponimlər sırasına daxildir. Dilçilikdə belə bir fikir də vardır ki, Gəncə Azərbaycan sözü olub, “Açıq yer, gen yer, genişlik” anlamı mənasında “gəncə” sözü əsasında meydana çıxmışdır. Gəncə sözü ilə əlaqədar Amur vilayətindəki Qonja, Tacikstandakı Qajdavani toponimləri, eləcə də Azərbaycan ərazisindəki Göy göl və İsmayilli rayonlarında Gəncə, Salyan və Xaçmaz rayonlarında Gəncəli, Ordubad rayonunda Gənzə və s. kimi coğrafi yer adları haqqında əvvəl bəhs etdiyimiz tayfanın türkdilli qəbilə və tayfalar arasında özünəməxsus yer qazandığını göstərir.

Toponomika yer adlarını, onların mənşəyini, etimoloji məzmununu açıqlayan elm sahəsidir. Yer adlarında təbiətdə və həyatda baş verən müxtəlif hadisələr daşlaşaraq öz əksini tapır. Belə ki, ərazinin təbii zənginliyi, flora və faunası, xalqın tarixi keçmişi, onun könüllü köçməsi və ya deportasiyası (zorla sürgün edilməsi), tarixi hadisələr, sosial- iqtisadi həyat, mədəniyyət və s. buna misal göstərilə bilər. Türk dünyasında yer adlarının tarixi çox qədimdir və bəşər tarixinin ilkin çağlarına aid edilir. Hələ XI əsrdə görkəmli dilçi Mahmud Kaşğari özünün yazdığı “Divani-lügət-it –türk” adlı əsərində geniş toponimik araşdırmalar və müqayisələr apararaq “Qaraqaş” Oğuz, irtı, Səmərqənd və s. kimi yer adlarının mənasını açma, onların etimoloji aşımalarını verməyə səy göstərmişdir.

Mahmud Kaşğari adı çəkilən “Kitabda sözlənən və söylənilməyən şeylər üzərində söz” bölümündə belə yazır: “Yazdığım dağlar, göllər, dərələr, sular, çöllər türklərin əlində olanlardır. Çünki dillərdə dolayan bunlardır. Bunlar tanınmış olduqları üçün yazdım: tanınmamış olanların bir çoxlarını buraxdım, müsəlman olmayan türk ellərindən bir neçəsini daha yazdım: gerisini yazmadım, çünki onları yazmaqda bir fayda yoxdur. Türk dilində

sonradan keçmiş olan sözləri yazmadım, erkək və qadın adları da yazılmadı. Bunlardan ancaq doğru bilinməsi üçün çox işlənən, hər kəs tərəfindən tanınan adlar yazıldı. Etnonimlə bağlı ortağ türk yer adlarından biri Boyatdır. Boyat etnonimi ilə bağlı onu demək olar ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» daki müqəddimədə Dədə Qorqudun Boyat elindən olduğu göstərilir: «Rəsul əleyhüs səlam zamanına yaxın Boyat boyundan Qorqud ata derlər birər qopdu». Məşhur türkoloq M.Kaşğarının «Divani-lügət-it-türk» əsərində oğuzların 22 boyu göstərilir ki, bunlardan biri də bayat qəbilələrinin adıdır.

Tarixi mənbələrə görə, boyat etnonimi öz adını tanınmış bir şəxsdən – «Bayat»dan götürmüşdür. XIII-XIV əsr tarixçisi Fəzlullah Rəşidəddin göstərir ki, Bayat Oğuz xanın nəvəsi, Gün xanın oğludur.

Türk ensiklopediyasında göstərilir ki, bayatlar XI əsrə qədər Sır-Dərya sahillərində və onun şimalında yaşamış, onların bir qismi sonradan səlcuq türkləri ilə qarışmışdır. Səfəvilər dövründə (XV əsr) bayatların bir hissəsi Azərbaycana köçürülmüşdür. A.Axundov isə göstərir ki, «Onlar Azərbaycana IX əsrin ikinci yarısında gəlmişdilər. Bayatların digər bir hissəsi Teymurilər dövründə Anadoludan köçürülən oğuzlarla birlikdə Azərbaycanda qalmış, yerli əhali ilə qaynayıb-qarışmışlar».

Bayat sözünün etimologiyası haqqında müxtəlif fikirlər vardır. M.Kaşğari bu sözün «ulu tanrı» mənasını ifadə etdiyini göstərir. XV əsr türk-uyğur şairi və alimi Yusif Balasaqunu «Kutalğu-biliq» əsərində bayat sözünü «tanrı» mənasında qeyd edir. Fəzlullah Rəşidəddin isə bu sözün «dövlətli, çox xeyirxah» mənalarında işləndiyini göstərir.

Görkəmli ədəbiyyatşünas və xalq ədəbiyyatı bilicisi Salman Mümtazın boyat etnonimi haqqında fikirləri də maraqlıdır: «Bayat Oğuz xanın nəvəsi və Gün xanın ikinci oğludur. Ağillı, fərasətli, bay, varlı olduğu üçün onu «Bayat» adlandırmışlar. Bu təsmiyyənin vəchi isə Bayatın öz qardaşlarından hər cəhətdə üstün və bay, başqa igidlərin də cəsur və ötkün olması imiş. Adın mənasını da təqribən «adlı-sanlı», «məruf», «məşhur» deməkdir; bay – varlı, böyük, bək, bəy; at– al, isim, nam. Bu münasibətlədir ki, Bayata nisbətən Ulusa, elə, xalqa «boyat», «boyad» və «bəyad» deyirlər.

Ə.Fərzəliyev bayat etnonimini M.Kalankaytuklunun (VII əsr) «Albantarixi»ndə verilmiş Boqoyat qalasına diilə qarşılaşdırır və boyatın «bəyata», «tanrıata», «bəyoğlu», «tanrı odu» mənalarında işləndiyini göstərir.

Göründüyü kimi, boyat etnonimi haqqında müxtəlif fikir və mülahizələr vardır. Lakin bunların hamısının mərkəzində tayfanın sitayiş etdiyi, tabe olduğu bir şəxs durur ki, bu da onların başçılarından ibarətdir. Boyat etnonimini tayfanın tanrısı kimi izah edən Ə.Fərzəliyev də belə fikrə gəlir ki, «oğuz qəbilələrinin heç də hamısı öz adını həm də tanrı adı kimi düşünməmişdir. Əslində «Bayat» tanrıadıda «Bayat» qəbilə adından asılı olmayaraq mövcud olmuşdur».

Boyat etnonimi etnotoponim kimi çox geniş bir arealda yayılmışdır. Respublikamızın Ağcabədi, Neftçala, Ucar və Şamaxı rayonlarındakı Boyat, Şabran rayonundakı Uzunboyat və Sincanboyat kənd adları, Türkmənistandakı, Türkiyədəki və İran Azərbaycanındakı Boyat yaşayış məntəqə adları, eləcə də Dağıstanın Dərbənd şəhərinin cənub divarından yuxarı ikinci qapısının Boyat adı zamanlardan süzülə-süzülə gəlmiş, boyat etnonimik adını bugünədək qoruyub saxlamışdır.

NƏTİCƏ:

Göründüyü kimi, boyat etnonimi haqqında müxtəlif fikir və mülahizələr vardır. Lakin bunların hamısının mərkəzində tayfanın sitayiş etdiyi, tabe olduğu bir şəxs durur ki, bu da onların başçılarından ibarətdir. Boyat etnonimini tayfanın tanrısı kimi izah edən Ə.Fərzəliyev də belə fikrə gəlir ki, «oğuz qəbilələrinin heç də hamısı öz adını həm də tanrı adı kimi düşünməmişdir. Əslində «Bayat» tanrı adı da «Bayat» qəbilə adından asılı olmayaraq mövcud olmuşdur».

Boyat etnonimi etnotoponim kimi çox geniş bir arealda yayılmışdır. Respublikamızın Ağcabədi, Neftçala, Ucar və Şamaxı rayonlarındakı Boyat, Şabran rayonundakı Uzunboyat və Sincanboyat kənd adları, Türkmənistandakı, Türkiyədəki və İran Azərbaycanındakı Boyat yaşayış məntəqə adları, eləcə də Dağıstanın Dərbənd şəhərinin cənub divarından yuxarı ikinci qapısının Boyat adı zamanlardan süzülə-süzülə gəlmiş, boyat etnonimik adını bugünədək qoruyub saxlamışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Adilov M. Bədi dil haqqında qeydlər. (S.Rəhimovun fərdi üslubu əsasında) İkinci məqalə //ADU-nun elmi əsərləri: dil və ədəbiyyat ser. 1973. N 6.
2. Azərbaycan Toponimləri Ensiklopedik Lüğəti, iki cildə I cild, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2007, 304 s.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: 1962. 270 səh.
4. Hüseynov Ə. Mir Cəlalın hekayələri. nam. dis. Bakı: 1960. 158 səh.
5. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 1991
6. Qazi Bəhranəddin “Divan”ının leksikası. Bakı: 2008, 184 səh.
7. Ağamusa Axundov. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, 1983
8. R. Yüzbaşov, K. Əliyev, Ş. Sədiyev “Azərbaycan coğrafi adları” Bakı, 1972.
9. Y.Yusifov, S.Kərimov. «Toponimikanın əsasları», Bakı, 1987
10. A.Qasımov. «Bayat boyu, bayat sözü, bayatlılar». Azərbaycan filologiyası məsələləri. II cild, Bakı, 1984

Arxaik apelyativli leksik vahidlər

Sevinc Sərhəd qızı Sadıqova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
ADPU-nun dosenti
e-mail: sevingsadigova@gmail.com

Xülasə:

Onomastik vahidlər xalqın tarixini öyrənmək işində xüsusi rol oynayır. Məhz bu baxımdan onomastik vahidlərin ətraflı öyrənilməsi xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Qərbi Azərbaycanın onomastik leksikası öz zənginliyi və müxtəlifnövlüyü ilə seçilir. Bir məqalədə bunları əhatə etmək imkan xaricində olduğundan, burada yalnız Qərbi Azərbaycan ərazisindəki arxaik apelyativlərdən törənən onomastik vahidlərdən bəhs edəcəyik. Bunların sırasına Babacan, Qanlı, Qozulca, Gindivaz, Gomur, Kələkulux, Gabut, Tarp, Terp, Tərətum, Qoytul, Bilək, Qovğa, Altuntaxt toponimləri aiddir.

Qərbi Azərbaycanın onomastik vahidlərində, xüsusən də toponimlər və etnonimlərdə xalqımızın formalaşmasında mühüm rol oynamış tayfa və etnik qrupların adlarının əksəriyyəti əks olunduğu kimi, onlarda dilimizin bir sıra qədim və müasir ədəbi dil baxımından arxaikləşmiş elementləri də qorunub saxlanmışdır. Bu baxımdan, arxaik apelyativli onomastik vahidlər ayrı-ayrı dövrlərdə dilimizin inkişaf tarixinin tədqiqi baxımından əvəzədməz mənbədir.

Açar sözlər: *arxaizm, onomastik leksika, toponim, Qərbi Azərbaycan, dialektizm*

Rəyçi: *prof. V.Qurbanov*

Лексические единицы с архаичными апелятивами

Севиндж Сархад кызы Садыхова
доктор философии по филологии,
доцент АГПУ
e-mail: sevingsadigova@gmail.com

Резюме:

Ономастические единицы играют особую роль в изучении истории народа. Именно с этой точки-зрения исследование ономастических единиц имеет особую научную значимость. Ономастическая лексика Западного Азербайджана выделяется своим богатством и разнообразностью. Невозможно охватить их всех в одной статье, поэтому объектом исследования данной статьи является ономастическая лексика Западного Азербайджана, сформировавшиеся на основе архаичных апелятивных

единиц. К их числу относятся топонимы *Бабаджан, Ганлы, Гозулджа, Гиндиваз, Гёмур, Келекулух, Гюбут, Тарп, Терп, Теретум, Гойтул, Биляк, Ковга, Алтунтахт*.

В ономастических единицах Западного Азербайджана, особенно в числе топонимов и этнонимов отображаются большая часть названий племен и этнических групп, а также сохранились ряд древних элементов языка, которые стали архаичными для литературного языка. С этой точки зрения, эти ономастические единицы с архаичными апельятивами, являются незаменимым источником в изучении истории развития языка.

Ключевые слова: *архаизм, ономастическая лексика, топоним, Западный Азербайджан, диалектизм.*

Рецензент: *проф. В. Гурбанов*

Lexical units with an archaic appellant

Sevinj Sarhad Sadigova

doctor philosophy on philology,

associate professor ASPU

e-mail: sevincsadigova@gmail.com

Summary:

The investigation of onomastics is actual every time. Onomastic units play a special role in the study of the history of the people. Onomastic vocabulary of Western Azerbaijan stands out for its richness and variety. It is impossible to cover them all in one article, therefore, the object of this article is the onomastic vocabulary of Western Azerbaijan, which formed on the basis of archaic appellative units. This article deals with onomastic lexical of Western Azerbaijan created from archaic words. These onomastic lexical are toponyms Babajan, Qanlı, Qozulca, Gindivaz, Gomur, Kələkulux, Gabut, Tarp, Terp, Teretum, Qoytul, Bilak, Qovga, Altuntaht.

In the onomastic units of Western Azerbaijan, especially in the number of toponyms and ethnonyms, are displayed most of the names of tribes and ethnic groups, also a number of ancient language elements that have become archaic for the literary language have been preserved. From this point of view that the study of onomastic units is of particular scientific significance.

Key words: *archaism, onomastic lexics, toponym, Western Azerbaijan, dialectism*

Reviewer: *prof. V. Qurbanov*

Aktuallıq. Azərbaycanın tarixi torpaqlarının bir hissəsi olan Qərbi Azərbaycanda hal-hazırda Ermənistan dövləti mövcuddur. “1828-ci ildə Rusiya ilə İran arasında bağlanmış Türkmənçay müqaviləsindən sonra ermənilər

minilliklər ərzində azərbaycanlıların yaşadığı Qərbi Azərbaycan ərazisinə ...kütləvi surətdə köçürülməyə başlamış, Rusiya İmperiyasının dəstəyi ilə azərbaycanlılar öz dədə-baba torpaqlarından tədricən sıxışdırılıb çıxarılmış, mərhələlərlə deportasiyaya məruz qalmışlar. Həmin dövrdə ... əhalinin zorla qovulması, deportasiyası başlamış, yaşayış məntəqələrinin dağıdılması və ləğv olunması 1988-ci ilə qədər mərhələlərlə davam etmişdir” (5,7). Yaşayış məntəqələrinin, oronimik obyektlərin adları dəyişdirilmiş, qondarma erməni adları ilə əvəz edilmişdir. Deportasiyaya məruz qalmış Qərbi Azərbaycan əhalisinin dilindəki və hafizəsindəki bir sıra xüsusi adlar tədricən istifadədən çıxır, unudulur, bu səbəbdən onların tədqiqi xüsusi aktualıq kəsb edir.

Metod: Məqalədə müqayisəli-tarixi, təsviri metodlar tətbiq edilmişdir.

Annotasiya: Məqalədə arxaik vahidlərdən törənən Qərbi Azərbaycan toponimlərindən bir neçəsi araşdırmaya cəlb olunur, onların struktur-etimoloji təhlili verilir.

Giriş. Qərbi Azərbaycanın onomastik leksikası öz zənginliyi və müxtəlifnlüyü ilə seçilir. Bir məqalədə bunları əhatə etmək imkan xaricində olduğundan, burada yalnız Qərbi Azərbaycan ərazisindəki bir neçə toponimdən bəhs edəcəyik.

Qərbi Azərbaycan ərazisində qeydə alınmış onomastik vahidlərdə, xüsusən də toponimlər və etnonimlərdə xalqımızın formalaşmasında mühüm rol oynamış qəbilə, tayfa və etnik qrupların adlarının əksəriyyəti əks olunduğu kimi, onlarda dilimizin bir sıra qədim və müasir ədəbi dil baxımından arxaıkləşmiş elementləri də yazılı mənbələrdən daha çox və daha mükəmməl qorunub saxlanmışdır. Bu baxımdan, xalqımızın canlı tarixi olan belə onomastik vahidlər ayrı-ayrı dövrlərdə dilimizin inkişaf tarixinin tədqiqi baxımından əvəzedilməz mənbədir.

Qərbi Azərbaycanda tarixən ədəbi dilimizdə işlənmiş, hal-hazırda arxaıkləşmiş vahidlərdən törənmiş elə qədim onomastik vahidlərə rast gəlik ki, onlardan bəzilərini Azərbaycan dilinə aid yazılı mənbələrin bir çoxunda müşahidə etmirik, nə də dilimizin digər dialekt və şivələrində həmin vahidlərə təsadüf olunmur. Xüsusən də toponimlərin – oykonim, oronim, hidronimlərin tərkibində bu hal daha çox müşahidə olunur. “Bu, həmin torpaqları öz adlarına yazmaq istəyən ermənilərə bu torpaqların kimə məxsus olması barədə tutarlı sübutdur. Çünki bu fakt azərbaycanlıların bu torpaqların əsl və qədim sakinləri olduğunu, çox qədim zamanlardan buraların yer-yurd adlarında öz izlərini əbədiləşdirdiyini göstərir” (6, 31).

Bu fikri əsaslandırmağa imkan verən daha bir amil Qərbi Azərbaycan ərazisindəki toponimlərin əksəriyyətini türkdilli adların təşkil etməsi, bu ərazidəki qədim coğrafi adların əsas kütləsinin türk mənşəli leksik vahidlərdən ibarət olmasıdır. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Qərbi Azərbaycan ərazisində erməni dilində olan bir dənə də olsa oronim, hidronim və ya mikrotoponim

yoxdur. Oykonimlər arasında rast gəlinən erməni adları isə son yüz ildə rəsmən dəyişdirilmiş adlardır ki, bunların da böyük əksəriyyəti azərbaycanlılar həmin torpaqlarda – öz dədə-baba yurdlarında yaşadıkları dövrdə işlək olmamışdır.

Məlumdur ki, onomastik vahidlərin yaranması uzunmüddətli, çoxəsrlik bir prosesdir. Bir sıra onomastik vahidlərin yaranma və formalaşmasında çox qədim dil vahidləri iştirak etmişdir. Həmin qədim dil vahidlərinin müəyyən hissəsi dildən tamamilə çıxmışdırsa da, bir qismi Azərbaycan dilinə aid yazılı abidələrdə, dilimizin ayrı-ayrı dialekt və şivələrində, həmçinin Qərbi Azərbaycan şivələrində qalmışdır. Qərbi Azərbaycan ərazisindəki arxaik sözlərdən törənən toponimlərə bunları misal göstərmək olar: *Babacan*, *Qanlı*, *Qozulca*, *Gindivaz*, *Ardaraz*, *Gomur*, *Kələkulux*, *Gabut*, *Tarp*, *Terp*, *Tərətum*, *Qovğa təpəsi*, *Altuntaxt* və s. Bunların bəzilərini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Babacan toponimi *Baybecan* antroponimindən törəmişdir. Bu kənd Göyçə mahalı ərazisindəki Basarkeçər (Vardenis) bölgəsindəki azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Qərbi Azərbaycan ərazisindəki *Babacan* toponimi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları ilə bağlıdır. Dastandakı Baybecan antroponiminin əsasında adlandırılmış kəndin bu ərazilərdə olması təbiidir, çünki dastandakı hadisələrin bir qismi Göyçə gölü ətrafı ərazilərdə baş verir. İ.Bayramov bu toponimlə bağlı geniş tədqiqat aparmışdır və bu qənaətə gəlmişdir: “Babacan toponimi mürəkkəb quruluşlu toponimdir. ...birinci hissəsi “ba”, bay//bəy, ikinci hissəsi “bacan” isə becan//beycan sözlərinin fonetik variantlarıdır. Baycan// beycan// becan bay+can// bey+can// be+can sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. “Bay” komponenti qədim türk dilində zəngin, varlı mənalarında işlənmişdir. “Can” komponenti isə “kan-qan-xan” sözünün inkişafı nəticəsində yaranıb ata, yüksək, hörmətli, şöhrətli, şöhrət sahibi mənasını ifadə edir (2, 35-38).

Qanlı etnotoponiminin əsasında dayanan *qanlı* etnoniminə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında rast gəlirik: *Oğuz zamanında Qanlı qoca, deyərlərdi, bir gürbüz ər vardı* (4,104); *Qanlı qoca bu başları və bu canvərləri gördü, başında olan bit ayağına dərildi* (4,105) və s. Buradakı antroponim etnonim mənşəlidir, Qərbi Azərbaycanda, həmçinin Azərbaycanın digər ərazilərində bu etnonimlə bağlı toponimlər vardır.

Qozulca oykonimi kəndin relyef quruluşu ilə əlaqədar yaranmışdır, bu adın tərkibindəki söz arxaikləşdiyi üçün, bəzi tədqiqatlarda dolaşıqlığa səbəb olmuşdur. Onu həm: “Qoz ağacı bol olan yer, qozluq mənasında”, həm də: “Toponim qoz bitki adına -lu və sifətin çoxaltma dərəcəsinin əlamətini bildirən -ca şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlmişdir. Fitotoponimdir” kimi izah etmişlər və kəndin adını Qozulca deyil, Qozluca formasında vermişlər. Lakin mənbələrdə kəndin adı məhz Qozulca formasında qeyd alınmışdır ki, bu da həmin toponimin “qoz” bitkisi ilə heç bir əlaqəsi olmadığını göstərir.

Qozulca oykoniminin birinci komponenti qədim türk dilində müstəqil leksik vahid olmuş, quz//güz//qöz//qoz fonetik variantlarında işlənmiş və “dağın gün düşməyən hissəsi, günəşin işıqlandırmadığı dağ” mənasını bildirmişdir. Oykonimin ikinci komponenti (-ul// -lu) məkan mənası, üçüncü komponenti (-ca) kiçiltmə mənasını bildirir. Azərbaycan dilində quz//güz sözü müstəqil surətdə işlənməsə də, quzey – şimal, gün az düşən yer; quzulamaq – müəyyən bir yerin nəm çəkməsi və bunun nəticəsində dağıntı, çürüntü, kif atma və s. baş verməsi; güz – payız; güzəm – payızda qırılan yun; küzlək – körpə quzu saxlanılan çubuq dəyə; güzduk – payızda əkilən taxıl mənalarda işlənen sözlərin tərkibində qalmışdır.

Dərələyəzdəki Qozulca oykoniminin quz//güz sözü ilə adlanmasının səbəbi isə kəndin salındığı təbii-coğrafi şəraitlə bağlıdır. Belə ki: “bu kənd iki uca dağın və bir uca qayanın arasında yerləşir. Şimaldan Topdağı, şimal-şərqdən Yalyurd dağı, şərqdən isə uca, sıldırım Laçın qaya ilə əhatə edilmişdir. Ona görə də, səhər saat 10-a, 11-ə qədər bu kəndin üstünə gün düşmür. Axşam-üstünə yaxın vaxtda da bura gün düşmür. Çünki bu uca dağlar və qayalıq günün qabağını kəsir. Ona görə də bura digər kəndlərə nisbətən kölgəli və soyuq olur. Bir sözlə, bu kəndin yeri quzeydir” (7,74). Deməli, kəndin yerləşdiyi təbii-coğrafi mühit onun belə adlanmasına səbəb olmuşdur.

Gindivaz kəndi Arpa çayının bir qolunun üstündə, sıldırım qayalıqların üzərində, dağın təpəsində yerləşdiyi üçün salındığı ərazinin coğrafi relyefi ilə əlaqədar adlandırılmışdır.

Toponim iki hissədən ibarətdir: *gind* (*kind//kund*) və *vaz* (*baz*) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Toponimin birinci komponenti fars mənşəlidir və “yüksəklik, dağ, təpə” mənalarda işlənir. İkinci komponenti isə türk dilində “dağ çökəyi”, “düzən yerdə təpə, təpəcik, hündür yer”, “çuxur, çökək” mənasında işlənen *bazı//baz* sözünün dialekt variantı olan *vaz* sözündən əmələ gəlmişdir. Toponimi təşkil edən sözlərin arasına (iki samit arasına) tələffüzü asanlaşdırmaq üçün “i” saiti artırılmışdır, tələffüz zamanı *k-g* (bu proses digər bir oykonimdə də baş vermişdir: Komur – Gomur) və *b-v* (bu prosesə də dialektlərdə rast gəlmək olar: baba – bava) səsvəzlənməsi baş vermişdir və beləliklə, relyef əsasında yaranan mürəkkəb quruluşlu toponim əmələ gəlmişdir.

Gomur// Komur// Gömür// Gümrü derivatlı oykonim və oronimlərin yerləşdiyi təbii-coğrafi şərait onların məhz qədim türk sözü olan “*komur//kömür*” leksemi əsasında formalaşdığını və “*dağ başında dar, yarıqanlı, uçurumlu yer*” mənalarda işləndiyini deməyə əsas verir.

Kələkulux toponimi mürəkkəb quruluşa malikdir, iki komponentdən ibarətdir: sözün birinci komponenti “yan tərəfi daşla hörülmüş ağıl, heyvan salınan yer” mənasında işlənen “*kələk*” sözüdür; adın ikinci komponenti isə Azərbaycan dilinin yazıya qədərki dövründə “dağ”, “dağ çıxıntısı, dağ qolu”, daşlı, daş kələyi, daş kuluxu (oyuğu) mənasında işlənen *kut//kur//kul* sözünə

məkan anlayışı ifadə edən sözlər yarıdan *-ıq, -ik, -uq, -ük* şəkilçisinin qoşulması ilə yaranmışdır, “dağlıq ərazidə, daşlı yerdə, daş kuluxunda (oyuğunda) heyvan saxlamaq üçün ağıl, yer” mənasını verir. Güman ki, bu ərazidə lap qədim dövrlərdə ətraf kəndlərin (Ağkənd, Sallı, Tərətum) əhalisi tərəfindən mal-qara, qoyun-quzu saxlanılan yer, qışlaq kimi istifadə olunmuş, sonradan burada tədricən əhali məskunlaşmış və bu yer kəndə çevrilmişdir.

Gabut kəndi də coğrafi relyefinə görə adlandırılan oykonimlərdən biridir. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz ərazisində yerləşən bu kəndin adının əsasında “gab” sözü durur ki, bu sözün də mənası “qayalıqdan keçən yol”, “uçurum”, “daşlıq” deməkdir. “Gab” sözünə *-ut/-ud* şəkilçisi artırmaqla Gabut oykonimi formalaşmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Gabut kəndi dəniz səviyyəsindən 1502 m yüksəklikdə yerləşir və bu da onu göstərir ki, kənd yerləşdiyi təbii-coğrafi şəraitlə əlaqədar, relyefinə görə adlandırılmışdır.

Terp və **Tarp** oykonimləri Dərələyəz mahalı ərazisində qeydə alınmışdır, bu iki oykonim eyni kökdən yaranmışdır və hər ikisi kəndin yerləşdiyi relyefi, təbii-coğrafi şəraiti əks etdirir. Tarp və Terp oykonimləri vaxtilə Azərbaycan dilində işlənən, indi isə arxaikləşən *tarp (terp)* sözü əsasında yaranmışlar ki, bu sözün də mənası “kiçik təpə” deməkdir. Qeyd edək ki, Dərələyəz şivəsində *tap* sözü təpə mənasında (Tapın başı-təpənin başı) işlənir. İzahda sözün mənasının relyef quruluşu ilə əlaqədar olduğunu görürük. Fikrimizcə, bu oykonimlər məhz hal-hazırda arxaikləşən, lakin dialektlərdə qalan qədim Azərbaycan sözü olan “*tarp*” sözündən törənmişdir.

Köçbək oykonimin etimoloji izahında bir sıra fərqli fikirlər mövcuddur: bu adı həm “Qoçubəy” formasında, həm də “Koçabəy – bəyə məxsus köç” formasında izah etmişlər. Lakin bu fikirlərlə qətiyyənlə razılaşmaq olmaz. Köçbək oykonimi mürəkkəb quruluşa malik bir toponimdir: toponimin birinci komponenti qədim türk dilində “düşərgə, çobanların müvəqqəti yaşayış yeri, yurd” mənasında olan *koş//koç* sözü, ikinci komponenti isə, qədim türk dilində olan *bək//bak* (“təpə” mənasında) əsasında formalaşaraq “təpədə yerləşən köç, düşərgə, yaşayış yeri” mənasını bildirir. “*Koş//koç*” sözünün iştirakı ilə yaranan toponimlərə Qafan rayonunda (Köşəkənd qışlağı), Qax rayonunda (Koşqutan kəndi) də rast gəlmək olar. T.Əhmədov “*koş*” sözünün etimologiyası barədə yazır ki: “koş komponenti də türk mənşəli olub “köçərilərin, çobanların müvəqqəti yaşayış evi, yurd, oba, çadır, alaçıq, köçbə, düşərgə, yay düşərgəsi; heyvanların gecələr yığıldığı yer və s.” mənalarında işləndiyi məlumdur. Onu da əlavə edək ki, *koş*, əslində *koç//köç* sözünün qədim qırpaq formasıdır (3,261). Köçbək kəndinin adında bu mənaların hamısı deyil, yalnız yurd, oba, köçbə, düşərgə, yaşayış yeri” mənası üstünlük təşkil edir. Yəni təpəlikdə, hündür yerdə salınan yurd, oba, düşərgə. Qeyd etmək lazımdır ki, Köçbək kəndi dəniz səviyyəsindən 2006 metr yüksəklikdə yerləşir. Bu da kəndin belə adlanmasına səbəb olmuşdur.

Təratüm oykonimi mürəkkəb quruluşa malikdir, komponentlərini arxaikləşmiş sözlər təşkil edir: birinci komponent *-təra* (əsl: *tərak*) – qırıxıq dağ yüksəkliyi, parçalanmış daş qırıntıları (çınqıl), çoxdişli (daraq şəkilli) dağ; ikinci komponent *-tüm* (*tumb*) – təpə, dağ, zirvə mənalarını ifadə edir. Bu söz həm də domba, temba, tump fonetik formalarında işlənir. Qərb qrupu dialekt və şivələrində *domba//tomba* sözü coğrafi termin kimi “dağ üzərində gümbəzvari xırda təpəcik” mənasında işlənir. Məsələn: Göygöl rayonunun Toğana kəndində, Kürəkçayın sahilindəki dağlıq ərazidə (Göygöl yaxınlığında) Tompaqaya (//Dombaqaaya) adlanan bir qaya vardır. Qaya dağın üstündə yumru, gümbəz şəkilli formadadır, ona görə də belə adlanmışdır.

Qoytul. Kəndin adı bəzi mənbələrdə Qoytur, bəzilərinə Qutyol şəklində qeyd olunmuşdur ki, bu da oykonimin etimoloji izahında dolaşıqlığa səbəb olmuşdur. Belə ki, adı həm “düşərgə”, həm “Qoytur – “dərənin dibi” mənasında işlənən *koy* (//*qoy*) sözü ilə “möhkəmləndirilmiş yaşayış yeri, qala”, “çəpərlənmiş təpə” mənasında işlənən *tur* sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir kimi izah etmişlər. Lakin kəndin adı Qoytul olduğu üçün bu adın Azərbaycan dilində arxaikləşmiş söz olan və “çuxur, çökək, dərin yer” mənasında işlənən *quytul* sözündən yaranması, sonradan fonetik dəyişikliyə uğrayaraq *qoytul* formasına düşməsi fikri daha ağılabatandır.

Bu söz Qazax rayonunda “çayda burulğan, quyu kimi ən dərin yer” mənasında *quytun* formasında, “dərin” mənasında *qutul* formasında işlənir. Qədim türk dilində “dərənin dibi” mənasında *qoy* sözü də işlənmişdir.

Bilək oykonimi qədim türk dillərində “çayın qolu” mənasında işlənən *bilək* sözü əsasında yaranmışdır. Kəndin coğrafi relyefi onun belə adlanmasına səbəb olmuşdur. Belə ki: “Kəndin yaxınlığında mədən suyu olmuş, həmin suyun əsasında hamam tikilmişdir. Son vaxtlaradək yonulmamış daşdan tikilmiş çimərliklər saxlanmışdır”. Kəndin adını “Beyrək şəxs adının təhrifi kimi” izah edənlər də olmuşdur. Fikrimizcə, kənd məhz özünün təbii relyefi ilə əlaqədar adlandırılmışdır.

Qovğa leksemi müasir ədəbi dildə müəyyən dərəcədə arxaikləşmişdirsə də, toponim kimi dildə qalmışdır. Qarakilsə ərazisində, Comərdli kəndinin sahələrindən birinin adı *Qovğa təpəsi* olmuşdur. Göyçə, Zəngəzur şivələrində bu leksem “*səs-küy, hay-küy, dava-dalaş*” mənasında işlənir. Şivə xüsusiyyətinə uyğun olaraq, əksər hallarda *qoyxa* variantında tələffüz olunur: *İrva: mın başında nəysə bir qoyxa var, onçün xəvər-ətər yoxdu* (Çəm.).

Tarixən ədəbi dildə bu leksem çox geniş şəkildə işlənmişdir, XIII-XIX əsrlərə aid yazılı abidələrdə müşahidə olunur: “Kitabi-Dədə Qorqud”da: *Mənim körpüm yanında bu qovğa nədir, niyə şivən edirsiz?* (4, 95); Qazi Bühranəddində: *Bülbül ünün eşitdi, govğaya çəkər bu dil, Gül qoxusunu aldı, səhraya çəkər bu dil* (1, 43); “Dastani Əhməd Hərami”də: *Bir oda tutdular şəhrin ucunda, İkan azadəvi qovğa yox anda* (1, 80); *Yatur ol gecə qəmgin zarü*

tənha, İçindən keçirir nə söz, nə qovğa (1, 93); Xəlilidə: *Zahirü batində çün mövcud həqdən özgə yox, Ya bu növcudatın ara yerdə qovğası nədir?* (1, 209); Şeyx İbrahim Gülşənində: *Cəhan qovğasının aşiq başına, Aru kimi yığuban düşürür eşq* (1, 235); Həqiridə: *Bir pəriru dilbərə heyran olub, Bəndəni saldın yüz qovğaya, könül* (1, 341); Fəzlidə: *Kipriklərin ki, ləşkərinə yığdı bir yerə, Ol saldı Fəzli canına qovğa xəbərlərin* (1, 379) və s.

Altuntaxt kəndi vaxtilə Göyçə mahalı ərazisində olmuşdur. İ.Bayramov Altuntaxtın XVIII-XIX əsrlərdə kənd olmasını, XIX əsrin sonunda dağılaraq kənd kimi ləğv edilməsini və azərbaycanlıların yaylaq yeri olmasını yazır (2, 23).

Toponimin birinci komponenti olan *altun* sözü “qızıl” mənasında tarixən ədəbi dildə geniş şəkildə işlənmişdir; “Kitabi-Dədə Qorqud”da: **Altun** *ayaq sürəhilər düzilmişdi* (4, 37); **Altun** *ban evlərin kafirlər çapdılar* (4, 37-38); “Dastani-Əhməd Hərami”də: *Füsuskari yapılmış anda hər daş, Qızıl altun sıvayla xoş münəqqaş* (1, 80-81) və s.

Nəticə. Bir neçə toponimin təhlili onu deməyə əsas verir ki, bu qəbildən olan adlar ən qədim dil elementlərini öz tərkibində qoruyur, müasir dildə arxaikləşmiş, istifadədən çıxmış sözlər xüsusi adlarda yaşayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr (XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeiri). Üç cild. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 408 s.
2. Bayramov İ. “Kitabi-Dədə Qorqud”un izi ilə. Bakı, ADPU, 2016, 112 s.
3. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, ADU, 1991, 389 s.
4. Kitabi-Dədə Qorqud. Əsl və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 376 s.
5. Sadıqova S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası: Dərələyəz toponimlərinin linqvistik-etimoloji təhlili əsasında (Dərs vəsaiti). Bakı, ADPU, 2014, 194 s.
6. Sadıqova S. Arxaikləşmiş sözlər əsasında yaranan oykonimlər. Elmi axtarışlar. Bakı, AMEA-nın Folklor İnstitutu, 2007, № 34, s.31-37.
7. Sadıqova S. Müasir Azərbaycan dili: Onomalogiya məsələləri (Dərs vəsaiti). Bakı, ADPU, 2017, 267 s.

Onomastik vahidlərin frazeologizmlərin yaranmasında rolu

B/m. Həsənova Sürəyya
ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi
Tel.: 050 305 22 07

XÜLASƏ:

İnsanların nitqinin ifadəliliyi, dəqiqliyi onun işlətdiyi sözlərin, birləşmələrin, cümlələrin düzgün şəkildə istifadə ediləndən asılıdır. Hər kəs öz nitqini qrammatik normalara əsasən qurmalıdır. Sözlər kimi, birləşmələr də mənsub olduğu dilin zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Bəzən müəyyən mənanı bildirmək üçün tək bir sözdən yox, vəhdət təşkil etmiş sözlər qrupundan və ya birləşmələrdən də istifadə edilir.

Hər bir dilin lüğət tərkibində iki cür söz birləşməsi vardır: sərbəst söz birləşmələri, sabit söz birləşmələri (frazeoloji birləşmələr). Dilimizin lüğət tərkibi sabit leksik səciyyəli söz birləşmələri ilə-frazeologizmlərlə zəngindir. Bu birləşmələr özünəməxsus cəhətlərə malikdir və sözlərdən, sərbəst birləşmələrdən fərqlənir. Dilçiliyin frazeologiya bölməsində öyrənilən belə birləşmələr “frazeoloji birləşmələr”, “sabit söz birləşmələri”, “frazeologizmlər”, “frazemlər” vəs. şəkildə adlandırılır. Dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinin, bölünməz ifadə və ibarələrin cəmi frazeologiya adlanır. Frazeologiya yunanca phrases-ifadə, logos-nəzəriyyə, elmsözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Frazeologiya sabit söz birləşmələrinin qanunauyğun inkişafını, mənşəyin ivə yaranmasını, xüsusiyyətlərini, forma və məzmun zənginliyini, işlədilmə imkanını, semantik və qrammatik strukturunu, söz və sərbəst birləşmələrlə əlaqəsini və s. tədqiq edir. “Frazeologiya” terminini dilçilik aspektində ilk dəfə Şarl Balli işlətməmişdir. O, söz birləşmələrinin ikitipini qeyd edərək yazmışdır ki, birləşmələrin biri sözlərin sabit olmayan birləşməsidir, bunlar daimi olmur, nitq prosesində yaranır və ona görə də nitq vahidləridir. Birləşmələrin digər qrupu isə frazeoloji tərkiblərdən ibarətdir. Bunlar dil sisteminə hazır şəkildədir, tarixən daha qədimdir və dil vahidləridir. Frazeologiya da iki yerə bölünür: 1) ümumi frazeologiya; 2) xüsusi frazeologiya.

Toponimlər cəmiyyətin əsas elementlərindən biri kimi onun üzvlərinin ümumi inkişaf səviyyəsini əks etdirən mühüm dil vahidləridir. Onların hər hansı bir sərhəd daxilində, müəyyən bir ərazidə mövcudluğu həmin yerin əhalisinin kollektiv yaradıcılığının nəticəsi kimi özünü göstərir. İstənilən bir ərazi ilə ilk tanışlıq onun adından başlayır. Deməli, toponimlərin tədqiqinə marağın əsas səbəbi onların elmi və praktik əhəmiyyəti ilə şərtlənir.

Açar sözlər: *onomastika, zoonim, toponim, frazeologiya, sözbirləşməsi*

Rəyçi: *dos. İradə Kərimova*

The role of onomastic units in the formation of phraseology

B / m. Hasanova Surayya
ADPU, Department of English
Tel .: 050 305 22 07

SUMMARY:

The accuracy and accuracy of human speech depends on the correct use of the words, phrases and phrases it uses. Everyone should build their speech according to grammatical norms. Like words, compounds also play an important role in the enrichment of the language they belong to. At times, not only one word is used to express a certain meaning, but also a group of words or a combination of words.

Each dictionary contains two types of vocabulary: free word combinations, fixed word combinations (phraseological combinations) .The dictionary of our language is rich in fixed lexical vocabulary words - phraseology. These compounds have their peculiarities and are different from words and free combinations. Such compounds studied in the phraseology section of linguistics are "phraseological compounds", "stable word combinations", "phraseology", "phrases". All the regular words, integral expressions and expressions in the language are called phrases. Phraseology is derived from the combination of Greek phrases-expression, logos-theory, and elms.

Phraseology includes the development of regular expression, the origin and origin, the characteristics, richness of form and content, the ability to use it, its semantic and grammatical structure, its relationship with verbal and free combinations, and so on. The term "phraseology" was first used by Charles Balli in the linguistic aspect. He noted the dualism of word combinations and wrote that one of the combinations is the unstable combination of words, which is not constant, occurs in the speech process and therefore are the units of speech. The other group of compounds is the phraseological composition. These are readily available in the language system, are more ancient than ever, and are language units. Phraseology is also divided into two subsets: 1) general pharmacology; 2) special phraseology.

Expressiveness, accuracy of the speech of people depends on the correct use of the words, phrases, sentences used by him. Everyone should build their speech according to grammatical norms. Like words, associations play an important role in the enrichment of the language they belong to. Occasionally, a group of words or phrases are used instead of one single word to express certain meaning. The toponymic frazeologies have a great role in language.

Keywords: *onomastics, zoonim, toponymy, phraseology, word combination*

Reviewer: *Assoc. Irada Karimova*

Роль ономастических единиц в образовании фразеологизмов

С / п. Гасанова Сурайя

ADPU, Департамент английского языка

Тел .: 050 305 22 07

РЕЗЮМЕ:

Точность и достоверность человеческой речи зависит от правильного использования слов, фраз и фраз, которые она использует. Каждый должен строить свою речь согласно грамматическим нормам. Подобно словам, соединения также играют важную роль в обогащении языка, к которому они принадлежат. Иногда для выражения определенного значения используется не только одно слово, но также группа слов или комбинация слов.

Каждый словарь содержит два типа словарного запаса: свободные словосочетания, фиксированные словосочетания (фразеологические сочетания). Словарь нашего языка богат на фиксированные лексические словарные слова - фразеологию. Эти соединения имеют свои особенности и отличаются от слов и свободных сочетаний. Такими соединениями, изучаемыми во фразеологическом разделе лингвистики, являются «фразеологические соединения», «устойчивые словосочетания», «фразеология», «фразы». Все обычные слова, интегральные выражения и выражения в языке называются фразами. Фразеология происходит от сочетания греческого выражения-выражения, теории логоса и вязов.

Фразеология включает в себя развитие регулярного выражения, происхождение и происхождение, характеристики, богатство формы и содержания, способность использовать его, его семантическую и грамматическую структуру, его связь со словесными и свободными сочетаниями и так далее. Термин «фразеология» впервые был использован Чарльзом Балли в лингвистическом аспекте. Он отметил дуализм словосочетаний и написал, что одной из комбинаций является нестабильная комбинация слов, которая не является постоянной, встречается в речевом процессе и поэтому является единицами речи. Другая группа соединений - фразеологическая композиция. Они легко доступны в языковой системе, являются более древними, чем когда-либо, и являются языковыми единицами. Фразеология также делится на две подгруппы: 1) общая фармакология; 2) специальная фразеология.

Выразительность, точность речи людей зависит от правильного

использования слов, фраз, предложений, используемых ими. Каждый должен строить свою речь согласно грамматическим нормам. Как и слова, ассоциации играют важную роль в обогащении языка, к которому они принадлежат. Иногда группа слов или фраз используется вместо одного слова, чтобы выразить определенное значение. Фразеологизмы которые образовались на основе топонимов играют большую роль в языке.

Ключевые слова: *ономастика, зооним, топоним, фразеология, словосочетания.*

Рецензент: *доц. Ирада Каримова*

ANNOTASIYA:

Frazeologiya sabit söz birləşmələrinin qanunauyğun inkişafını, mənşəyini və yaranmasını, xüsusiyyətlərini, forma və məzmun zənginliyini, işlədilmə imkanını, semantik və qrammatikstrukturunu, söz və sərbəst birləşmələrlə əlaqəsini və s. tədqiq edir. "Frazeologiya" terminini dilçilik aspektində ilk dəfə Şarl Balli işlətmişdir. O, söz birləşmələrinin ikitipini qeyd edərək yazmışdır ki, birləşmələrin biri sözlərin sabit olmayan birləşməsidir, bunlar daimi olmur, nitq prosesində yaranır və ona görə də nitq vahidləridir. Birləşmələrin digər qrupu isə frazeoloji tərkiblər yaradır. Bunlar dil sistemində hazır şəkildədir, tarixən daha qədimdir və dil vahidləridir.

AKTUALLIQ:

İnsanların nitqinin ifadəliliyi, dəqiqliyi onun işlətdiyi sözlərin, birləşmələrin, cümlələrin düzgün şəkildə istifadə ediləndən asılıdır. Hər kəs öz nitqini qrammatik normalara əsasən qurmalıdır. Sözlər kimi, birləşmələr də mənsub olduğu dilin zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Bəzən müəyyən mənanı bildirmək üçün tək bir sözdən yox, vəhdət təşkil etmiş sözlər qrupundan və ya birləşmələrdən də istifadə edilir.

Hər bir dilin lüğət tərkibində iki cür söz birləşməsi vardır: sərbəst söz birləşmələri, sabit söz birləşmələri (frazeoloji birləşmələr). Dilimizin lüğət tərkibi sabit leksik səciyyəli söz birləşmələri ilə-frazeologizmlərlə zəngindir. Biz öz məqaləmizdə Azərbaycan və ingilis toponim əsaslı frazeologizmlərdən bəhs edəcəyik. Üslubi-kommunikativ xüsusiyyətlərini bədii üslubda, yazılı ədəbi dilin nümunələri əsasında araşdıraraq təhlil edəcəyik.

TƏDQIQAT İŞİNİN METODLARI:

Məqalədə mövzunun tədqiqi üçün qarşılaşdırılmalı, stilistik-üslubi, areal metodlardan istifadə edilmişdir.

GİRİŞ:

İnsanların nitqinin ifadəliliyi, dəqiqliyi onun işlətdiyi sözlərin, birləşmələrin, cümlələrin düzgün şəkildə istifadə ediləndən asılıdır. Hər kəs öz nitqini qrammatik normalara əsasən qurmalıdır. Sözlər kimi, birləşmələr də mənsub olduğu dilin zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Bəzən müəyyən mənanı bildirmək üçün tək bir sözdən yox, vəhdət təşkil etmiş sözlər qrupundan və ya birləşmələrdən də istifadə edilir.

Hər bir dilin lüğət tərkibində iki cür söz birləşməsi vardır: sərbəst söz birləşmələri, sabit söz birləşmələri (frazeoloji birləşmələr). Dilimizin lüğət tərkibi sabit leksik səciyyəli söz birləşmələri ilə-frazeologizmlərlə zəngindir. Bu birləşmələr özünəməxsus cəhətlərə malikdir və sözlərdən, sərbəst birləşmələrdən fərqlənir. Dilçiliyin frazeologiya bölməsində öyrənilən belə birləşmələr “frazeoloji birləşmələr”, “sabit söz birləşmələri”, “frazeologizmlər”, “frazemlər” vəs. şəkildə adlandırılır. Dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinin, bölünməz ifadə və ibarələrin cəmi frazeologiya adlanır. Frazeologiya yunanca phrases-ifadə, logos-nəzəriyyə, elmsözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Frazeologiya sabit söz birləşmələrinin qanunauyğun inkişafını, mənşəyini və yaranmasını, xüsusiyyətlərini, forma və məzmun zənginliyini, işlədilmə imkanını, semantik və qrammatik strukturunu, söz və sərbəst birləşmələrlə əlaqəsini və s. tədqiq edir. “Frazeologiya” terminini dilçilik aspektində ilk dəfə Şarl Balli işlətməmişdir. O, söz birləşmələrinin ikitipini qeyd edərək yazmışdır ki, birləşmələrin biri sözlərin sabit olmayan birləşməsidir, bunlar daimi olmur, nitq prosesində yaranır və ona görə də nitq vahidləridir. Birləşmələrin digər qrupu isə frazeoloji tərkiblər yaradır.

Bunlar dil sistemində hazır şəkildədir, tarixən daha qədimdir və dil vahidləridir. Frazeologiya da iki yerə bölünür:

- 1) ümumi frazeologiya;
- 2) xüsusi frazeologiya.

Ümumi frazeologiyada bir sıra inkişaf etmiş dillərin frazeoloji materiallarının tədqiqindən alınan nəticələr ümumiləşdirilir, bunun əsasında frazeologiyanın ümumi problemləri müəyyənləşdirilir. Xüsusi frazeologiyada isə hər bir konkret dilin faktları əsasında həmin dilin frazeoloji sistemi, semantik strukturu və s. cəhətləri təsvir olunur. Frazeoloji birləşmələrin tərkibindəki sözləri bir-birindən ayırmaq, başqası ilə əvəz etmək olmur. Sabit söz birləşmələri ilə sözün bir-biri ilə fərqli və oxşar cəhətləri mövcuddur. Oxşar cəhətlər: 1. Hər ikisi leksik vahidlərdir; 2. Hər ikisi təkmənalı və çoxmənalı olur. 3. Hər ikisi omonim, sinonim, antonim olur. Fərqli cəhətlər: 1. Sözlər morfemlərdən təşkil olunub; frazeologizmlər sözlərin birləşməsidir; 2. Sözlər əsasında yeni leksik vahidlər düzəldilir; frazeolo- gizmlər cümlə yaratmağa xidmət edir; 3. Sözlər məna və morfoloji baxımdan müstəqildirlər; frazeologizmlərin təərflərini ayrı-ayrı söz hesab etmək olmaz; 4. Sözlər həm həqiqi, həm məcazi

mənada işlənir; frazeologizmlər yalnız məcazi mənada işlədilir; 5.Sözlər ifadə edir, adlandırır; frazeologizmlər obrazlı adlandırır, təsvir edir və s.

Lakin frazeologizmlər sözlər kimi bütövlükdə bir məna ifadə edərək dilin lüğət tərkibində hazır şəkildə olur. Buna görə də onlar leksik vahidlər hesab olunur. Frazeoloji birləşmələrdən məişət üslubunda və bədii üslubda daha çox istifadə olunur. Bu birləşmələr nitqə xüsusi ifadəlilik verir, obrazlılıq yaradır. Eyni zamanda frazeologizmlər öz tərkibində köhnəlmiş sözləri mühafizə edərək saxlayır, dilin ekspressiv-üslubi gücünü qüvvətləndirir, dili daha canlı, daha təsirli edir, sözün ekvivalenti, sinonimi kimi işlədilir, atalar sözü və məsəllərin tərkibində də işlənir.

Dünya dillərinin hamısında frazeoloji vahidlər vardır, lakin onların yaranma yollarında, üsullarında oxşar və fərqli cəhətlərə də rast gəlinir. Frazeologizmlərin tədqiqinə dair xeyli araşdırmalar mövcuddur. Frazeoloji vahidlərin yaranmasında onomastik vahidlər böyük rol oynamışdır. Əsasən də toponimlər, zoonimlər və s. frazeologizmlərin formalaşmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə frazeologizmlərə bütün dillərdə, eləcə də Azərbaycan və ingilis dillərində rast gəlmək mümkündür.

Biz öz məqaləmizdə Azərbaycan və ingilis toponim əsaslı frazeologizmlərdən bəhs edəcəyik. üslubi-kommunikativ xüsusiyyətlərini bədii üslubda, yazılı ədəbi dilin nümunələri əsasında araşdıraraq təhlil edəcəyik.

Toponimlər cəmiyyətin əsas elementlərindən biri kimi onun üzvlərinin ümumi inkişaf səviyyəsini əks etdirən mühüm dil vahidləridir. Onların hər hansı bir sərhəd daxilində, müəyyən bir ərazidə mövcudluğu həmin yerin əhalisinin kollektiv yaradıcılığının nəticəsi kimi özünü göstərir. İstənilən bir ərazi ilə ilk tanışlıq onun adından başlayır. Deməli, toponimlərin tədqiqinə marağın əsas səbəbi onların elmi və praktik əhəmiyyəti ilə şərtlənir.

İngilis dilində toponimika sahəsində araşdırmalar aparmış tədqiqatçılara misal olaraq *G.Adams, R.Coats, K.Cameron, M.Geiling, A.Gardiner, E.Ekwall, J.McGarry, J.Rye, A.Mills, E.Harrington, A.Holt, W.Nicolaisen, R.Ramsey, P.Reany, A.Room, G.Smith, A.Smith, H.Sorensen, R.Stewart, H.Stockes, W.Watson, V.Watts* və başqalarının adlarını çəkmək olar. İngilis toponimlərinin müxtəlif istiqamətlər baxımından araşdırılmasını isə belə qruplaşdırmaq olar: A.Smith, K.Cameron, A.Mills, J.Glover A.Cole, J.Ryan, S.Laverton, J.Field, J.Kemble (etimoloji və areal), R.Coats, D.Trotter, N.Holmer, S.Nestor (paralellik), J.McGarry, J.Stevens-Cox, C.Culleton, D.Litt (üslubi) və s.

İngiltərədə ingilis toponimlərinin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki, hər il “Journal of the English Place-Name Society” (İngilis Toponimika Cəmiyyətinin jurnalı) və həmçinin «Nomina», “The Year’s Work in English Studies” jurnallarında İngiltərənin toponimlərinin bibliografiyası təqdim edilir. Bu onomastik vahidlərin etimoloji təhlilinə isə dövrü nəşr hesab edilən «Anglo-Saxon England» jurnalında, Beynəlxalq Onomastika Şurasının (International

Council of Onomastic Sciences) çap etdirdiyi «Onoma» adlı xəbərlərində rast gəlmək olur. Mövcud elmi jurnallar içərisində diqqəti cəlb edən İngiltərə toponimləri ilə bağlı aparılan müxtəlif istiqamətli tədqiqatları özündə əks etdirən Britaniya və İrlandiya Onomastik cəmiyyətinin (Society for Name Studies in Britain and Ireland, qısaldılmış formada — SNSBI) bülletenidir (9). Burada il ərzində ingilis toponimləri ilə bağlı aparılan ən yaxşı tədqiqatlar çap olunaraq ictimaiyyətin müzakirəsinə təqdim edilir.

İ.Kondakovanın “İngilis dilində toponim tərkibli obrazlı vasitələr” (8.s. 20). mövzusunda namizədlik dissertasiyasıdır. Dissertasiyada bu günə qədər ingilis və rus dilçiliyində obrazlılıq, toponimika, məntiq və semantika ilə bağlı tədqiqatlar geniş şəkildə təhlil edilir, S.M.Mezenin tərəfindən obrazlılıqla bağlı təqdim olunan yanaşmaya əsasən toponimli obrazlı vasitələrin növlərindən bəhs edilir, hər bir növün ayrı-ayrılıqda struktur-sintaktik, leksik-semantik və üslubi-qiyətləndirmə xarakteri açıqlaraq təhlil edilir. Tədqiqatın maraqlı tərəflərindən biri toponimlərin şifahi nitqdən poetik nitqə keçən zaman onların semantikasında, strukturunda və üslubi istifadəsində baş verən inkişafın izləməsidir. Bütün tədqiqat ingilis dilli ədəbi materiallar üzərində aparılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, toponim əsaslı frazeoloji vahidlər Azərbaycan və ingilis dillərində öz obrazlılığı ilə digərlərindən seçilir. Bəzi nümunələrə diqqət yetirək. Məsələn;

Ас байıra qaçar, yalavac evə girər. – Hunger is the best sauce. / Hunger breaks through stone walls. – Голод - лучший повар. / Голод в мир гонит. / Голод и волка из лесу гонит. / Нужда да голод прогонят на холод

adamın yerə baxanı – smooth waters run deep / still waters have deep bottoms / beware of a silent dog and still water / dumb dogs are dangerous / the devil lurks behind the cross – в тихом омуте черти водятся (с виду тихий человек способный на поступки, которых от него нельзя было ожидать)

Adamın yerə baxanı, suyun lal axanı. – Beware of a silent dog and still water. / Still waters run deep. / Great barkers are no biters. – С виду тих, да обычаем лих. / Не бойся порога гремучего, а бойся омута стоячего. / Не бойся собаки брехливой, а бойся молчаливой. / Понурая свинка глубок корень роет. / Тихая вода берега подмывает.

Moskvabirgünətikilməyib. – Moscow was not built in a day // Rome was not built in a day//Москванесразу (невдруг) строилась. (Сразуничегонеделается, навсёнужноевремя).

Moskvagözyaşlarınainanmır. – You can't move Moscow with tears// Moscow is not to be taken in by tears// Moscow has no faith in tears// Moscowdoesnotbelieveintears. – Москваслезамневерит// Слезамигорюнепоможешь.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi frazeologizmlərlə, eyni zamanda topo frazeologizmlərlə zəngindir. Lakin o da diqqətdən yayınmamalıdır ki,

dünyanın müxtəlif yerlərində məskunlaşmış xalqların əcdadlarının yaratdığı toponim komponentli frazeologizmlər bir-birinə yaxın mənalara ifadə etsə də, işlənmiş toponimlər müxtəlifdir. Hər bir frazeologizm mənsub olduğu xalqın mədəniyyətini, həyat tərzini, adət-ənənəsini əks etdirən, ən kamil məlumatları özündə ehtiva edən dil vahidləridir.

Azərbaycan dilində işlənən bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

1) Deyir ki: “*Dağ Məhəmmədin yanına gəlməsə Məhəmməd dağın yanına gedər*”. Bizimki belə gəlir. Həmişə özümüz gərək *dağın* yanına gedək (2.s.89).

2) *Muğan Muğan* olsa, biri üç elər, // *Muğan* tufan olsa, üçü heç elər, Oxucum, belədir aqıl babalar, // Bir dastan yaradır ikicə sözlə (6.s.181).

3) Bir neçə atlı Təbrizin *Məğribdən Məşriqə qədər* məşhur bazarına girdi (10. s.118).

Göstərilən nümunələrdə xalqımızın dini etiqadı-müsəlmanlığı (1-ci nümunə), Muğan kimi qədim bir məkana malik olması (2-ci nümunə) və məşhur paytaxt şəhərimiz Təbrizin gözəllikləri, buranın böyük bazarının mövcudluğu haqqında obrazlı şəkildə informasiya verilmişdir. Bu ifadələr yazıçılar tərəfindən yaradılsa da, toponim komponentli frazeologizm şəklində daşılaşaraq xalq arasında işlənəlməkdədir.

NƏTİCƏ:

Hər bir dilin lüğət tərkibində iki cür söz birləşməsi vardır: sərbəst söz birləşmələri, sabit söz birləşmələri (frazeoloji birləşmələr). Dilimizin lüğət tərkibi sabit leksik səciyyəli söz birləşmələri ilə-frazeologizmlərlə zəngindir. İnsanların nitqinin ifadəliliyi, dəqiqliyi onun işlətdiyi sözlərin, birləşmələrin, cümlələrin düzgün şəkildə istifadə edildikindən asılıdır. Hər kəs öz nitqini qrammatik normalara əsasən qurmalıdır. Sözlər kimi, birləşmələr də mənsub olduğu dilin zənginləşməsində mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.A.Qurbanov. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. 2 c. Bakı. “Nurlan” 2004.
2. Azərbaycan nəsr antologiyası. 5 cildə. IIIc. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 416s.
- 3.Z.Əlibəyovanın. Azərbaycan onomastikasının orfoqrafik və orfofonik məsələləri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası. Bakı. 2016, 146 s.
4. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı.1951. 287s.
5. S. Aşurbəyli. o datirovke i vozniknovenii qoroda Baku. DAN. Az.SSR. t.XVII. Bakı. 1961.N3.
6. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. IIc. Bakı: Azərnəşr, 1986, 384s.
7. A. Quseynzadə. O proisxojdennii toponima “Bakı”. Sovetskaya tyürkologiya. Bakı. 1970, N 3.s.84.

8.Кондакова И. А. Образные средства, содержащие топонимы, в английском языке . Дис. канд. филол. наук . Киров, 2004, 225 с. Автореф. 20с.

9.Society for Name Studies in Britain and Ireland - SNSBI [http: //www. snsbi. org.uk/Nomina.html](http://www.snsbi.org.uk/Nomina.html).

10.Кәримзадә F. Xudafәrin көрпүсү. Bakı: Qanun Nәşriyyatı, 2012, 480s.

Azərbaycan və ingilis dillərində lirik növün janrlarında zoonimlər

Əsədova Sevinc Sabir qızı
ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi
E-mail:sevinj_asadova@yahoo.com
Tel.: 051 701 23 30

XÜLASƏ:

Şifahi xalq ədəbiyyatı kollektiv yaradıcılıq məhsulu olduğu üçün xalqın çox hissəsinin arzu və istəklərini, müxtəlif hadisələrə münasibətini, dünyagörüşlərini özündə əks etdirir. Folklor nümunələrində eyni zamanda biz, tədqiqat obyektimiz olan zooleksemələrlə bağlı, heyvanlara münasibətlə bağlı, onların adlandırılmasının qanunauyğunluqları haqqında kifayət qədər məlumat ala bilirik. Belə məlumatlar şifahi xalq ədəbiyyatının lirik, epik və dramatik növünə daxil olan bütün janrlarda öz dolğun ifadəsini tapmışdır.

I. Lirik növün janrlarında zoonimlər:

1. Nəğmələr: Nəğmələr lirik növün qədim və geniş yayılmış janrlarından biridir. Məznununa görə bir neçə yerə bölünür: əmək, mərasim, mövsüm, qəhrəmanlıq və məişət nəğmələri.

Əmək nəğmələri: Əmək nəğmələri əmək prosesində yaranan və oxunan nəğmələrdir. Holavarlar və sayacı sözlər əmək nəğmələrinin ən geniş yayılmış növlərindəndir. Holavarlar əkinçilik və cütçülüklə bağlı nəğmələrdir. Holavarlarda etnoqrafik xüsusiyyətlərə, istehsal alətlərinin adlarına, öküzün, kəlin tərifinə tez-tez təsadüf edilir.

İngilis folklorundakı nümunələrə nəzər salaq. Bütün dünyada ənənəvi mədəniyyətdə iş həmişə musiqilə müşayiət edilmişdir. İngilislər əmək nəğmələrini bir çox sahələrə aid etmişlər: kənd təsərrüfatı işlərindən sənaye işlərinə qədər. Bu nəğmələr iki məqsədlə oxunardı:

- 1) birlikdə işləyən insanları bir araya gətirmək üçün.
- 2) işin cansıxıcılığını aradan götürmək üçün.

2. *Zoonim komponentli tapmacalar:* Epik və lirik növə aid edilən yığcam janrlardan biri olan tapmacalarda heyvanların, həşərat və quşların əlamətləri verilmiş, onların tapılması tələb edilmişdir. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində heyvanlara aid tapmacalar kifayət qədərdir.

Hər bir xalqa məxsus olan folklor nümunələri dil daşıyıcılarının milli mentalitetinin, etnokulturalogiyasının, mənəvi dəyərlərinin daşıyıcısıdır. Elə məhz bu cəhətinə görə də ingilis dilində, ingilis folklorunda bayatı axtarmaq gülünc olardı. Məlumdur ki, bayatı türk xalqlarına məxsus folklor nümunəsidir. İngilis dilində bayatılara rast gəlinmir. Bu dildə, ümumiyyətlə, *bayatı*

sözünün tərcüməsi yoxdur. Bayatı türkdilli xalqlarda şeirə, sənətə böyük maraq göstərən bayat tayfasının adını özündə ehtiva edən bir leksik vahiddir.

Açar sözlər: atalar sözləri, tapmacalar, zoonimlər, janr

Rəyçi: prof. H.Hüseynova

Zoonyms in genres of lyric types in Azerbaijani and English languages

Asadova Sevinj Sabir gızı

ADPU, Department of English

E-mail:sevinj_asadova@yahoo.com

Tel.: 051 701 23 30

Summary:

During the comparison of samples we can see that, proverbs within zoonyms are much more than other samples. It is possible to increase the number of these samples. Majority of zoonomic proverbs depends on historically subordination of animals, relationship between animals and humans and their utilization as hunting, farm and fighting remedies. This statement is confirmed by zoonomic proverbs which express all fields of human life.

Oral folk literature is a collective creative product that reflects the wishes and desires of many people, their attitudes and outlook. In folklore samples, we are also able to get enough information about the zoolexemes that are our research object, the attitude of animals, and the legitimacy of their naming. Such information has found its full expression in all genres of lyrical, epic and dramatic type of oral folk literature.

I. Zoonim in genre of the lyrical type:

1. Songs: Songs are one of the oldest and most widely used genres of lyricism. It is divided into several places by merit: labor, ritual, season, heroic and domestic songs.

Labor songs: Labor songs are songs that are created and read during the labor process. Holsters and counting words are one of the most common types of labor songs. Holawars are songs about farming and farming. Ethnographic features, names of production tools, and the definition of bulls and skulls are often found in the wolves.

Let's look at examples in English folklore. Work in traditional culture all over the world has always been accompanied by music. The British have included labor songs in many areas: from agricultural to industrial. These songs were read for two purposes:

- 1) To bring people together.
- 2) to eliminate boredom in the work.

2. Zoonim Component Puzzles: The puzzles, which are one of the compact genres of epic and lyrical type, have given the signs of animals, insects and birds, and were required to find them. Animal puzzles are sufficient in both English and Azerbaijani.

The examples of folklore belonging to each nation are the bearers of the national mentality, ethnoculturalology, and moral values of the linguists. For this reason it would be ridiculous to seek bayat in English, English folklore. It is known that bayaty is an example of folklore belonging to the Turkic people. There is no translation of bayati in this language. Bayat is a lexical unit that contains the name of the Bayat tribe, who are very interested in poetry and art in Turkic-speaking peoples.

Key words: proverbs, riddles, zoonyms, genre

Reviewer: prof. Hajar Huseynova

Зоонимы в лирических жанрах на Азербайджанском и английском языках

Асадова Севиндж Сабир кызы

ADPU, Департамент английского языка

E-mail:sevinj_asadova@yahoo.com

Tel.: 051 701 23 30

РЕЗЮМЕ:

Сравнение образцов показывает, что зоономические пословицы составляют большинство чем остальные образцы и можно увеличить их количество в обоих языках. С древних времен, это связано с укрощением животных, приспособление их в хозяйственных работах, во время охоты и боев. Это подтверждают зоономические пословицы, которые отражают все промыслы человечества и были собраны и предоставлены нами.

Устная народная литература - это коллективный творческий продукт, отражающий желания и желания многих людей, их взгляды и взгляды. В образцах фольклора мы также можем получить достаточно информации о зооксемах, которые являются нашим объектом исследования, об отношении животных и законности их именования. Такая информация нашла свое полное выражение во всех жанрах лирического, эпического и драматического типа устной народной литературы.

И. Зооним в жанре лирического типа:

1. Песни. Песни являются одним из старейших и наиболее широко используемых жанров лирики. Он делится на несколько мест по

заслугам: трудовые, ритуальные, сезонные, героические и домашние песни.

Трудовые песни. Трудовые песни - это песни, которые создаются и читаются в процессе труда. Кобура и подсчет слов - один из самых распространенных видов трудовых песен. Holawars - это песни о земледелии и фермерстве. Этнографические особенности, названия производственных инструментов и определения быков и черепов часто встречаются у волков.

Давайте посмотрим на примеры в английском фольклоре. Работа в традиционной культуре во всем мире всегда сопровождалась музыкой. Англичане включили трудовые песни во многих областях: от сельскохозяйственной до промышленной. Эти песни были прочитаны для двух целей:

- 1) Чтобы объединить людей.
- 2) устранить скуку в работе.

2. Пазлы с компонентами Zoonim: головоломки, являющиеся одним из компактных жанров эпического и лирического типа, дали знаки животных, насекомых и птиц и должны были их найти. Головоломка с животными достаточно на английском и азербайджанском языках.

Примерами фольклорной принадлежности каждой нации являются носители национального менталитета, этнокультурологии и моральных ценностей лингвистов. По этой причине было бы смешно искать баята на английском языке, на английском фольклоре. Известно, что баяты являются примером фольклорной принадлежности тюркского народа. На этом языке нет перевода баятов. Баят - это лексическая единица, содержащая название племени баятов, которые очень заинтересованы в поэзии и искусстве тюркоязычных народов.

Ключевые слова: *пословицы, загадки, зоонимы, жанр*

Рецензент: *проф. Хаджар Гусейнова*

ANNOTASIYA:

Azərbaycan və ingilis dillərində zoonimik ədəbi nümunələrin, folklor nümunələrinin müqayisəli təhlili, nümunələrin müqayisəsi onu göstərir ki, zoonomik atalar sözləri digər zoonim komponentli ədəbi nümunələrdən daha çoxdur, onların sayı hər iki dildə artırıla bilər.

Qədim dövrlərdən bəri bu cəhət heyvanların ovlanması, onların təsərrüfat işlərində, qidalanma sahəsində işlədilməsi, ovçuluq və döyüş zamanı istifadəsi ilə bağlı olmuşdur. Bu, bəşəriyyətin bütün sahələrini əks etdirən və bizim tərəfimizdən toplanmış, təqdim edilmiş hər iki dilə aid olan zoonomik atalar sözləri ilə təsdiqlənir.

AKTUALLIQ:

Onomastik vahidlərin, xüsusilə də zoonimlərin tədqiqi hər bir dövr üçün əhəmiyyətli və aktualdır. Çünki zoonimlər xalqın tarixi keçmişini, inam və etiqadlarını, adətlərini, qida və təsərrüfat mədəniyyətlərini yaşadır. Azərbaycan və ingilis dilinin zoonim komponentli xüsusi adlarını, ədəbi nümunələrini öyrənmək isə hər iki xalqın düşüncə tərzində, yaşayış tərzində, heyvanlara münasibətində mövcud olan fərqli və oxşar cəhətlərin meydana çıxmasına yardım edəcək. Buna görə dünyanın müxtəlif bölgələrində yaşayan xalqların mədəniyyətlərinin öyrənilməsi baxımından məqalənin mövzusu aktualdır.

Eyni zamanda, şifahi ədəbiyyat nümunələrində, qədim yazılı abidələrdə yaşayan zoonimlərin də araşdırılması önəmlidir. Bu adlar bizə tarixi keçmişimizi anladır, babalarımızın adətlərini, məşğuliyyətlərini və s. çatdırır. Buna görə biz xalqımızın əsrlər öncə yaratdığı və bu günümüze qədər gəlib çatmış folklor nümunələrini ingilis folkloru ilə müqayisə etməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Qeyd etmək lazımdır ki, dilimizdə bu gün işlənən zoonimlərinin böyük qismi mənşəcə türk zoonimləridir və türklər tarixən bir çox heyvanların evsəlləşdirilməsində rol oynamışlar.

TƏDQIQAT İŞİNİN METODLARI:

Azərbaycan və ingilis dillərində zoonim tərkibli lirik janr nümunələrini təhlil etmək üçün məqalədə, əsasən, müqayisəli-qarşılaşdırılmalı metoddan, statistik və üslubi metodlardan istifadə edilmişdir. Sinxron və diaxron üsullar tətbiq edilmişdir.

GİRİŞ:

Şifahi xalq ədəbiyyatının ilk nümunələri – ibtidai insanların məişət, təbiət hadisələri, ovçuluq, əmək və digər bu kimi məsələlər haqqında təsəvvürləri və bununla əlaqədar keçirdikləri hissləri tərənnüm edən əmək nəğmələri, nağıllar, dastanlar, hikmətli sözlər və s.-dir.

Şifahi xalq ədəbiyyatı kollektiv yaradıcılıq məhsulu olduğu üçün xalqın çox hissəsinin arzu və istəklərini, müxtəlif hadisələrə münasibətini, dünyagörüşlərini özündə əks etdirir. Folklor nümunələrində eyni zamanda biz, tədqiqat obyektimiz olan zooleksemlərlə bağlı, heyvanlara münasibətlə bağlı, onların adlandırılmasının qanunauyğunluqları haqqında kifayət qədər məlumat ala bilirik. Belə məlumatlar şifahi xalq ədəbiyyatının lirik, epik və dramatik növünə daxil olan bütün janrlarda öz dolğun ifadəsini tapmışdır.

I. Lirik növün janrlarında zoonimlər:

1. Nəğmələr: Nəğmələr lirik növün qədim və geniş yayılmış janrlarından biridir. Məznununa görə bir neçə yerə bölünür: əmək, mərasim, mövsüm, qəhrəmanlıq və məişət nəğmələri.

Əmək nəğmələri: Əmək nəğmələri əmək prosesində yaranan və oxunan nəğmələrdir. Holavarlar və sayacı sözlər əmək nəğmələrinin ən geniş yayılmış növlərindəndir. Holavarlar əkinçilik və cütçülüklə bağlı nəğmələrdir. Holavarlarda etnoqrafik xüsusiyyətlərə, istehsal alətlərinin adlarına, öküzün, kəlin tərifinə tez-tez təsadüf edilir. Məsələn:

Qızıl öküzüm, yeri,
Qoyma şum qala, yeri,
İti tərən, maralım,
Düşmənlər baxır bəri.

İngilis folklorundakı nümunələrə nəzər salaq. Bütün dünyada ənənəvi mədəniyyətdə iş həmişə musiqilə müşayiət edilmişdir. İngilislər əmək nəğmələrini bir çox sahələrə aid etmişlər: kənd təsərrüfatı işlərindən sənaye işlərinə qədər. Bu nəğmələr iki məqsədlə oxunardı:

- 1) birlikdə işləyən insanları bir araya gətirmək üçün.
- 2) işin cansıxıcılığını aradan götürmək üçün.

Bəzən bu mahnılar iki-üç kəlmə ilə kifayətlənərmiş: “Come up, Horsey, hey hey hey” və yaxud “Take dis Hammer”. Yankee Doodle mahnısı 15-ci əsrdə fermələr tərəfindən məhsul nəğməsi kimi yaradılmışdır:

Yankee, diddel, doodle down
Yankee viver,voover vown
Botermilk (butter-milk) and tanther (tenth)

Digər nəğmələr də var ki, qızardılmış donuz ətinin ətri təsvir edilir:

All them pretty gals will be there
Shuck that corn before you eat
They will fix corn before you rare
Shuck that corn before you eat
I know that supper will be big
Shuck that corn before you eat
I think I smell a fine roast pig
Shuck that corn before you eat.

Əmək nəğmələrindən başqa quşların təsvirinə və onları vəhşi heyvanlardan qorumaq üçün xəbərdarlıq nəğmələri də vardır:

I saw a little bird go hop, hop, hop
I told the little bird stop,stop,stop
I went to the window to say how do you do?
He wagged his little tail and far away he flew.
Here is the bird feedeer
Here seeds and crumbs
Sprinkle them on
And see what comes
One cardinal, one chikadee

One junco, one jay
For of my bird friend
Are eating today.

An oastrich has two legs
And can lay many large eggs
She is the largest of all the birds
And she cant fly isnt that absurd?
A penguin, when he goes somewhere
Will walk or swim, he is why
Although he has two bird-like wings
He simple cannot fly.

Come pretty swan swimming over the lake
Ive bought you some breadcrumbs and small bits of cake
Take care, pretty swan
Swim, swim away
There's a big crocodile coming this way
Snip, snap, go his jaws
He is terrifying to see
But he'll never catch you
He'll never catch me.

Zoonimik əfsanələr: "Maral", "Qu quşu", "Qızıl ilan", "Turac", "Şanapipik" və digər.

İngilis ədəbiyyatında da kifayət qədər zoonimik əfsanələrə rast gəlinir: "Dick Whittington and his cat", "George and the Dragon", "Faerie Dogs", "Alp-luachra", "Herne the hunter" və s.

Göründüyü kimi, qədim tarixə malik olan əfsanələrin bir qrupu zoonimik əfsanələrdir. Bu cəhət həm ingilis, həm də Azərbaycan xalqının ta qədim dövrlərdən ətraflarında olan heyvanlara münasibəti, onların təsərrüfat, qida və döyüş üçün ram edilməsi, eyni zamanda adlandırılması ilə bağlı fikirləri ifadə edilmişdir.

2. *Zoonim komponentli tapmacalar:* Epik və lirik növə aid edilən yığcam janrlardan biri olan tapmacalarda heyvanların, həşərat və quşların əlamətləri verilmiş, onların tapılması tələb edilmişdir. Məsələn:

1. Aşıq eldən yuxarı
Şana teldən yuxarı.
Aşıq bir şey görübdür,
Dizi beldən yuxarı (çəyirtkə) [6].

Zoonim komponentli tapmacalar ingilis dilində də vardır, həmin nümunələrə diqqət yetirək:

I like to use my long tongue to eat leaves from tops of trees
I don't have to climb up though
With my long neck it's a breeze. (Giraffe)

My name is spelled similar to a type of alcohol and like a drunk
I can sleep for a long time
What am I? (Bear)

I like to hop around I am a tadpole
When I'm young I'm green and I croak
An catch flies with my long tongue (frog)

The cow is my cousin
If you see my name you'll know
What I mean
What am I? (moose)

Diqqət yetirmək lazımdır ki, Azərbaycan dilindəki zoonimik tapmacalardan fərqli olaraq ingilis dilindəki tapmacaların əksəriyyəti birinci şəxsin adından verilir.

They live in a field
Milk is what they make
They help give us leather
And a juicy steak (cow)

Bu tapmacada ilanın bəzi növləri sadalanır və hansı heyvan olduğu soruşulur.

Some types slither on the ground
And some can live up in the trees
Adders, vipers and cobras
What kind of animals are these (snakes)

Bu tipli tapmacaların bəzilərində isə heyvanların xarici görünüşü təsvir edilir:

What king can you make if
You take the head of a lamb
The middle of a pig, the hind of a buffalo
And the tail of a dragon? (lion)

3. Zoonim komponentli bayatılar: Ağız ədəbiyyatının ən qədim nümunələri hesab edilən bayatılarda zooleksemlərə dair kifayət qədər nümunələr vardır:

1. Analar, yanar ağlar.
Tellərin sanar ağlar.
Dönər göy göyərçinə
Yollara qonar ağlar [6]və s.

Hər bir xalqa məxsus olan folklor nümunələri dil daşıyıcılarının milli mentalitetinin, etnokulturalogiyasının, mənəvi dəyərlərinin daşıyıcısıdır. Elə məhz bu cəhətinə görə də ingilis dilində, ingilis folklorunda bayatı axtarmaq gülünc olardı. Məlumdur ki, bayatı türk xalqlarına məxsus folklor nümunəsidir. İngilis dilində bayatılara rast gəlinmir. Bu dildə, ümumiyyətlə, *bayatı* sözünün tərcüməsi yoxdur. Bayatı türkdilli xalqlarda şeirə, sənətə böyük maraq göstərən bayat tayfasının adını özündə ehtiva edən bir leksik vahiddir.

4. Zoonimlərin iştirakı ilə formalşan atalar sözləri:

Dəvəsi ölmüş ərək. Pişiyin ağzı ətə çatmayanda dəyər iy gəlir. Eşşəyə min ata çatana qədər və s.

Azərbaycan və ingilis dilində bəzi zoonim komponentli atalar sözlərinə diqqət yetirək:

1) Qonşu toyuğu qaz görünər, özgə divarı düz görünər. Qonşu aşı dadlı olar // The apples on the other side of the wall are sweeter.

2) Eşşəyə qızıl çatsan, qiyməti artmaz // An ass is but an ass, though laden with gold.

3) Bugünkü yumurta sabahkı toyuqdan yaxşıdır. Bugünkü piy sabahkı quyruq- dan yaxşıdır. Bugünkü toyuq sabahkı qazdan yaxşıdır // Better an egg today, than a hen tomorrow.

4) İlən vurmuş ala çatıdan qorxar // A burnt child dreads fire.

5) Dəvə yatar, yuxuda çiyid görər // The cat dreams of mice [46; 210].

NƏTİCƏ:

Nümunələrdən də görünür ki, nitqdə bir qədər fərqliliklərlə çıxış edən zoonimik frazeoloji vahidlər-atalar sözləri istər yazılı ədəbi nümunəyə, istərsə də danışiq dilinə canlılıq gətirməkləmətni xalq dilinə yaxınlaşdırır. Daha dəqiq desək, bədii əsərdə yazıçı xalqa çatdırmaq istədiyi fikirləri elə xalqın öz dilində, xalqın özünün yaratdığı ifadələrlə təqdim etməyi daha məqsədəuyğun bilir.

Nümunələri müqayisə edərkən görürük ki, zoonim tərkibli atalar sözləri kəmiyyət etibarı ilə digər nümunələrdən xeyli çoxdur və hər iki dildə bu sayı artırmaq da mümkündür. Zoonimik atalar sözlərinin kəmiyyət etibarı ilə çox olması isə tarixən insanların heyvanları rəmz etməsi, insanlarla heyvanların müxtəlif münasibətləri, onlardan təsərrüfat, ov, döyüş vasitəsi kimi istifadə etməsi və digər cəhətlərlə əlaqədardır. Həmin fikri toplayıb təqdim etdiyimiz, insanların həyatının bütün sahələrini əks etdirən zoonim tərkibli atalar sözləri də təsdiqləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Xalıqov F.R. Azərbaycan dilinin folklor onomastikası. Fil.e.dok.dis., Bakı: AMEA, 2001
2. Hacıyeva A. Zoometaforizmlər. Zoometaforizmlər və onların lüğəti. Bakı: Nurlan. 2004//2007
3. Hacıyev K. B. Bəzi təqlidi ornitonimlərin etimologiyasına dair. Milli müstəqilliyimiz, milli dövlətçiliyimiz, milli dilimiz / Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: ADU. 2001
4. Hacıyeva Ə. Müxtəlif sistemli dillərdə somatik frazeoloji birləşmələr. nam. dis. Bakı: 2009
5. Hacıyeva K. İngiliscə-azərbaycanca frazeoloji lüğət. Bakı: Nurlan, 2006
6. [www.bao.az\categories_mədəniyyət;anl.az/el/s/s.php](http://www.bao.az/categories_mədəniyyət;anl.az/el/s/s.php)

Fransız dilində toponimlər

Dadaşova Səidə Bəhlul qızı
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Məqalə “Fransız dilində toponimlər” adlanır. Toponimika coğrafi adları; toponimləri, onların mənasını, quruluşunu, mənşəyini və yayılma arealını öyrənir. Mənası yer deməkdir.

Məqalədə bir sıra şəhər, yer, çay toponimləri verilmiş, həmin toponimlərin coğrafi yerləri və mənalari açıqlanmışdır. Misal olaraq aşağıdakı toponimləri göstərmək olar.

Paris Fransanın paytaxtı və İle-de-France bölgəsinin mərkəzidir. Bütün dünyada incəsənət və mədəniyyət tərzilə tanınan Paris, eyni zamanda dünya tarixində önəmli bir şəhər olmaqla birlikdə, başlıca iqtisadi və siyasi mərkəzlər arasında yer almaqda və ölkələrarası keçiş nöqtələrindən birini təşkil etməkdədir. Moda və lüksün dünya paytaxtı olan Paris, "Işıqlı şəhər" (*Ville Lumière*), gəzməli yerlərinə görə isə “Sevgililərin şəhəri” (*Ville des amoureux*) adlandırılır. Eyfel Qülləsi adını inşa ettirən firmadan Gustave Eiffelden götürmüşdür. Qüllə bütün dünyaya Fransanın simvollarından biri kimi tanınmışdır. Möhtəşəm mühəndislik əsəri və estetik bir qüllədir. Qüllə Fransada çox önəmli hadisələrin qeyd edilməsi üçün inşa edilmişdir. Qüllə 20 il istifadə edildikdən sonra sökülməliydi amma 1909-cu ildə Atlantik dənizi ətrafı ölkələrlə xəbərləşmək imkanı olduğundan qalmasına icazə verdilər. Rona (*Rhône*) çayı İsveçrə və Fransadan keçən çaydır. Uzunluğu 812 km (545-km-i Fransa ərazisindədir). Rona çayı cənubi-qərbə doğru yönəlir, Cenevrənin yuxarı hissəsinə axır, cənubdan dönərək, Rona dağlarından keçərək, Aralıq dənizinə çatır. Lyonda ən böyük qolu olan Saon çayı ilə birləşən Rona, cənuba doğru dənizə yönəlir. Axması hələ də sürətli olduğundan nəqliyyat üçün əlverişli deyil. Fransız dilində çayın adı «Ron» (*Rhône*) kimi səslənir və bu ad mifik bir kişi obrazından gəlir. Sona çayı Lyon limanında Ronaya sakit axır. Bu çay Sona adlı bir mifik qadınla təmsil olunur. Ron və Sona, bir kişi və bir qadın olaraq tez-tez fransızların abidələrində, körpülərində və digər binalarda (xüsusilə də Lyonda) heykəllərdə, o cümlədən çay üzərində olan eyni körpüdə təsvir olunublar. Daha sonra məqalədə fransız ədəbi əsərlərində rast gəlinən bəzi toponimlər araşdırılmış və tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: *toponimlər, işıqlı şəhər, sevgililərin şəhəri, frank, yayılma arealı*

Rəyçi: *b/m.Aygün Qocayeva*

Place names in french

Dadashova Saida Bahulul kizi
Doctor of Philosophy, Senior Lecturer
Azerbaijan State Pedagogical University

Summary

The article is entitled "Toponyms in French". Geographical Names of Toponymics; explores their toponyms, their meaning, structure, origin and spreading range. Meaning means space. The article lists a number of cities, places, and rivers, and explains the geographical location and meaning of these toponyms. An example is the following toponyms. Paris is the capital of France and the center of the Île-de-France region. Known for its art and culture all over the world, Paris is also one of the most important cities in world history, making it one of the key economic and political centers in the world. Paris, the world capital of fashion and luxury, is called the "City of Light" (Ville Lumière) and, for its sights, the "City of Love" (Ville des amoureux). It was taken from Gustave Eiffel, a company that built the Eiffel Tower. The tower is known worldwide as one of the symbols of France. It is a magnificent engineering and aesthetic tower. The tower was built to mark the most important events in France. The tower was to be demolished after 20 years of use, but in 1909 they were allowed to remain in contact with the surrounding countries. Rhône (Rhône) is a river that passes through Switzerland and France. The length is 812 km (545 km in France). The Rona River runs south-west, flows to the upper part of Geneva, then turns south and crosses the Rona Mountains and reaches the Mediterranean. Rona, which combines the Saon River with its largest arm in Lyon, is heading south to the sea. The leak is still fast and is not suitable for transportation. The name of the river in French sounds like "Ron" (Rhône) and comes from a mythical male figure. The river Sona flows quietly to Rona in the Lyon port. This tea is represented by a mythical woman named Sona. Ron and Sona, both men and women, are often portrayed in French monuments, bridges and other buildings (notably Lyon), including the same bridge over the river. The article then explores and investigates some of the toponyms found in French literary works.

Key words: *toponyms, city of light, city of love, franc, spreading range*

Reveiwer: Senior teacher Aygun Qodjayeva

Топонимы на французском языке

Дадашова Саида Бахлул кызы
Доктор философских наук, старший
преподаватель АГПУ

Результат

Статья озаглавлена «Топонимы по-французски». Географические названия топонимиков; исследует их топонимы, их значение, структуру, происхождение и ареал распространения. Значение означает пространство. Статья перечисляет ряд городов, мест и рек, а также объясняет географическое положение и значение этих топонимов. Примером являются следующие топонимы. Париж является столицей Франции и центром региона Иль-де-Франс. Париж, известный своей культурой и искусством во всем мире, также является одним из важнейших городов мировой истории, что делает его одним из ключевых экономических и политических центров в мире. Париж, мировая столица моды и роскоши, называется «Город света» (Ville Lumière), а по своим достопримечательностям - «Город любви» (Ville des amoureux). Это было взято из Gustave Eiffeld, компании, которая построила Эйфелеву башню. Башня известна во всем мире как один из символов Франции. Это великолепная инженерно-эстетическая башня. Башня была построена, чтобы отметить самые важные события во Франции. Башня должна была быть снесена после 20 лет использования, но в 1909 году им было разрешено оставаться в контакте с соседними странами. Рона (Рона) - река, протекающая через Швейцарию и Францию. Длина 812 км (545 км во Франции). Река Рона течет на юго-запад, течет в верхнюю часть Женевы, затем поворачивает на юг и пересекает горы Рона и достигает Средиземного моря. Рона, которая сочетает в себе реку Саон с ее самой большой рукой в Лионе, направляется на юг к морю. Утечка все еще быстрая и не подходит для транспортировки. Название реки по-французски звучит как «Рон» (Rhône) и происходит от мифической мужской фигуры. Река Сона тихо течет к Роне в порту Лиона. Этот чай представлен мифической женщиной по имени Сона. Рона и Сону, как мужчин, так и женщин, часто изображают на французских памятниках, мостах и других зданиях (особенно в Лионе), включая один и тот же мост через реку. Затем статья исследует и исследует некоторые из топонимов, найденных во французских литературных произведениях.

Ключевые слова: *топонимы, город света, город любви, франк, ареал распространения*

Рецензент: *главный педагог Айгюн Годжаева*

Annotasiya

Məqalə “Fransız dilində toponimlər” adlanır. Toponimika coğrafi adları; toponimləri, onların mənasını, quruluşunu, mənşəyini və yayılma arealını öyrənir. Mənası yer deməkdir.

Məqələdə bir sıra şəhər, yer, çay toponimləri verilmiş, həmin toponimlərin coğrafi yerləri və mənalari açıqlanmışdır. Misal olaraq aşağıdakı toponimləri göstərmək olar. Paris Fransanın paytaxtı və Île-de-France bölgəsinin mərkəzidir. Bütün dünyada incəsənət və mədəniyyət tərzilə tanınan Paris, eyni zamanda dünya tarixində önəmli bir şəhər olmaqla birlikdə, başlıca iqtisadi və siyasi mərkəzlər arasında yer almaqda və ölkələrarası keçiş nöqtələrindən birini təşkil etməkdədir. Moda və lüksün dünya paytaxtı olan Paris, "Işıqlı şəhər" (*Ville Lumière*), gəzməli yerlərinə görə isə “Sevgililərin şəhəri” (*Ville des amoureux*) adlandırılır. Eyfel Qülləsi adını inşa ettirən firmadan Gustave Eiffeldən götürmüşdür. Qüllə bütün dünyaya Fransanın simvollarından biri kimi tanınmışdır. Möhtəşəm mühəndislik əsəri və estetik bir qüllədir. Qüllə Fransada çox önəmli hadisələrin qeyd edilməsi üçün inşa edilmişdir. Qüllə 20 il istifadə edildikdən sonra sökülməliydi amma 1909-cu ildə Atlantik dənizi ətrafı ölkələrlə xəbərləşmək imkanı olduğundan qalmasına icazə verildilər. Rona (*Rhône*) çayı İsveçrə və Fransadan keçən çaydır. Uzunluğu 812 km (545-km-i Fransa ərazisindədir). Rona çayı cənubi-qərbə doğru yönəlir, Cenevrənin yuxarı hissəsinə axır, cənubdan dönərək, Rona dağlarından keçərək, Aralıq dənizinə çatır. Lyonda ən böyük qolu olan Saon çayı ilə birləşən Rona, cənuba doğru dənizə yönəlir. Axması hələ də sürətli olduğundan nəqliyyat üçün əlverişli deyil. Fransız dilində çayın adı «Ron» (*Rhône*) kimi səslənir və bu ad mifik bir kişi obrazından gəlir. Sona çayı Lyon limanında Ronaya sakit axır. Bu çay Sona adlı bir mifik qadınla təmsil olunur. Ron və Sona, bir kişi və bir qadın olaraq tez-tez fransızların abidələrində, körpülərində və digər binalarda (xüsusilə də Lyonda) heykəllərdə, o cümlədən çay üzərində olan eyni körpüdə təsvir olunmuşdur

Aktuallıq: Məqələdə bəzi fransız ədəbi əsərlərində rast gəlinən toponimlər araşdırılmış və tədqiq edilmişdir. Toponimlərin araşdırılması, tədqiq edilməsi elm tarixində hər zaman maraq kəsb etmiş və öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Toponimlərin öyrənilməsi sözü gedən yer barədə maraqlı məlumatlar əldə etməyə imkan verir.

Metod: Məqələdə tarixi-müqayisəli və təsviri metod tətbiq edilmişdir.

Giriş: Toponimika coğrafi adları; toponimləri, onların mənasını, quruluşunu, mənşəyini və yayılma arealını öyrənir. Mənası yer deməkdir. Hər bir ərazidəki toponimlərin məcmusu onun toponimiyasını təşkil edir.

Toponimlərin aqronim-meydan adları, antrotoponim-şəxs adlarından törəmiş coğrafi adlar, astionim-şəhər adları, drinonim-meşə adları, dromonim-nəqliyyat yollarının adları, hidronim-çay adları, qodonim-küçə adları, oykonim-yaşayış yeri adları, oronim-dağ adları, urbanonim-şəhəriçi obyekt adları, makrotoponim-böyük yaşayış yerlərinin adları, mikrotoponim-küçək yaşayış yerlərinin adları kimi növləri vardır.

Mövzunun aktuallığı: Toponimlərlə bağlı mövzuların tədqiq edilməsi həmişə aktualdır. İnkişaf etmiş bir dövlətdə aparılan abadlaşdırma işləri və yeni obyekt, məkan kənd və şəhərlərin salınması sayəsində ölkəmizdə toponimlərin sayı artmaqdadır və nəticədə yeni toponimlərin tədqiqinə ehtiyac olduğu üçün toponimlərlə bağlı mövzular həmişə aktual olaraq qalır.

Tədqiqat işinin metodları: Məqaləni yazmaq üçün tarixi metoddan istifadə edilmişdir. Bəzi qədim fransız əsərlərində adı çəkilən və hal-hazırda Fransa ərazisində mövcud olan yerlər, çaylar və başqa toponimlər tədqiq edilmişdir.

Fransa Avropanın Qərbində yerləşən, ərazicə "Fransa" adı, *frankların yurdu* mənasına gələn *Frankiya* kəliməsinə dayanır. Lakin frank sözünü mənşəyi ilə bağlı bir neçə iddia mövcuddur. Bunlardan biri bu sözün German dillərində "nizə" mənasına gələn "frankona" sözünə dayandığı yönündədir. Başqa bir iddiaya görə isə frank sözü qədim German dilində "azad" mənasına gələn "frej" sözündən yaranıb. Bəlkə elə buna görə də Fransaya azad insanların ölkəsi deyilir. France - "land of the Franks", literally "land of the free men". (16.)

Frank kəliməsi müasir Fransızçada "*franc*" şəklində hələ də yaşamaqdadır və 2000-ci ildə avro Fransanın rəsmi pul vahidi olana qədər, Fransada istifadə olunana pulu adlandırmaq üçün istifadə olunub.

Qərbi Avropada yerləşən Fransanın Manş Dənizi, Şimal Dənizi, Atlantik Okeanı və Aralıq Dənizinə sahili vardır. Şimal-şərqi başlıca olaraq çaylar (Rejn), dənizlər və dağlardan (Yura Dağları, Alp dağları, Pirenələr dağı) ibarət olan təbii sərhədlərlə əhatə olunmuşdur.

Paris Fransanın paytaxtı və Île-de-France bölgəsinin mərkəzidir. Bütün dünyada incəsənət və mədəniyyət tərzilə tanınan Paris, eyni zamanda dünya tarixində önəmli bir şəhər olmaqla birlikdə, başlıca iqtisadi və siyasi mərkəzlər arasında yer almaqla və ölkələrarası keçiş nöqtələrindən birini təşkil etməkdədir. Moda və lüksün dünya paytaxtı olan Paris, "İşıqlı şəhər" (*Ville Lumière*), gəzməli yerlərinə görə isə "Sevgililərin şəhəri" (*Ville des amoureux*) adlandırılır.

Paris şəhəri Sena çayı üzərində inşa edilmişdir. Paris sözünün mənasında elə burdan yaranmışdır. Paris sözü latınca "*Fluctuat nec mergitur*" yəni "Sallanır ama batmaz" (Fransızca: « Il est battu par les flots sans être submergé »).

Notr Dam dö Pari (Notre Dame de Paris) kilsəsi Məryəm Anaya həsr edilərək inşa edilən gotik kilsədir, Sena çayının ortasındakı Île de la Citédə yerləşən bu kilsə Parisin simvollarından biri kimi qəbul olunmuşdur. Luvr Müzeyi (Le Musée de Louvre) Fransanın ilk dövlət muzeyidir və 1793-cü ildə inşa edilmişdir. Müzeydə, toplamda 70.000 sənət əsəri yer alır. Şübhəsiz muzeyin ən önəmli əsəri "Mona Lisa"dır.

Şanzelize (Champs-Élysées) adını Yunan miflərində cənnət olaraq göstərilən Elizion ovalarından almışdır. Parisin ən gözəl yerlərindən biridir.

Eyfel Qülləsi adını inşa etdirən firmadan, Qustave Eyfeldən götürmüşdür. Qüllə bütün dünyada Fransanın simvollarından biri kimi tanınmışdır. Möhtəşəm mühəndislik əsəri və estetik bir qüllədir. Qüllə Fransada çox önəmli hadisələrin qeyd edilməsi üçün inşa edilmişdir. Qüllə 20 il istifadə edildikdən sonra sökülməliyi, amma 1909-cu ildə Atlantik dənizi ətrafı ölkələrlə xəbərləşmək imkanı olduğundan qalmasına icazə verildi.

Sena (Seine) Fransanın şimalında yerləşən çaydır, böyük nəqliyyat qovşağıdır. Uzunluğu 776 kilometrdir. Sena çayı mənbəyini Burqundiyanın cənubundakı Lanqr dağından götürür və Paris sahəsində genişlənir. Parisdən sonra onun axın xətti əyilir. Qavr yaxınlığında La-Mans körfəzindəki Sen buxtasına tökülür. Çayın başlanğıcında dünyada ən uzun asma körpülərdən biri tikilib. Antik dövrdə çayın adı *Sekvana* (Sequana) kimi səslənirdi. (12. p.26) Ehtimal edilir ki, kelt sözü olan *Siquana* Hind-Avropa dillərindən əvvəlki *sak-* (müqəddəs) sözündən əmələ gəlib.

Rona (*Rhône*) çayı İsveçrə və Fransadan keçən çaydır. Uzunluğu 812 km (545-km-i Fransa ərazisindədir). Rona çayı cənubi-qərbə doğru yönəlir, Cenevrənin yuxarı hissəsinə axır, cənubdan dönərək, Rona dağlarından keçərək, Aralıq dənizinə çatır. Lyonda ən böyük qolu olan Saone çayı ilə birləşən Rona, cənuba doğru dənizə yönəlir. Axması hələ də sürətli olduğundan nəqliyyat üçün əlverişli deyil. Fransız dilində çayın adı «Ron» (*Rhône*) kimi səslənir və bu ad mifik bir kişi obrazından gəlir. (1.) Sona çayı Lyon limanında Ronaya sakit axır. Bu çay Sona adlı bir mifik qadınla təmsil olunur. Ron və Sona, bir kişi və bir qadın olaraq tez-tez fransızların abidələrində, körpülərində və digər binalarda (xüsusilə də Lyonda) heykəllərdə, o cümlədən çay üzərində olan eyni körpüdə təsvir olunublar.

Rin çayı (Rhin) - Avropanın ən böyük və ən əhəmiyyətli çaylarından biridir. Mənbəyini İsveçrə ərazisində Alp dağlarından götürür. Uzunluğu təqribən 1230 km olmaqla Avropanın üçüncü ən uzun çayıdır. Çayın yuxarı axarında, İsveçrə ərazisində, Hoyhauzen şəhərini yaxınlığında Reyn şlaləsi var. Hündürlüyü 23 metr, eni isə 150 metr olan bu şlalə Avropanın ən böyük şlaləsi sayılır. Çayın adı da bu şlalənin adından alınmışdır.

Yer adları fransız ədəbiyyatında da öz əksini tapmışdır. Fransız qəhrəmanlıq epopeyasında, “Şanson dö Roland” əsərində tarixi faktlardan

danışılırkən Saraqos, Ronsevo, La Marş dö Bretaynın, Eks-la-Şapelin adları çəkilmişdir.

“Charlemagne fit une expédition en Espagne. Il assiégea **Saragosse**, mais sans succès. Alors il revint en France par les gorges des Pyrénées. A **Roncevaux**, dans une étroite vallée, l'arrière-garde de son armée fut attaquée par les Vascons (Basques). Ces montagnards guerriers voulaient se venger des Francs qui avaient dévasté leurs champs. Les Français inférieurs en nombre périrent jusqu'au dernier; fut tué parmi eux un certain Hrodland, compte de **la Marche de Bretagne**.”(13.səh.13).

Saraqos (Saragosse) adı Sezar Divi Filius Oqustusun şərəfinə Sezaroqusta və ya Sezar Oqustadan gəlir. Zaragoza, Madrid və Barselona arasındakı Ebro sahillərində, hər birindən təxminən 300 km və Valensiyadan 340 km məsafədə yerləşir.

Roncesvalles həm kənd, həm də vadi adıdır. Bu kənddə əsası XII əsrə aid bir monastır ətrafında qruplaşdırılmış bir neçə ev var. Ənənəvi olaraq Roncesvalles toponimi "ardıqların yeri" mənasını verir. La Manş Normandiya bölgəsindəki bir fransız deparatamentidir.

Nəticə: Fransız dilində toponimlər mövzusunı tədqiq edərkən aşağıdakı nəticələri əldə etmişik.

1.Toponimlərin tədqiq olunması müasir dünyada gedən proseslər aspektindən önəmlidir.

2.Yeni toponimlərin yaranması dilin zənginləşməsinə xidmət edir.

3.Bədii ədəbiyyatda toponimlərin işlədilməsi əsərin dilini zənginləşdirir və oxucuların əsərə olan marağını artırır.

4.İnkişaf etmiş ölkələrdə yeni inşa edilmiş yollar, yerlər, kənd və şəhərlər sayəsində yeni toponimlər yaranır ki, bu da dilin inkişafına səbəb olur.

5.Yeni toponimlərin yaranması insanların biliklərinin və dünyagörüşlərinin çoxalmasına imkan yaradır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz nəticələri nəzərə alarsaq, istənilən dildə toponimlərin öyrənilməsi son dərəcə vacib və əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

Rus dilində

1.Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 томах (82 т. и 4 доп.)

Fransız dilində

2.Albert Dauzat: La toponymie française, Bibliothèque scientifique, Payot, Paris, 1960, réimpression 1971.

3.Albert Dauzat et Charles Rostaing: Dictionnaire étymologique des noms des lieux en France, (Larousse 1963, épuisé, réimpression Librairie Guénégaud)

4. Auguste Vincent, conservateur à la bibliothèque royale de Belgique: Toponymie de la France, Brionne, Gérard Montfort, réimpression. 1981, 418 p.
5. André Pégrier: Les noms de lieux en France: glossaire de termes dialectaux, Paris, Institut géographique national, 1997, nouvelle édition 2006.
6. Charles Rostaing: Les noms de lieux (Que sais-je, PUF 1961), 11e édition 1992.
7. Christian Baylon, Paul Fabre: Les noms de lieux et de personnes (Nathan Université, 1982)
8. Éric Vial: Les noms de villes et de villages (Belin, collection le français retrouvé, 1983)
9. Ernest Nègre: Toponymie générale de la France (3 vol. Droz 1990-1998)
10. Henri d'Arbois de Jubainville: Recherches sur l'origine de la propriété foncière et des noms de lieux habités en France (période celtique et période romaine), 703 pages, Paris 1890
11. Jean Arsac, Les noms de rivières et de ruisseaux: in Cahiers de la Haute-Loire 1982, 1983, 1984
12. Jean Aubert, La vie des bords de Seine, Éditions Horvath, Le Coteau (Loire), 1986
13. Littérature française. Moscou, 1969, p. 262
14. Louis Deroy et Marianne Mulon: Dictionnaire des noms de lieux Paris, (Le Robert) 1994. (ISBN 978-2-85036-195-1)
15. Xavier Delamarre: Noms de lieux celtiques de l'Europe Ancienne. Arles (Errance), 2012.
16. http://www.fact-index.com/l/li/list_of_country_name_etymologies.html#F

Xaçmaz rayonunun morfoloji üsulla yaranan onomastik vahidləri

**F.ü. f. d. Bəhram Cəfəroğlu
ADPU**

XÜLASƏ:

Azərbaycan dilinin onomastik sistemində toponimlər bir neçə üsulla düzəlir: morfoloji üsulla, sintaktik üsulla, morfoloji üsulla və s.

Onomastik vahidlərin morfoloji yolla yaranması fikri tədqiqatçılar tərəfindən birmənalı qəbul edilmir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi T.Əhmədov onomastik vahidlərin yaranmasında şəkilçilərin rolunu tamamilə inkar edir: “Şəkilçilər yalnız toponimik səciyyə daşımayan bir sıra isim, sifət və başqa nitq hissələrinə mənsub ümumi leksik vahidlərin yaradılmasına xidmət edir. Toponimiyaya isə onlar qoşulduqları sözlə birlikdə (semantik bütöv kimi) gəlirlər. Bu, o deməkdir ki, toponimik səviyyədə şəkilçilərin funksiyası sıfıra bərabər olur, bu baxımdan onlar asemantik səciyyə daşıyır (1, 144). Türk mənşəli Azərbaycan antroponimlərinin qrammatik xüsusiyyətlərindən danışan Ə.Tanrıverdinin fikrincə, onomastik vahidlər antroponim yaradıcılığında əsasən hazır şəkildə, yəni birbaşa istifadə olunur (2, 159). Məsələyə A.Qurbanov tamamilə fərqli prizmadan yanaşmışdır. Onun fikrincə, toponim yaradıcılığında sözdüzəldici şəkilçinin rolunu tamamilə inkar etmək səhv nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bizcə də, onomastik vahidlərin bir çoxunda şəkilçilərin varlığı aydın şəkildə görünməkdədir. Xüsusilə, Xaçmaz rayonu ərazisində rastlaşdığımız onomastik vahidlərin tərkibindəki şəkilçilər həmin coğrafi adların şəkilçilər vasitəsilə yarandığını sübut edir. Məsələn, *Bostançı, İlxiçi, Günəşli, Bəbəli, Qarğalıq, Dalğalı, Dədəli, Sərkərli, Xəzərli, Gödəkli*, (oykonim), *Güllük, Yoncalıq, Söyüdlük, Yemlikli, Şıxmıllar, Səbətçilər, İniğaclar, Qızılcaq, Dariçılar, Şaxçılar, Moxudcuq, Qızılca, Dərəcə, Qazança, Qarcuq, Sarıca, Afurca* (oronim), *Mıxlıca, Gölcük* (hidronim) və s. kimi onomastik vahidlər şəkilçilər vasitəsilə yaranmışdır.

Xaçmaz rayonunun onomastik leksikasında bir sıra coğrafi adlar vardır ki, onlarda leksik məzmunlu qrammatik şəkilçilər müşahidə olunur. Bu şəkilçilər elə şəkilçilərdir ki, onlar Azərbaycan dilində iki funksiyayı, konkret desək, həm qrammatik, həm də leksik funksiyayı yerinə yetirir. Məsələn, *Hacılar, Şıxlar* (oykonim).

Göründüyü kimi, Xaçmaz rayonunun onomastik leksikasında -lar/-lər şəkilçisi cəmlilik anlayışından daha çox mənsubluq məzmununu ifadə edir.

Açar sözlər: *onomastik leksika, toponimlər, Xaçmaz, oykonimlər.*

Rəyçi: *dos. Vaqif İsmayılov*

Ономастические единицы хачмазского района, сформированные морфологическим путём

**F.ü. f. d. Бахрам Джафароглу
АГПУ**

Резюме:

В ономастической системе азербайджанского языка топонимы составляются несколькими способами: морфологическим, синтаксическим, морфологическим и т.д. Вопрос об образовании ономастических единиц грамматическим путём вызывает неординарное отношение среди учёных-лингвистов. Несмотря на то, что ряд лингвистов опровергают роль окончаний в образовании ономастических единиц, большинство учёных придерживаются мнения, что окончания могут играть роль в их образовании. Среди ономастических единиц, особенно среди ойконимов, встречающихся в Хачмазском районе, можно встретить много ономастических единиц, образованных морфологическим путём. Образование ономастических единиц, существующих на территории района, именно морфологическим путём подтверждается в статье автора конкретными языковыми фактами. Образования многих названий мест, в том числе названий Хезерли, Бостанчи, Гёдекчи, при помощи лексических окончаний сопровождается существенными фактами.

Идея о том, что морфологически образование ономастических единиц не принимается исследователями. Как мы уже упоминали ранее, Т. Ахмедов полностью игнорирует роль художников в создании ономастических единиц: И они приходят к топонимике со словами, которые они объединяют (как семантическое целое). Это означает, что на уровне топонимики функция художников равна нулю, поэтому они асимметричны (1, 144). Говоря о грамматических особенностях азербайджанских антропонимов турецкого происхождения, А.Танриверди сказал, что ономастические единицы в основном используются в антропонимном творчестве, то есть непосредственно (2,159). А. Гурбанов подошел к вопросу с совершенно другой призмы. По его мнению, полный отказ от роли художественного слова в топонимическом творчестве может привести к неверным результатам. По нашему мнению, присутствие художников во многих из ономастических единиц отчетливо видно. В частности, художники внутри ономастических подразделений, с которыми мы столкнулись на территории Хачмаза, доказывают, что эти географические названия были созданы художниками. Например,

Бостанчи, Вдохновение, Саншайн, Вавилон, Толпа, Волна, Папочка, Саркарлы, Хазарли, Куртка, (Ойконим), Гуллюк, Йонклик, Стерня, Съедобная, Улитка, Скорпион, Крокодил, Вязание, Степени, Казанча, Волчанка, Сария, Афурка (ороним), Плотность, Лужи (гидроним), Ономастические единицы были созданы художниками.

Ономастическая лексика Хаçмазского района имеет ряд географических названий с грамматическими фигурами лексического содержания. У этих художников такие формулы, что у них две функции на азербайджанском, а именно, грамматическая и лексическая. Например, Паломники, Шихлар (ойконим).

Ключевые слова: *ономастическая лексика, топонимы, хаçмаз, ойконим.*

Рецензент: *доц. Вагиф Исрафилов*

Onomastic units of the khachmaz region formed by the morphological method

ASPU, Bahram Jafaroglu

SUMMARY:

The attitude of linguists to the issue of formation of the onomastic units in a grammatical way is different. Though some scientists deny the role of the affixes in the formation of the onomastic units, most of them think the lexical affixes can play a role in their formation. There are a lot of onomastic units formed in morphological way among the onomastic units and especially among oikonyms of the Khachmaz region. The formation of the onomastic units in the very morphological way is proved specific language facts in the authors article. The formation of many place names such as Khazarli, Bostanchi, Godekli, with the help of the lexical ending is explained with the exact facts. In the onomastic system of the Azerbaijani language, toponyms are composed in several ways: morphological, syntactic, morphological, etc.

The idea that morphologically the formation of onomastic units is not accepted by researchers. As we mentioned earlier, T. Akhmedov completely ignores the role of artists in the creation of onomastic units: And they come to toponymy with the words that they combine (as a semantic whole). This means that at the toponymics level the function of artists is zero, therefore they are asymmetric (1, 144). Speaking about the grammatical features of Azerbaijani anthroponyms of Turkish origin, A. Tanriverdi said that onomastic units are mainly used in anthroponymic work, i.e. directly (2,159). A. Gurbanov approached the issue from a completely different prism. In his opinion, a complete rejection of the role of an artistic word in toponymic creativity can lead to incorrect results. In our opinion, the presence of artists in many of the

onomastic units is clearly visible. In particular, the artists inside the onomastic units that we encountered on the territory of Khachmaz prove that these geographical names were created by artists. For example, Bostanchi, Inspiration, Sunshine, Babylon, Crowd, Wave, Daddy, Sarkarly, Khazarli, Jacket, (Oikonym), Gulluk, Yonklik, Stubble, Edible, Snail, Scorpion, Crocodile, Knitting, Degrees, Kazancha, Lupus, Squirrel, Lupus Afurka (oronim), Density, Puddles (hydronym), Onomastic units were created by artists.

Onomastic vocabulary of the Khachmaz region has a number of geographical names with grammatical figures of lexical content. These artists have such formulas that they have two functions in Azerbaijani, namely, grammatical and lexical. For example, Pilgrims, Shikhlar (oikonym).

Key words: *onomastic vocabulary, place names, khachmaz, oykonym.*

Reviewer: *Assoc. Vagif Israfilov*

ANNOTASIYA:

Onomastik vahidlərin morfoloji yolla yaranması fikri tədqiqatçılar tərəfindən birmənalı qəbul edilmir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi T.Əhmədov onomastik vahidlərin yaranmasında şəkilçilərin rolunu tamamilə inkar edir: “Şəkilçilər yalnız toponimik səciyyə daşımayan bir sıra isim, sifət və başqa nitq hissələrinə mənsub ümumi leksik vahidlərin yaradılmasına xidmət edir. Toponimiyaya isə onlar qoşulduqları sözlə birlikdə (semantik bütöv kimi) gəlirlər. Bu, o deməkdir ki, toponimik səviyyədə şəkilçilərin funksiyası sıfıra bərabər olur, bu baxımdan onlar asemantik səciyyə daşıyır (1, 144).

Türk mənşəli Azərbaycan antroponimlərinin qrammatik xüsusiyyətlərindən danışan Ə.Tanrıverdinin fikrincə, onomastik vahidlər antroponim yaradıcılığında əsasən hazır şəkildə, yəni birbaşa istifadə olunur (2, 159). Məsələn A.Qurbanov tamamilə fərqli prizmadan yanaşmışdır. Onun fikrincə, toponim yaradıcılığında sözdüzəldici şəkilçinin rolunu tamamilə inkar etmək səhv nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bizcə də, onomastik vahidlərin bir çoxunda şəkilçilərin varlığı aydın şəkildə görünməkdədir. Xüsusilə, Xaçmaz rayonu ərazisində rastlaşdığımız onomastik vahidlərin tərkibindəki şəkilçilər həmin coğrafi adların şəkilçilər vasitəsilə yarandığını sübut edir.

AKTUALLIQ:

Onomastik vahidlərin tədqiqi hər bir dövr üçün əhəmiyyətli və önəmlidir. Çünki onomastik vahidlərdə xalqın tarixi keçmişi, adət-ənənələri, inam və etiqadları yaşayır. Azərbaycanın bütün rayon və kəndlərinin, ən ucqar yerlərin toponimlərin öyrənilməsi isə xalqımızın tarixinin, qədim dil faktlarının öyrənilməsi istiqamətində olduqca aktuəldir. Buna görə Xaçmaz rayonunun toponimlərinin öyrənilməsi də müasir dilçiliyin vacib problemlərindən biridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Xaçmaz rayonunun toponimlərinin çox böyük qismi mənşəcə türk toponimləridir və müxtəlif üsullarla yaranmışdır. Morfoloji üsulla yaranmış toponimlər də kifayət qədərdir. Məqalədə morfoloji yolla yaranmış toponimlər tədqiq edilmişdir.

TƏDQIQAT İŞİNİN METODLARI:

Tədqiqat zamanı , əsasən, diaxron üsuldan, müqayisəli-qarşılaşdırılmalı metoddan, statistik və üslubi metodlardan istifadə edilmişdir.

GİRİŞ:

Onomastik vahidlərin qrammatik yolla yaranması iki formada mümkündür. Bunlardan biri morfoloji, yəni, söz kökünə müxtəlif şəkilçilər artırılması yolu ilə, digəri isə mürəkkəb yolla – iki və daha artıq söz kökünün birləşməsi vasitəsilə yarana bilər. Bu baxımdan qrammatik üsulla yaranan onomastik vahidləri iki qrupa ayırmaq mümkündür:

- a) quruluşca düzəltmə olan onomastik vahidlər;
- b) quruluşca mürəkkəb olan onomastik vahidlər.

Onomastik vahidlərin morfoloji yolla yaranması fikri tədqiqatçılar tərəfindən birmənalı qəbul edilmir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi T.Əhmədov onomastik vahidlərin yaranmasında şəkilçilərin rolunu tamamilə inkar edir: “Şəkilçilər yalnız toponimik səciyyə daşımayan bir sıra isim, sifət və başqa nitq hissələrinə mənsub ümumi leksik vahidlərin yaradılmasına xidmət edir. Toponimiyaya isə onlar qoşulduqları sözlə birlikdə (semantik bütöv kimi) gəlirlər. Bu, o deməkdir ki, toponimik səviyyədə şəkilçilərin funksiyası sıfıra bərabər olur, bu baxımdan onlar asemantik səciyyə daşıyır (1, 144). Türk mənşəli Azərbaycan antroponimlərinin qrammatik xüsusiyyətlərindən danışan Ə.Tanrıverdinin fikrincə, onomastik vahidlər antroponim yaradıcılığında əsasən hazır şəkildə, yəni birbaşa istifadə olunur (2, 159). Məsələn A.Qurbanov tamamilə fərqli prizmadan yanaşmışdır. Onun fikrincə, toponim yaradıcılığında sözdüzəldici şəkilçinin rolunu tamamilə inkar etmək səhv nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bizcə də, onomastik vahidlərin bir çoxunda şəkilçilərin varlığı aydın şəkildə görünməkdədir. Xüsusilə, Xaçmaz rayonu ərazisində rastlaşdığımız onomastik vahidlərin tərkibindəki şəkilçilər həmin coğrafi adların şəkilçilər vasitəsilə yarandığını sübut edir. Məsələn, *Bostaçı*, *İlxıçı*, *Günəşli*, *Bəbəli*, *Qarğalıq*, *Dalğalı*, *Dədəli*, *Sərkərli*, *Xəzərli*, *Gödəkli*, (oykonim), *Güllük*, *Yoncalıq*, *Söyüdlük*, *Yemlikli*, *Şıxmullar*, *Səbatçilər*, *İniğaçılar*, *Qızılçıq*, *Darıçılar*, *Şaxçılar*, *Moxudcuq*, *Qızılca*, *Dərəcə*, *Qazança*, *Qarcuq*, *Sarıca*, *Afurca* (oronim), *Mıxlıca*, *Gölcük* (hidronim) və s. kimi onomastik vahidlər şəkilçilər vasitəsilə yaranmışdır.

Xaçmaz rayonunun onomastik leksikasında morfoloji yolla coğrafi ad yaradan əsas şəkilçilər –lı (-li-, -lu-, -lü); -çı (-çi, -çu, -çü); -lıq (-lik, -luq, -lük); -ca/-cə, -ça/-çə; -lar/-lər şəkilçiləridir.

Nümunələrdən də görünür ki, tədqiq etdiyimiz rayonun onomastik leksikasında leksik və qrammatik-leksik şəkilçilər müşahidə olunur. Ona görə də əvvəlcə leksik, sonra isə qrammatik-leksik şəkilçili onomastik vahidləri tədqiq etmək lazımdır.

-əddin şəkilçisi. Bu alınma şəkilçi ilə yaranan adlar, əsasən antroponimlərdir. Rayon ərazisində -əddin şəkilçili 100-dən artıq antroponimə rast gəlik. Məsələn, *Siracəddin, Minacəddin, Fikrəddin, Xittəddin, Zeynəddin, Sahabəddin, və.s.*

-ulla şəkilçisi. Xaçmaz rayonunun antroponimik sistemində şəxs adı yaratmaqda aktiv olan şəkilçilərdəndir. Məsələn, *İmətulla, Beytulla, Zəbulla, Qüdrətulla, Neytulla, Əməntulla, Zeynulla, Nəbiyulla, Neftulla.*

-lı (-li-, -lu-, -lü). Bu şəkilçi təkcə Xaçmaz rayonundakı onomastik vahidlərin yaranmasında deyil, ümumiyyətlə, regionun toponimiyasında aktiv coğrafi ad yaradan şəkilçidir. –lı⁴ şəkilçisinin Xaçmaz rayonu ərazisində onomastik vahidlərin tərkibində işlənməsindən danışmadan əvvəl bu şəkilçinin tarixi köklərinə nəzər salaq. Ə. Tanrıverdi yazır ki, sifət düzəldən –lı(-li, -lu, -lü) şəkilçisi Orxon-Yenisey abidələrindəki –lığ (-liğ, -luğ, -lüğ) şəkilçisi ilə eyni xətdə birləşir (3, 232). Müəllifin fikrincə, –lı⁴ sifət düzəldən şəkilçinin sabitləşmə dövrü ən azı “Kitabi-Dədə Qorqud” dövrünə təsadüf edir (4, 232). Həm sifət, həm də isim düzəldən bu şəkilçi çox məhsuldar olub, altı funksiya yerinə yetirir (5, 175). Bu şəkilçi onomastik vahidlərin yaranmasında da aktivdir. Belə ki, –lı⁴ şəkilçisi Xaçmaz rayonu ərazisində aşağıdakı mənaları ifadə edən onomastik vahidləri əmələ gətirir, mənsubluq bildirərək etnonimlərə artırılır. Məsələn, *Şıxmilli, Xəzərli, Qaradağlı, Çaxmaqlı, Çaxçaxlı, Əzizli, Qaracəlli, Mollabürhanlı, Qaraçatılı* və s. Yuxarıda verilmiş etnonimlərə artırılan –lı⁴ şəkilçisi Xaçmaz rayonu ərazisində yaşayan əhalinin hansı tayfaya aid olmasını bildirir.

–lı (-li, -lu, -lü) şəkilçisi nəsil, tirə başçıların adlarına artırılaraq həmin şəxslərin nəslini bildirir. Məsələn, Nəsirli, Şıxılı, Əyyublu, Zeynallı (Xanlıqoba kəndində nəsil adları – B.M.).

–lı⁴ şəkilçisi Xaçmaz rayonunun oronimikasında daha fəal iştirak edir. Bu səbəbdən rayon ərazisində də əlamət və keyfiyyət çaralarını da özündə birləşdirən çoxlu sayda –lı⁴ şəkilçili oronimə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, *Sorlu, Cocuqlu, Günbəzli, Yulğunlu* (Xanlıqoba kəndi ərazisində rast gəlinən oronimlər – B.M.). *Çəmli, Palçıqlı, Qarılı, Sılıflı* (oykonim Çarxı kəndi ərazisində) və s.

-lı⁴ şəkilçisinin müasir Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında məhsuldarlığı özünü onomastik leksikanın formalaşmasında da aydın şəkildə göstərir.

-lıq (-lik, -luq, -lük) tərkibli onomastik vahidlər. Müasir Azərbaycan dilində -lıq (-lik, -luq, -lük) şəkilçisi adlardan isim düzəldən şəkilçi kimi tanınır. Bu şəkilçilərə isim düzəldən şəkilçi kimi Orxon-Yenisey abidələrində, M.Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərində də rast gəlirik. Qədim tarixə malik olan -lıq⁴ şəkilçisi məhsuldar şəkilçi kimi həm də çoxfunksiyalı şəkilçilərdən hesab olunur.

Xaçmaz rayonu ərazisində işlənən onomastik vahidlərin tərkibində -lıq⁴ şəkilçisi coğrafi adın məzmununda çoxluq mənası yaradır. Məsələn, *Güllük, Söyüdlük, Yoncalıq, Qarağaclıq, Samanlıq, Bağçalıq* (oronimlər).

-lıq⁴ şəkilçisi. Xaçmaz rayonunda bir oykonimin tərkibində işlənmişdir. Yeri gəlmişkən, eyniadlı oykonimə Babək, Masallı rayonları ərazisində də rast gəlirik. Tədqiqatçılara görə Qarğalıq oykonimi coğrafi obyekt adı olmaqla qədim türk tayfalarından birinin adı olan qarqa/karqa və qədim türk abidələrində bir sıra mənalarla yanaşı, həm də mənsubluq, aidlik mənasında işlənmiş -lıq⁴ şəkilçisindən ibarət olub, “qarğa tayfasına məxsus” kənd mənasını daşıyır (6,39). Karqa etnoniminə gəldikdə isə mənbələrdə bu etnonim qaraqalpqların bir qolunun adı kimi qeyd edilir. Bu ada Qərbi Sibir, qırğız və özbək xalqlarının adlarında da rast gəlinir. Tataristanda Karqalı, Şimali Qazaxıstanda *Karqalı*, Krımda *Karqalıq* toponimləri qeydə alınmışdır (6, 39).

-çı (-çi, -çu, -çü) tərkibli onomastik vahidlər. Müasir Azərbaycan dilində, əsasən, isimlərə qoşularaq peşə, sənət, məşğuliyyət və s. mənaları ifadə edən -çı (-çi, -çu, -çü) leksik şəkilçisinin tarixi kökləri Orxon-Yenisey abidələrinə gedib çıxır. Türkologiyada -çı⁴ şəkilçisinin ifadə etdiyi mənalar həm də “adam”, “insan” mənasını ifadə edən sözlərlə bağlıdır. A.N.Kononovun fikrincə, fəaliyyət göstərəninin adı -çı⁴ şəkilçisi vasitəsilə yaranır. Ə.Dəmirçizadəyə görə isə -çı⁴ şəkilçisi “adam” mənasını ifadə edən -çe/-çi, -ci/-zi, -si/-şi ilə əlaqədardır. S.Cəfərov -çı⁴ şəkilçisinin qədim türk dilində adam, insan mənə-sında işlənən kişi sözündən yarandığını ehtimal edir (7, 211).

-çı (-çi, -çu, -çü) şəkilçisi müxtəlif mənalar ifadə etməklə yanaşı, Azərbaycan dilində onomastik vahidlərin yaranmasında rol oynayan şəkilçi kimi də yadda qalır. Belə ki, Xaçmaz rayonunda bu şəkilçi vasitəsi ilə yaranan xeyli sayda coğrafi ada rast gəlmək mümkündür. Məsələn, *Qaraçı, İlxiçi, Bostançı* (oykonim), *səbətçi, darıçı, niğaçı, saxçı* (tirə adları).

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda qeyd olunan tirə adlarından *Darıçı, Niğaçı, saxçı* tirə adları mövcud onomastik leksikada rast gəlmədiyimiz onomastik vahid-lərdir. Bu baxımdan sənət, peşə məzmunu ilə əlaqədar yaranan tirə adlarının kiçik izahına nəzər salaıq. **Darıçılar** rayonun Xanlıqoba kəndində yaşayan bir nəslin adıdır. Bu nəslin 75 yaşlı nümayəndəsi Nənəxanım

Hüseynovanın söylədiyinə görə, onların ulu babaları Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil şəhərindən gəlmişlər. Onlar bu kəndə gələndən darı bitkisinin əkilib becərilməsi ilə məşğul olmuşlar. Hər il yüzlərlə təsərrüfat süpürgəsi istehsal edən bu nəslin nümayəndələri yerli əhali tərəfindən darıçı adlandırılmışdır. Qeyd edək ki, Darıçılar bu gün də Xanlıqoba kəndində darı bitkisinin əkilib becərilməsi, emal edilərək bazarlara çıxarılması ilə məşğuldurlar.

Nığaçılar. Xanlıqoba kənd sakinlərindən təxminən iyirmiye yaxın ailə Nığaçılar nəslə hesab olunur. Bu nəslin nümayəndələri uzun illər çöl quşlarının: - çöl ördəyinin ovu ilə məşğul olmuş, çöl ördəyinin odlu silah işlədilmədən həm də çoxlu sayda ovlanması üsulunu da bu nəslin nümayəndələri tapmışlar. Nığaçılar nəslinin yaşlı nümayəndəsi olan 80 yaşlı Əlisafa İlyasov söyləyir ki, çöl ördəklərinin top halında (hər dəfəsində əlli-altımdan az olmayan sayda – B.M.) odlu silahsız ovlanması üsulu Nığa adlanır. Onun dediyinə görə bu üsulu Əlisafa İlyasovun ulu babası Nağı kişi tapıbdır. Sonradan Nağı kişinin adını daşıyan bu ov üsulu yerli əhali tərəfindən Nığa şəklində adlandırılıb. Ə.İlyasov həm də qeyd edir ki, nığa üsulu çöl ördəklərini çoxlu sayda ovlamaq üçün ən əlverişli üsuldur. Onun məlumatına görə, ovçular qış aylarında kiçik su hövzələri yaradır. Həmin su hövzələrinə ov yemi tökür və çöl ördəklərini torla ovlayırlar. Nığaçılar öz ov üsullarının sirlərini kənar şəxslərə tam olaraq öyrədmirlər.

Şaxçılar. Xaçmaz rayonunun Xanlıqoba kəndində yaşayan insanların bir qismi bu adla tanınır. Bu ad onlara peşə fəaliyyətlərinə görə verilmişdir. Şaxçıların əsas məşğuliyyəti Xanlıqoba kəndinin və ətraf kəndlərin ərazisində yabani şəkildə bitən və yerlilər tərəfindən şax süpürgə adlanan bitkini toplayıb emal etməkdir. Onlar bu yolla hər ilə on minə qədər şax süpürgə istehsal edirlər. Məhz bu səbəbdən də bu nəslin adı şaxçılar adlanır.

-laq, -lək şəkilçili onomastik vahidlər. Qədim türk və Azərbaycan yazılı abidələrində az təsadüf olunan –laq, -lək şəkilçisi əsasən yer, məkan mənalı isimlər düzəldir. Bu şəkilçi yer, məkan mənalı isimlər düzəltməklə yanaşı, onomastik vahidlərin, xüsusilə oykonimlərin yaranmasında iştirak edir. Xaçmaz rayonu ərazisində -laq/-lək şəkilçisi daha çox qışlaq sözünün tərkibində rast gəlinir. Məsələn, *Qımılqışlaq, Qədimqışlaq, Üçgünqışlaq, Alıçqışlaq, Balaqusarqışlaq, Mürsəlqışlaq, Susayqışlaq, Suxtaqa-laqışlaq* və s. (oykonim). Bundan başqa, Xaçmaz rayonunun bəzi kəndlərinin ərazisində -laq/-lək şəkilçili oronimlərə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Duzlaq/Duzdax (Sayad kəndi). Çaylaq (Çarxı k.) və s.

-cıq, -cik, -cuq, -cük şəkilçili onomastik vahidlər. Müasir Azərbaycan dilində kiçiltmə məzmunlu isimlər yaradan –cıq (-cik, -cuq, -cük) şəkilçisi eyni mənəni qoruyub saxlamaqla onomastik vahidlərin yaranmasında iştirak edir. Xaçmaz rayonunda -cıq (-çik, -cuq, -cük) şəkilçili onomastik vahidlər

aşağıda-kılardır: *Qızılcuq, Qalacıq, Noxudcuq, Qorcuq, Təpəcik (oronim), Gölcük (hidronim)*.

Bir çox tədqiqatlarda Xaçmaz rayonu ərazisində yerləşən Qaracuk, Qaracik-Zeyd oykonimləri quruluşca düzəltmə hesab edilmiş, oykonimlərin tərkibində müşahidə olunan cik elementi şəkilçi hesab edilmişdir. Biz isə məsələyə fərqli prizmadan yanaşıırıq. Apardığımız müşahidələrə əsasən, o qənaətə gəlmişik ki, yuxarıda göstərilən oykonimlərdə -cik şəkilçi kimi yox, etnonim kimi çıxış edir.

-ça/-çə şəkilçili onomastik vahidlər. Müasir Azərbaycan dilində kiçiltmə mənalı isimlər əmələ gətirən -ça/-çə şəkilçisi Xaçmaz rayonunun onomastik vahidlərində az təsadüf edilən şəkilçilərdəndir. Buna baxmayaraq, rayonun bir neçə kəndində -ça şəkilçili oronimlərə rast gəlirik. Məsələn, *Qazança, Qalaça, Meydança, Afurça (oronim Xanlıqoba kəndi), Qaraça, Sarıça, Mixliça* və s. Yeri gəlmişkən Xanlıqoba kəndi ərazisində təsadüf etdiyimiz Afurca oroniminin yaranma tarixi maraq doğurur. Afurca adlanan yer Xanlıqoba kəndindən təxminən üç-dörd km şəqrdə, Vəlvələ çayının sol sahilindədir. Kənd ağsaqqallarından olan 75 yaşlı Nəriman İlyasovun verdiyi məlumata görə, Afurca oronimi XX əsrin əvvəllərində Quba rayonunun Afurca kəndindən köçüb gələn köçəri elatların adı ilə adlandırılmışdır. Afurca kəndi Quba rayonunun Güləzi inzibati-ərazi vahidində yerləşir. Elmi ədəbiyyatda Afurca sözünü tədqiqatçılar İran mənşəli abforicə (yerli tələffüzdə ofircə -B.M.) sözü ilə əlaqələndirirlər. “Afurca a(ab) “su”, fur/for “aşağı” və ca (castən) “sıçramaq” sözlərindən düzəlib, su aşağı sıçrayan (tökülən – B.M.) yer, şalalə mənasını ifadə edir” (6, 12).

Xaçmaz rayonunun onomastik leksikasında bir sıra coğrafi adlar vardır ki, onlarda leksik məzmunlu qrammatik şəkilçilər müşahidə olunur. Bu şəkilçilər elə şəkilçilərdir ki, onlar Azərbaycan dilində iki funksiyanı, konkret desək, həm qrammatik, həm də leksik funksiyanı yerinə yetirir. Belə şəkilçilərdən biri -lar/-lər şəkilçisidir.

-lar/-lər şəkilçili onomastik vahidlər. -lar/-lər şəkilçisi S.Cəfərovun qeyd etdiyi kimi leksik-qrammatik məzmunlu şəkilçi kimi işlənir (7, 177).

-lar² şəkilçisinin məna çalarlarından biri xüsusi coğrafi məkan adlarının yaranmasında müşahidə edilən məna çalarıdır. Xaçmaz rayonunun onomastik vahidlərinin müəyyən bir hissəsi -lar/-lər şəkilçisi ilə yaranmışdır. Rayon ərazisində -lar/-lər şəkilçisi ilə yaranan onomastik vahidlərdə aşağıdakı məna xüsusiyyətləri müşahidə olunur.

1. -lar/-lər şəkilçisi leksik şəkilçilərdən olub mənsubluq bildirən -lı (-li, -lu, -lü) şəkilçisi ilə yaranmış sözlərə artırılaraq Xaçmaz rayonu ərazisində yaşayan əhəlinin hansı nəslin, tayfanın bir hissəsi olduğunu bildirir. Məsələn *Əhmədədalılar, Nəsirlilər, Hümətlilər, Qaraçatılılar (Xanlıqoba k.), Əmirxanlılar, Çarılılar, Məngərlilər (Hacılar k.), Həmşərilər (Sayad k.,*

Xanlıqoba k.). Qeyd edək ki, Həmşərilər Xaçmaz rayonunun bir çox kəndlərində yaşayan nəslin adıdır. Bu nəslin nümayəndələri Cənubi Azərbaycan ərazilərindən köçüb gələn insanlardır. Yerli əhali onlara həmşəhərli deyə müraciət etmiş, həmşəhərli sözü “həmşəri” şəklində tələffüz olunduğundan bu tayfanın adı həmşərilər qalmışdır.

2. -lar/-lər şəkilçisi peşə, sənətlə əlaqədar olaraq hazırlanmış əşya adlarına artırılaraq rayon ərazisində mövcud əhalinin peşə məşğuliyyətini bildirir. Məsələn, *Balıqçılar, Həsirlər (oronim)*.

3. -lar/-lər şəkilçisi dini sitayişlə bağlı sözlərə qoşularaq hər hansı bir yaşayış məntəqəsinin və yerin əhalisinin dini inancını ifadə edir. Məsələn, *Hacılar, Şıxlar (oykonim)*.

NƏTİCƏ: Göründüyü kimi, Xaçmaz rayonunun onomastik leksikasında -lar/-lər şəkilçisi cəmlilik anlayışından daha çox mənsubluq məzmununu ifadə edir.

Xaçmaz rayonunun onomastik vahidlərini təhlil etdikdə aydın olur ki, rayonun morfoloji yolla yaranmış onomastik vahidlərinin formalaşması toponim yaradıcılığına xas olan spesifik xüsusiyyətlərə uyğundur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1991, 317 s.
2. Tanrıverdi Ə. Türk mənşəli Azərbaycan şəxs adlarının tarixi-lingvistik tədqiqi. “Elm və təhsil”, Bakı, 2012, 214 s.
3. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2012.457 s.
4. Kitabı-Dədə-Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 256 s.
5. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1982, 98 s.
6. Azərbaycan Toponimləri Ensiklopedik Lüğəti iki cildə I cild, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2007, 304s
7. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1960, 202 s.
8. Akif İmanlı. Yaşayış Yeri Adları, Naxçıvan, “Məktəb” 2010.

Çar rusiyası dövründə Bakı ədəbi mühiti

Səbinə Əhmədova Namus qızı
Əlyazmalar İnstitutu Farsdilli əlyazmalar şöbəsi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, böyük elmi işçi
ehmedova3@mail.ru

XÜLASƏ:

Bakı şəhərinin tarixi çox qədimdir. Olduqca qədim, hər daşı min-min hekayətlər söyləyən, başı bəlalara çəkmiş, mavi Xəzərin cürbəcür məqamlarda oxuduğu heyvətamiz nəğmələriylə şəhərini açan, gecələr yuxuya gedən neft şəhəri. Bakının tarixi haqqında ən qədim məlumat hicri-qəməri ilə 270-ci ilə (883-884) aiddir. Eramızın II əsrində yaşamış məşhur yunan-Roma astronomu və coğrafiyaşünası Klavdi Ptolomeyin “Coğrafiya dərsləri” kitabında Bakı haqqında məlumat vardır. O, Xəzər dənizinin sahilində bir yarımada torpağından neft çıxan bir şəhərin olduğunu və bu şəhərdə türk tayfalarının yaşadığını qeyd edir. Bir çox tarixçilərin əsərlərində Bakı sözü “Bakhov”, “Baki”, “Baku”, “Bakuli”, “Baqaran”, “Baquan”, “Baqin” şəkildə qeyd olunur. Əslində isə “Bakı” sözü Uca Allahın müqəddəs Qurani-Kərimdə doxsan doqquz adından biri, Baku (toxunulmaz) sözündən götürülmüşdür. Bundan əlavə də təxminən iki min il yarım bundan qabaq şəhər kimi salınan zamandan Bakıda göy tanrıya inanan “bakilər” adlı türk-qəbilə birləşmələri məskən salmışdır. Şəhərin adı həm də bir sıra tarixçilərin qənaətinə görə bu qəbilə birləşmələri ilə bağlıdır. Bəzi farspərəst tarixçilər Bakının bir fars şəhəri olduğunu qeyd edərək, onun əsil adının Badukubə (Küləklər şəhəri) olduğunu iddia edirlər.

Açar sözlər: *Bakı, mədəniyyət, ədəbi mühit, poeziya, maarifçilik, hüriyyət.*

Rəyçi: *dos. Vaqif Əliyev*

Литературная среда Баку в период царской России

Сабина Ахмедова
Институт рукописей , Отдел персидских рукописей
Доктор философских наук, старший научный
Сотрудник: ehmedova3@mail.ru

Р Е З Ю М Е:

История Баку очень древняя. Это очень древний город нефти, камней, рассказывающих тысячи историй, столкнувшихся с тысячами

проблем, и синего Каспийского моря, открывающего свое утро удивительными песнями, которые распространяются в разное время, и засыпающих ночью. Самые старые сведения об истории Баку относятся к 270 г. до н.э. (883-884 гг.). Известный греко-римский астроном и географ Клавдий Птолемей, живший во II веке нашей эры, имел сведения о Баку в своей книге «Учебник географии». Он отмечает, что на полуострове, на берегу Каспийского моря есть нефтедобывающий город, в котором проживают тюркские племена. Слово Баку упоминается как «Бахов», «Бакы», «Баку», «Бакули», «Багаран», «Бакуан», «Багин» в научных работах многих историков. Дело в том, что слово «Баку» происходит от слова «Баку» (неприкосновенный), одного из девяноста девяти имен Всемогущего Бога в Священном Коране. Кроме того, Баку, который он был основан как город около двух с половиной тысяч лет назад, был населен группой турецких племен под названием «баки», которые верят в бога неба. По мнению некоторых историков, название города также связано с этими племенными группами. Некоторые историки-любители персов утверждают, что Баку был персидским городом и что его настоящее имя было Бадукуфа (Город ветров).

Ключевые слова: Баку, культура, литературная среда, поэзия, прос-вещение, свобода.

Рецензент: доц. Вагиф Алиев

Literary environment of Baku during the period of tsarist russia

Sabina Akhmedova

Institute of Manuscripts,

Department of Persian Manuscripts,

Doctor of Philosophy, Senior Researcher ehmedova3@mail.ru

S U M M A R Y:

History of Baku is very ancient. It is a very ancient city of oil, stones - which tell a thousand stories, faced with thousands of troubles, and the blue Caspian Sea - opening its morning with amazing songs , that spread in different times, and fall asleep at night. The oldest information about the history of Baku dates back , to the 270 BC (883-884). Famous Greco-Roman astronomer and geographer Claudius Ptolemy, who lived in the second century AD, had information about Baku in his book " Geography Textbook ". He notes, that there is an oil-producing city on the peninsula, on the shores of the Caspian Sea , and Turkic tribes live in this city. The word Baku is referred to as "Bakhov", "Baki", "Baku", "Bakuli", "Bagaran", "Bakuan", "Bagin" in works of many

historians . Fact is that , word “Baku” comes from the word “Baku” (inviolable), one of the ninety-nine names of Almighty God , in the Holy Quran. In addition, Baku - which it was founded as a city, about two and a half thousand years ago, was inhabited by a group of Turkish tribes called "Baks", who believe in the god of the sky. According to some historians, the name of the city is also connected with these tribal groups . Some Persian lover historians , claim that, Baku was a Persian city , and that , its real name was Badukufa (Windy City).

Key words: *Baku, culture, literary environment, poetry, education, freedom.*

Reviewer: *Assoc. Vagif Aliyev*

Aktuallıq: Məqalədə Çar Rusiyası dövründə yazıb-yaradan sənətkarlarımızın yaradıcılığı ön plana çəkilmiş, onların zəngin və çoxşaxəli poeziyasının çağdaş dövrümüzdə də mühüm əhəmiyyət kəsb etməsinə xüsusi önəm verilmişdir. Rus imperiyasının hegemonluq etdiyi dövrdə sənət adamlarının demokratik düşüncələri, fikir azadlığı, hüriyyət ideyalarının boğulması, sıxışdırılması məsələləri məqalədə ön plana çəkilmişdir. İmperializmin xalqların azadlıq ideyalarını boğmağa çalışması XX əsrin 90-cı illərinə kimi davam etmiş, bu məsələlər əsərlərdən gətirilən nümunələr əsasında tədqiqatə cəlb edilmişdir. Buna görə də məqalədə irəli sürülən problemlər çağdaş dövrümüzdə öz müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan xalqının və onun zəngin ədəbiyyatının keçdiyi çətin və keşməkeşli yolu aydın görmək dərk etmək üçün konkret təsəvvür yaradır və məqalə müasir dövrümüz üçün də böyük aktuallıq kəsb edir.

Annotasiya: Bizim təqdim etdiyimiz məqalədə Çar Rusiyası zamanında **Azərbaycanın** paytaxtı Qafqazın mühüm strateji əhəmiyyətli böyük şəhərlərindən biri olan Bakıda ədəbi mühitin inkişafı, dövrün görkəmli xadimləri və onların əsas bədii əsərləri haqqında geniş məlumat verilmişdir.

Metodlar: Məqalədə tarixi müqayisəli və analitik təhlil metodlarından istifadə olunmaqla maraqlı qənaətlər əldə edilmişdir. Eyni zamanda nəzəri aspektdən problemin araşdırılması və təhlil olunması da diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Giriş: Bakı şəhərinin tarixi çox qədimdir. Olduqca qədim, hər daşı min-min hekayətlər söyləyən, başı bəlbəllər çəkmiş, mavi Xəzərin cürbəcür məqamlarda oxuduğu heyrətamiz nəğmələri ilə səhərini açan, gecələr yuxuya gedən neft şəhəri. Bakının tarixi haqqında ən qədim məlumat hicri-qəməri ilə 270-ci ilə (883-884) aiddir. Eramızın II əsrində yaşamış

məşhur yunan-Roma astronomu və coğrafiyaşünası Klavdi Ptolomeyin “Coğrafiya dərsləri” kitabında Bakı haqqında məlumat vardır. O, Xəzər dənizinin sahilində bir yarımada torpağından neft çıxan bir şəhərin olduğunu və bu şəhərdə türk tayfalarının yaşadığını qeyd edir. Bir çox tarixçilərin əsərlərində Bakı sözü “Bakhov”, “Baki”, “Baku”, “Bakuli”, “Baqaran”, “Baquan”, “Baqin” şəkildə qeyd olunur. Əslində isə “Bakı” sözü Uca Allahın müqəddəs Qurani-Kərimdə doxsan doqquz adından biri, Baku (toxunulmaz) sözündən götürülmüşdür. Bundan əlavə də təxminən iki min il yarım bundan qabaq şəhər kimi salınan zamandan Bakıda göy tanrıya inanan “bakilər” adlı türk-qəbilə birləşmələri məskən salmışdır. Şəhərin adı həm də bir sıra tarixçilərin qənaətinə görə bu qəbilə birləşmələri ilə bağlıdır. Bəzi farspərəst tarixçilər Bakının bir fars şəhəri olduğunu qeyd edərək, onun əsil adının Badukubə (Küləklər şəhəri) olduğunu iddia edirlər. Lakin bu çox yalnız və uydurma bir şeydir. Zaman-zaman yadellilərin; sasanilərin, abbasilərin, monqolların, İran şahlarının işğalına məruz qalmış bu şəhər, nəhayət 19-cu əsrin əvvəllərində İran şahının xəyanəti nəticəsində, ruslar tərəfindən işğal olunmuş və Çar Rusiyasının tərkibinə qatılaraq yarımüstəmləkəyə çevrilmişdi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Bakı şəhərində mədəniyyətin, o cümlədən ədəbiyyatın, poeziyanın inkişafı İslam dini ilə bağlı idi. Belə ki, artıq yeddinci əsrdən etibarən Azərbaycanda, o cümlədən Bakıda Əhli-Beyt (ə) şəcərəsindən olan mübarək şəxsiyyətlərin Azərbaycan ərazisinə, daha doğrusu Cənubi Qafqaza ayaq açması burada dünyanın ən mütərəqqi və cəhanşümil dini olan İslam dinin yayılmasına səbəb olmuşdur. Buna misal olaraq Gəncə şəhərindəki beşinci imamımız İmam Muhəmməd Baqir əleyhəssalamın oğlu Mövlanə İbrahimin məzarı üstündə inşa olunan “Gəncə İmamzadəsi” ziyarətgahını, səkkizinci imamımız İmam Rza əleyhəssalamın bacısı Həkimə xanımın məzarı üstündə inşa olunmuş “Bibiheybət” ziyarətgahını, Nardarandakı “Rəhimə xanım ziyarətgahı” (Nardaran pirini), Bilgəhdəki “Leyla xanım ziyarətgahı”nı, Buzovnadakı “Əli ayağı”nı, Yardımlı ərazisindəki imamzadələri və s. göstərmək olar. Vaxta qədər isə Bakı əhalisinin səksən faizi, Həzrəti İsa əleyhəssalamın birinci həvarisi Barnabın təbliği ilə xristian-alban, on beş faizi cürbəcür inanclara inanan, beş faizi isə atəşpərəst idi.

Çox zaman Bakı əhalisinin İslam dinini qəbul edənə qədər atəşpərəst olduğunu iddia edənlər yerli-yersiz Suraxanıdakı “Atəşgah”ı misal gətirirlər. Lakin çoxuna məlumdur ki, bu Atəşgah “pars-atəşpərəst” adlanan hindli zəvvarlar tərəfindən inşa olunmuşdur və atəşgahın yaxınlığında kiçik neft quyusu olduğu üçün bir nəfər bilməyərək ora yanan bir parça atdığından o zamandan indiyə qədər sönmədən yanır. Atəşpərəst hindli-parslar da bu atəşi tanrı hesab etdikləri üçün onun yaxınlığında “atəşgah” inşa etmişlər.

Sosializm ideologiyası zamanında Azərbaycanda, o cümlədən Bakıda İslam dininin “abbasilər” tərəfindən zorla yayıldığı qeyd olunur. Məsələ burasındadır ki, “abbasilər” VIII əsrin sonlarında Azərbaycan ərazisinə yürüş edərkən, buradakı insanların artıq ən azı səksən faizi İslam dinini qəbul eləmişdi, lakin onlar Əhli-Beyt (ə) şəcərəsindən olan mübarək şəxsiyyətlərin risaləsi ilə müsəlman olduqlarından Əhli-Beyt (ə)-ə düşmən olan abbasilər bu ərazilərdə günahsız başlar kəsdirməyə, insanları heç bir səbəb olmadan zindana saldırmağa, malını-mülkünü əllərindən almağa başladılar. On iki imamdan altısına, o cümlədən İmam Cəfəri Sadiq əleyhəssalame, İmam Museyi Kazım əleyhəssalame, İmam Rza əleyhəssalame, İmam Muhəmməd Təqi əleyhəssalame, İmam Əliyən-Nəqi əleyhəssalame və İmam Həsən Əsgəri əleyhəssalame zindanda olarkən zəhər verib öldürdün, eyni zamanda onlara qarşı 22 il qətiyyətlə mübarizə aparmış Babək Xürrəmidini Samirə şəhərində edam edən abbasilərin hakimiyyəti onuncu əsrdə səlcuq türkləri Sır-Dəryadan İran, İraq və Qafqaz ərazilərinə yürüşlər edəndən sonra xeyli zəifləyib, Azərbaycanın böyük alimi Nəsrəddin Tusinin vaxtında isə, məhz Nəsrəddin Tusinin uzaqgörən və ağıllı siyasəti ilə Moğol xanı Hülaki xan İslam dinini qəbul edəndən sonra süqut elədi. Belə ki, Hulaki xan sonuncu abnbasi xəlifəsi Mustəsimi Bağdad şəhərinin tən ortasında boğazından asdırdı. Beləliklə 83 il hakimiyyətə zorla yiyələnmiş əməviləri devirəndən sonra, zülmkarlıqda, münafıqlıqda, riyakarlıqda heç də onlardan geri qalmayan abbasilərin 508 illik hakimiyyəti sona gəldi.

Lakin Bakı şəhəri yenə də əldən-ələ keçirdi və nəhayət, on üç yaşında Ərdəbil şəhərindən on min müridi tərəfindən şah elan olunan Şah İsmayıl Xətai on altıncı əsrdə buna son qoydu. O, şir kimi döyüşən müridləri ilə ilk olaraq Şamaxıya yürüş edib Şirvanşah Fərrux Yasarı öldürdü. Sonra Bakıya gəldi. O vaxt Bakı şəhəri yalnız indiki İçərişəhərdən ibarət idi və cəmiyi yeddi min əhalisi var idi. Burda xeyli Əhli-Beyt (ə) aşiqi var idi, lakin Əh-Beytin qatı düşməni olan Fərrux Yasardan qorxdular üçün bunu biruzə vermir, məhərrəmilik mərasimlərini, İmam Hüseyn əzadarlıqlarını gizli keçirirdilər. On üç yaşlı Şah İsmayıl Bakıya varid olanda isə onlar əllərində müqəddəs Qurani-Kərim onun pişvazına çıxdılar. Bundan sonra Bakı şəhəri Səfəvilər dövlətinin mədəni şəhərlərindən birinə çevrildi.

Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı üçün çox işlər görmüş Səfəvilər dövlətinin paytaxtını Ərdəbildən Təbrizə köçürəndən sonra burada elm ocaqları, ali mədrəsələr, qıraətxanalar, kitabxanalar açdıran və şairlər məclisləri keçirən Şah İsmayıl cəmiyi otuz səkkiz il ömür sürdü və Allah rəhmətinə qovuşdu. Bundan sonra müridlər onun oğlu Şah Təhmasibi şah elan elədilər. Şah Təhmasib atası kimi polad iradəli, qətiyyətli, əzmkar, işıqlı imana malik olan bir şah idi və hələ gənc ikən atasının itirdiyi torpaqları osmanlı sultanı Sultan Süleymandan geri aldı və atasının ənənələrini davam etdirərək Səfəvilər

dövlətində mədəniyyətin, elmin, ədəbiyyatın daha da inkişaf etməsi üçün əlindən gələni əsirgəmədi. Ah Təhmasib iki atası qədər ömür sürdü. Lakin danılmaz bir həqiqət var ki, Allahdan başqa hamısı ölümə məhkumdur və Şah Təhmasib də dünyasını dəyişdi. Bundan sonra isə Şah ismayılın bab ası Şeyx Cüneyd Səfəvidən qalma səfəvilər bağçasının ətirli gülləri solmağa başladı. Belə ki, ah Təhmasibin bir oğlu hakimiyyət üstündə öz doğma qardaşını öldürdü və bununla da dünyanın ən möhtəşəm şah-üsul idarəsi zəifləməyə başladı və get-gedə öz gücünü tamamilə itirib xanlıqlara parçalandı.

Azərbaycan çar Rusiyası tərəfindən işğal olandan sonra çar məmurları quldarlıq, köləlik rejimini Azərbaycanda tətbiq etməyə başladı və təkcə kəndliləri, fəhlələri kölə halına salmadı, torpaq sahiblərini də özlərindən asılı vəziyyətə saldı. Belə ki, guya torpaq və yaxud mal-mülk sahibi olan sahibkarlar, kəndliləri, fəhlələri işlədərək, əldə etdikləri mənfəətin əksər hissəsini vergi adıyla məmurlara ödəyirdi. Belə ki, vaxtilə xan, bəy olan insanlar belə müflisləşmək həddinə gəlmişdi və o qədər asılı vəziyyətə düşmüşdülər ki, artıq onların ağalığından heç bir söhbət gedə bilməzdi.

Sosializim dönəmi zamanı elə tarixlər uydurulurdu ki, guya rus çarı Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda quldarlıq rejimini yalnız kəndlilər, fəhlələrə aid etmiş, bəylər, ağalar, bir sözlə zəngin adamlar isə öz ağalığ hüququnu saxlamışdılar. Lakin bu tamamilə belə deyildi, çünki Azərbaycanda bəylərin, ağaların, tacirlərin və başqa zəngin insanların da heç bir hüququ yox idi. Çünki çar çinovlikləri istədikləri zaman onların malını-mülkünü əlindən alır, istədikləri vaxt onları sürgün etdirirdilər. Məsələn çoxuna məlumdur ki, vaxtilə Qafqaz canişini olmuş Varonsov-Daşkov, Azərbaycanda çoxlu zəngin insanların torpaqlarını, meşələrini, bağ-bağatlarını əllərindən aldıraraq öz malı-mülkü eləmişdi. Biz bunu məşhur Azərbaycan yazıçısı İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanında da görə bilərik. Belə ki, Qafqaz canişini Varonsov-Daşkov Cahandar ağanın meşələrini əlindən almaq üçün silahlı çinovnikləri göndərir və bundan xəbər tutan Cahandan ağa onlarla atışarkən öldürülür. Başqa bir miskal gətirmək olar ki, Qarabağ canişini milliyyətçə erməni olan Tarxan məşhur Azərbaycan şairi Q.B.Zakirə böhtan ataraq sürgün etdirmiş, eyni zamanda bütün malını-mülkünü ələ keçirmişdir. Bir haşiyə də çıxmaq ki, şair özünün çox məşhur “Durnalar” şeirini Bakıda sürgündə olarkən yazmışdır.

Lakin rus məmurlar toplanan vergilərin səksən faizini korrupsiya vasitəsilə ələ keçirdərək varlansalar da, dövlət büdcəsini get-gedə müflisləşdirirdilər. Bundan başqa da onlar özləri heç bir şey bacarmır iş bacaranları isə soyurdular. Məsələn, Bakıda rus məmurlar Hüseynqulu xanın bütün əmlakını ələ keçirənlər də, yalandan Sisyanovun başını kəsib qaçmış Hüseynqulu xanın bütün varidatını da züylə apardığını uyduraraq, onun xəzinəsindəki bütün qızilları, ləl-cəvahiratları, pulları özləri arasında bölüşdürmüşdülər. Belə bir vəziyyət eynilə Gəncədə, Şuşada və İrəvanda baş

vermişdi. Gəncədə Cavad xanın, Şuşada İbrahim xanın, İrəvanda Hüseyn xanın bütün varidatı talan edilərək çar məmurları arasında bölüşdürülmüşdü. Bundan sonra isə çar məmurları ağa və ya yaxud nökrəliyindən asılı olmayaraq Qafqazda yaşayan bütün müsəlmanları kölə vəziyyətinə salaraq zaman-zaman onlara məxsus hər şeyi talan etməyə başladılar. Bu səbəbdən də Rusiyanın iqtisadiyyatı zaman – zaman çox ağır bir vəziyyətə düşdü.

Buna görə də Rusiya imperiyasının çarı II Aleksandr bu vəziyyətlə iqtisadiyyatın xeyli zəiflədiyini, Rusiya dövlət xəzinəsinin boşaldığını görüb köləlik rejiminin ləğvi haqqında fərman imzaladı. Lakin bu fərman çar məmurları tərəfindən xüsusi haqsızlığa məruz qalan Azərbaycanda 1970-ci ilə qədər tətbiq olunmadı. Lakin 1970-ci il noyabr fərmanına əsasən Azərbaycan vətəndaşı da azad sayılaraq quldarlıq torpaq rejimindən qurtuldu. Bununla belə kəndlinin əkib-becərərək əldə etdiyi məhsulun mənfəətinin 60 faizini verməyə məcbur olurdu. Onu da qeyd edək ki, bu vergi Qafqazda yaşayan xristianlara aid deyildi. Onlar öz məhsullarını bazara çıxarıb yaxşı pul qazanırdılar. Lakin onsuz da çörəyi daşdan çıxan müsəlman kəndli əgər leysan yağışlar yağıb məhsulunu zay eləsə belə, həmin 6 faizi ödəməyə məcbur idi. Bakı şəhərində isə vəziyyət daha da acınacaqlı idi. Burada çoxlu neft olduğu üçün rus çarı bura çoxlu rus əhali köçürdü. Bakıdakı küçələrə rus adları verirdilər ki, bura gələn əcnəbi qonaqlar buranın bir müsəlman şəhəri olduğuna qətiyyənlə inanmasın.

Məsələn onlar Bakı şəhərinin mərkəzində yerləşən küçələrə bu cür adlar qoymuşdular; Mixaylovski, Merkuri, Marinski, Malakan, Bolşoy Morskayaya, Voronsov, II Aleksandr, Olyinski, Qarçokovski, Sadovi, Niaberejniy, Vrangelskiy, Quberniski, Telefonniy, Romanovski, Krivoy və s.

Provaslav kilsələri yaxınlığında müsəlmanların məscid tikdirməyə ixtiyarları yox idi, məscidlər yalnız şəhərin ucqar məhəllələrində inşa edilə bilərdi ki, məsələn Nəbat xanım Aşurbəyli gəlinlik qızılarını, üzük-sırğalarını sataraq şəhərin yuxarı məhəllələrindən birində “Təzə Pir” məscidini, onun qardaşı Əjdər bəy Aşubəyov isə “Göy məscid” adlanan “Əjdər məscidi”ni inşa etdirmişdi.

Bu da ona işarə idi ki, əməlisaleh müsəlmanlar nə qədər haqsızlıqlara, təzyiqlərə məruz qalsalar da, öz mütərəqqi dinlərindən ayrılmır və imkanları daxilində Azərbaycanda İslam dininin süqut etməməsindən ötrü son qəpiqlərini belə xərcləyirdilər.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzi televiziya kanallarında genetik kodlarında çirk olan ermənipərəst memarlar XIX əsrin ikinci yarısında, XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərində cəmiyi iki məscid, lakin otuz kilsə olduğunu uydururlar. Bu isə şübhəsiz ki, bu cür üzdəniraqların Bakı şəhərinin ermənilərə aid olduğuna işarə etmək istəyindən irəli gəlir. Əslində isə XIX əsrin ikinci yarısında Bakı şəhərində dörd pravoslav kilsəsi və cəmiyi bir erməni kilsəsi,

lakin yüzdən artıq müsəlman məscidi var idi ki, bunlardan on dördü elə İçərişəhərdə yerləşirdi. Çünki çar Rusiyası çinovnikləri nə qədər allahsız olsalar da, 1920-ci ildə Bakı şəhərini işğal eləyən bolşeviklər kimi müsəlman məscidlərini söküb, yerində donuz fermaları tikmirdilər.

1870-ci ildə II Aleksandr tərəfindən verilən “Torpaq mülkiyyəti” fərmanına əsasən Bakı şəhərində neftli torpaqların vətəndaşlara satılması az bir zaman içində iqtisadiyyatda güclü bir sıçrayış əmələ gətirdi. İş bacaran, qəpiyi-qəpiyin üstünə qoyan insanlar uzun illər yığdıqları pulla neftli torpaqlar alıb quyu qazıdirdilər və bu quyulardan fontan vuran nefti sataraq həm özləri arlandılar, həm də bazar iqtisadiyyatına əsasən çar Rusiyasının dövlət büdcəsinə xeyli gəlir gətirdilər. Bu da öz növbəsində Bakı şəhərinə ilk olaraq neftin Qara dəniz vasitəsilə dünya bazarına çıxarılması üçün Bakı-Tiflis dəmiryolunun inşasını, sonra isə Bakı-Peterbuq, Bakı-Moskva, Bakı-Kiev dəmiryollarının inşasına təkan verdi. Təbii ki, bu dəmiryollar açıldıqdan sonra həm alver, həm də Bakıya axın çox gücləndi. Bu da Bakı quberniyasında yerləşən ərazilərin həm iqtisadi, həm də mədəni inkişafına heyrətamiz bir şəkildə təkan verdi. Bakı şəhərində Həsən bəy Zərdabinin nəşr elətdirdiyi “Əkinçi” qəzeti ilə maarifçilik vüsət aldı. Müsəlman oğlan uşaqlarının təhsil alması üçün rüşdiyyə məktəbləri, rus-müsəlman məktəbləri inşa olundu. Əkinçinin təsri ilə mətbuat inkişaf etməyə başladı, çoxlu qəzet-jurnallar buraxılmağa başladı. Onlar üçün çap dəzgahları, möhür, ştamplar, kağızlar hazırlayan, eyni zamanda xalqa lazım olan kitablar nəşr eləyən mətbəələr meydana gəldi. Belə ki, vaxtilə dişləri, dırnaqları ilə çörək pulu qazanan Hacı Şıxəli, Hacı Hacağa, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Murtuza Muxtarov, Şəmsi Əsədullayev, Ağamusa Nağıyev və başqaları neftli torpaq alıb neft quyusu qazdıraraq birdən-birə zəngin insanlara çevrildilər. Bundan sonra onların qarşısında Uca Allah tərəfindən bir sınaq başladı. Lakin onlar bu sınaqdan alını açıq, üzüağ çıxaraq qazandığı pulların əksər hissəsini xalqın iqtisadi rifahının yüksəlməsi, gün-güzəranlarının yaxşılaşdırılması, maariflənməsi, elm-təhsil alması uğrunda xərclədilər.

Təbii ki, bu da öz növbəsində Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin, ədəbiyyatının inkişafına olduqca güclü bir təkan verdi.

Bu da sirr deyil ki, pul-para olmayan bir yerdə mədəniyyət də ayaq tutub yeriməz. Belə ki, Bakıda məhz neft sənayesinin inkişafı ilə bağlı qəzet və jurnalların sayı çoxalmağa başladı.

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda baş verən siyasi sarsıntılar, Azərbaycan ərazilərinin inzibati cəhətdən bölünməsi, ikinci yarısında isə yuxarıda qeyd olunduğu kimi bazar iqtisadiyyatının inkişafı, iqtisadiyyat və mədəniyyət sahəsində özünü göstərdi, Azərbaycan ədəbiyyatında yeniliklər yarandı, tərəqqi hər cəhətdən öz qapılarını Azərbaycan mədəniyyətinin və ədəbiyyatının üzünə açdı. Maarifpərvər insalar zamanənin böyük səmimiyyətlə qapılar açdığını görüncə belə bir fürsəti yüksək dəyərləndirərək, sanki bir-birilə

yarışa girmiş kimi heyratamız bir sıçrayışla “İttifaq”, “Tərəqqi”, “Səda”, “Sədayi-haqq”, “Təzə həyat”, “Hümmət”, “Kaspi”, “Fyuzat”, “Yeni Fyuzat”, “Arı”, “Babayi-Əmir”, “Tuti”, “Məzəli”, “Kəlniyyət”, “Şəlalə”, “İrşad”, “İttifaq”, “Zənbur”, “İqbal” Həyat”, Fyuzat”, “Təkamül” və s. mətbu orqanları yaratdılar.

Bakı çağdaş anlamda kapitalist, ticarət, fəhlə, kəndli, ziyalı və başqa təbəqələrdən ibarət bir şəhər idi. Fəhlələrin əksəriyyəti şah-üsul-idarəsinin haqsızlıqlarından, zorakılığından Bakıya pənah gətirmiş cənubi azərbaycanlılar və çar-üsul idarəsi tərəfindən torpaqları, heyvanları əllərindən alındığı üçün Bakı şəhərinə iş dalınca gələn kəndlilər idi.

Sosializm ideologiyası zamanında təbii ki, ideologiyanın tələblərinə uyğun olaraq Bakıya iş dalınca gələn insanların guya zəngin təbəqə tərəfindən hamısına qarşı haqsızlıqların, ədalətsizliklərin tüğyan eləməsi fikri formalaşmışdı. Lakin bu əslində belə deyildi. Düzdür, sahibkarlar arasında fəhlələrə qarşı ədalətsizlik eləyənlər də az deyildi. Lakin tarixi faktlar göstərir ki, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Murtuza Muxtarov, Şəmsi Əsədullayev, İsabəy Aşurbəyli, Seyid Mirbabayev, Hacı Şıxəli, Hacı Hacağa, Hacı Əliabbas, Kərbəlayi İsrəfil və s. kimi neftxudalar heç vaxt onların neft mədənlərində çalışan fəhlələrə haqsızlıq etməmiş, hətta öz ziyanları hesabına olsa belə onların əmək haqqını vaxtlı-vaxtında ödəmiş, o cümlədən Hacı Zeynalabdin Tağıyevin başçılığı ilə yaratdıqları “Müqəssim Xeyriyyə Cəmiyyəti”ndə tez-tez yığılaraq tək Bakı şəhərində deyil, hətta Azərbaycanın başqa bölgələrində yaşayan xalqın kasıb təbəqəsinə maddi cəhətdən yardım eləməkdən ötrü xüsusi adamlar ayıraraq kasıb ailələrə hər ay un, şəkər, yağ, düyü, başqa ərzaqlar, o cümlədən məişətdə işləyən ləvazimatlar göndərmişlər.

Bundan əlavə bu xeyriyyəçilər yuxarıda qeyd olunduğu kimi, həm də maarifpərvər insanlar idi və elmin, təhsilin bir xalqın məfkurəsində necə güclü işıqlar yandırdığını çox gözəl bildikləri üçün xalqın övladları üçün elm-təhsil ocaqları açdırmaqdan, inşa etdirməkdən, eyni zamanda istedadlı gəncləri Londona, Parisə, Peterburqa, Odessaya, Nəcəf-Əşrəfə elm arxasınca göndərməkdə bir-birilə saniki yarışa girirdilər.

Təsədüfi deyil ki, Bakı milyonçusu Seyid Mirbabayevin vəsaitilə açılan “Qori müəllimlər seminariyasının” müsəlmanlar üçün açılan şöbəsi 250 müəllim hazırlayaraq Cənubi Qafqazın cürbəcür bölgələrindəki məktəblərdə müəllim işləməyə göndərilmiş və minlərlə yeniyetmənin, gəncin savadlanıb xalqına xeyir verməyə səfərbər etmişdi. Bundan başqa Parisdə, Londonda, Peterburqda, Odessada, yüksək ilahiyyat elmləri tədris eləyən İraqın Nəcəf-Əşrəf şəhərində təhsil arxasınca göndərilən yüzlərlə gənc yüksək ali təhsil alaraq vətənə dönmüş və xalqının tərəqqisi uğrunda heyratamız dərəcədə fədakarlıq göstərmişlər.

Şübhəsiz ki, bu da öz növbəsində klassik əənəllərə sadıq qalan Bakı şairlərinin yaradıcılıqlarında yeni abi-həva yaratdı. Onlar klassik əənəni unutmadan, öz şeirlərində dövrün təlatümlərini, ziddiyyətlərini, xeyirini, şərini, işığını-qaranlığını, yaxşısını-pisini tərənnüm etməyə başladılar.

Bu dövrdə eyni zamanda xalqda hürriyyət arzusu daha da qüvvətlənmişdi və Azərbaycan ziyalıları xalqın bu arzusunu həyata keçirməkdən ötrü yollar axtarırdılar.

Bununla bağlı Əli bəy Hüseynzadə yazırdı:

“Qafqaz türkləri türklərin ən hürriyyətvərləridir. Bu məmləkətdə heç bir qüvvə hürriyyət arzusunu məhv edə bilməz. Heç bir cəbr və təzyiq, heç bir cəfa və əziyyət, heç bir zülm və sitəm hürriyyət odunu söndürə bilməz. Qafqaz hürriyyət aləminin tarixində mühüm rol oynayacaqdır, bu rollardan ən böyüyü Qafqaz və Azərbaycan türklərinə aiddir.”(1.)

XX əsrin əvvəllərində başlanan inqilabi hərəkət Azərbaycanda milli azadlıq hərəkətinin qüvvətlənməsinə səbəb oldu və bu da öz növbəsində milli dilin-ana dilinin inkişafına təkan verdi. Hələ XIX əsrin 80-ci illərindən başlanan mətbuat, maarif və ana dilində dərslik məsələləri ilə meydana çıxan ana dilinin təmizliyi və kütləvi inkişaf XX əsrin əvvəllərində öz bəhrəsini verdi. Milli dilin inkişafı təbii ki, milli məfkurənin, milli özünüdərkən inkişafında da bilavasitə özünü göstərməkdə idi. Bu xalqın milli xalqın milli mənlük şüurunu yüksəldən amillərdən biri idi. Azərbaycan ziyalılarının bu işdə xüsusi əzmkarlığı və çalışqanlığı milli dilin inkişafı üçün mənəvi-psixoloji zəmin yaradırdı. Təbii ki, bu işdə mətbuat ön yerdə idi ki, şairlər milli dilin inkişafı üçün xüsusi fədakarlıq göstərərək ana dilinin bir xalq, bir millət üçün nə qədər dəyərli olduğunu bildirən şeirlər yazırdılar.

Lakin şairlər bununla kifayətlənmir, gənclərə vətənpərvərlik ruhu aşıl原因, istiqlal və istiqbal ruhunda, eyni zamanda gənc nəslin artıq yeddi arxa dönənini tanımağından ötrü bir-birindən gözəl möhtəşəm əsərlər yaradırdılar. Bakı ədəbi mühitinin yetişdirməsi Əliabbas Müznib vətənə olan sevgisini canlı mənzərələrlə, poetik lövhələrlə bu şəkildə bəyan edirdi :

Azərbaycan çəpik güllər baxçası,
Bakıxanovlar gülzarıdır bu ölkə.
Məhəmməd xan, Əhməd xanlar məskəni,
Cavad xanlar məzarıdır bu ölkə.

Turan irqi bu ölkədə boy atmış,
İgidliyin sancağını ucaltmış,
Dünyaları qeyrət ilə donatmış,
Qəhrəmanlar peykarıdır bu ölkə.

Moskovlular gözlərini yumdular,
Turanlıya “bar-bar” deyə cumdular.
Pozuldular axır geri döndülər,
Xırsızların qahharıdır bu ölkə.

Çəkil, çəkil, ey alçaq əl, sən çəkil!
Tökül, tökül, ey xain göz, sən tökül!
Bükül, bükül, ey çək, artıq en, bükül!
Müəzzənlər dərdarıdır bu ölkə.

Məbudumuz üç boyalı bayrağı,
Kəbəmizdir hər bir ovuc torpağı.
Sevməz b u yer hər xaini, alçağı,
Doğruların asarıdır bu ölkə. (2.s.106)

Bakı şəhəri Qafqazda ən böyük şəhər idi və XIX əsrin sonlarından etibarən bu şəhərdə elə bir inkişaf mərhələsi başlamışdı ki, artıq XX əsrin onuncu illərində başda Hacı Zeynalabdin Tağıyev olmaqla, azərbaycanlı neftxudaların inşa etdirdikləri möhtəşəm binalar, kombinatlar, pasajlar, lokantalar, indiki supermarketlərdən qat-qat üstün olan mağazalar, klublar, saldırdıqları əsrarəngiz bağlar, parklar, bulvar, bir-birindən gözəl imarətlər və s. bu sənaye şəhərini dünyanın ən gözəl şəhərlərindən birinə çevirmişdi və əgər 1918-ci ilin mart ayının sonundan Qafqaz İslam Ordusu Bakını işğaldan azad elədiyi günə, yəni 15 sentyabra qədər, Stepan Şaumyanın firtavısı ilə daşnak-bolşevik neofaşist hərbi birləşmələri Bakı şəhərindəki ən möhtəşəm abidiləri yandırmasaydılar (1918-ci ilin mart ayının sonundan etibarən 70 faizi ermənilərdən, 30 faizi ruslardan ibarət bolşevik matroslar Bakı şəhərindəki müsəlman abidələrini, o cümlədən, indiki AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına əlyazmalar insitununun yerləşdiyi, Ağamusa Nağıyevin vaxtsız vəfat eləmiş oğlu İslayılın şərəfinə inşa etdirdiyi “İsmayilliyyə” binasını, “Təzə pir” məscidini, on ikinci əsrdə Şirvanşah Məniçöhr tərəfindən inşa edilmiş “Qız qalası”nı və bir çox abidələri gəmilərdən top atəşinə tutaraq dağıtdılar. Bu top atəşləri “İsmayiliyyə”ni tamam yandırdı, “Təzə pir” məscidiniə böyük xəsəratlər yetirdi, öləkin “Qız qalası”nın bir daşını da sala bilmədi. Bundan əlavə bolşevik matroslar “Bibiheybət” ziyarətghahını və məscidini dağıtmaq istəsələr də bacarmadılar), 1920-ci ilin 28 aprelində Leninin göstərişi ilə başlarında cəllad Pankratov, Mikoyan, Baqdasaryan, Baqramyan, Levandovski olmaqla 11-ci qırmızı ordu şəhərə daxil olub viran eləməsəydi, Bakı şəhəri az zaman keçəndən sonra bütün dünyada tayı-bərabəri olmayan bir şəhərə çevrilərək, Londonu, Parisi, Romanı, Peterbuqu kölgədə qoyacaqdı.

NƏTİCƏ:Bakı şəhəri limanın sahili şərqdə Zığ burnundan başlayıb, qərbdə Şıx burnuna qədər 24 kilometr uzanırdı və şəhər boyu məscidlər, onların göydələn minarələri, imarətlər, lokantalar, mağazalar, pasajlar, qış və yay klubları, füsunkar bağlar, parklar, Tağıyev teatrı, rüşdiyyə məktəbləri göz oxşayırdı. Bakı zənnət gözəl bir şəhər idi, lakin XIX əsrin sonlarından başlayaraq elm-təhsil ocaqlarının çoxalması, xalqın gözünün açılması, maariflənməsi, milli məfkurənin inkişafı, milli özünüdərk, münafiq, şarlatan mollaların saxtakarlığının üzə çıxması, ən əsası isə xalqın gənclərinin savadlanması, təhsil görməsi Bakı ədəbi mühitinə öz müsbət təsirini göstərirdi və bakılı şairlərin yaradıcılığına əks etdirilirdi. Çünki xalqın savadsızlığı, elmsizliyi, təhsil görməməsi bu sənətkarların ən yaralı yeri idi. Məsələn Bakı ədəbi mühitinin ən tanınmış şairlərindən biri Əbdülxalıq Cənnəti elmin, təhsilin, savadlanmağın insana nə qədər xeyirli olduğunu özünün “Kitab” şeirində bu şəkildə ifadə edir:

Əhli-ruhə, ey oğul, bir munisi-candır kitab,
Qəlbə qüvvət, çeşmə taqət, cana-canandır kitab.

Zaiqən salımsə gər, var onda gəsmari-əziz,
Kim, qələm əşcarə malik, bağı-bustandır kitab.

Hər xiyabanında minlərcə gül açmış rəngi-rəng,
Əhlinin indində pırqıymət gülüstandır kitab.

Hikmətü-elmi ədəblə sərəsər məhşun ikən,
Mən nə tərif eyləyim, hər vəsfə şayandır kitab.

Taxsa gər mərdi-siyaydan bəsirət eynəyin,
Cənnəti tək söyləyər həttə ki, Qurandır kitab.(3.s.79)

Bakı ədəbi mühitinin başqa bir tanınmış şairi Səməd Mənsur öz can yangısını belə şəkildə vurğulayırdı:

Yatma dəxi, göz aç oyan, getdi hamu izzətimiz,
Gülşənimiz oldi xəzan, oldi füzun möhnətimiz.
Yandı vətən cəhl oduna, bir oyanmaz millətimiz.

Dərs oxuyub alim olan görməz dünyada zillət,
Cahil o-lub dərsi atan görər eldən məzəmmət.
Dərsə çalış, huşilə bax, olsun zari qəflətimiz.

Başqaları elm oxuyub oldu dünyada sərvər,
Bizlər isə cəhlə uyub, məhv etdik şani yeksər.
Haydı gedək, dərs oxuyaq, xoşbəxt olsun millətimiz.

Ay atalar, bir ayılın, bu günlərdə yatmamalı,
Bizlər üçün gün qayıruz, elmə cəhlə satmamalı.
Bax gününə, yaxşı düşün, gör varmıdır qeyrətimiz.(4.s.91)

Şeir elə bir gül çələngidir ki, Xaqani, Nizami, Hafiz, Sədi, Mövlana Cəlaləddin Rumi, Yunus Əmrə, Əlişir Nəvai, Mövlana Füzuli, Şah Xətai, Nəbati, Seyid Əzim Şirvani, M.Ə.Sabir, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Hüseyn Cavid, Mehmed Akif Ərsoy, Şəhriyar şeiri kimi ətri qiyamətə qədər bütün dünyaya saçacaq və şeir xiridarı olan insanlar bu ətrin təsiri ilə həyatlarını gözəlləşdirəcəklər.

Şeir sözün qiymətini, dəyərini bəyan etməklə yanaşı onu zینətləndirən bir məfhumdur. Şeir gözəl, təsirli, mənalı, məntiqli söz ilə hasilə gəlir. Lakin əfsuslar olsun ki, istər XIX əsrin ikinci yarısında, istər XX əsrin əvvəllərində və sonrakı illərdə də Azərbaycan şeir gülüstanında alaq otları da bitirdi və bunların kökləri də çayır kimi elə dərinə işləmişdi ki, hələ indinin özündə də bu çayır köklərini qoparıb atmaq mümkün deyil. O zamanlar Bakı ədəbi mühitinin sənətkarları belə irticaçı şairlərə və onları müdafiə edənlərə qarşı həcv xarakterli şeirlər yazırdılar. Məsələn Səməd Mənsur yaxın dostu Haşım Saqibə göndərdiyi şeirdə belə şairləri güclü satıra atəşinə tuturdu:

Birdən-birə İslam əcəb bəxtəvər oldu!
Şam idi günü yazığın, indi səhər oldu!
Yağmışını maarif yağışı şəhrə və kəndə,
Kim, xalq hamı əzaridə sahib-hünər oldu.
Min-min qələm əhli törənib çapuklu çalak
Kim istədisə esahibi-tabu gəsər oldu.
Bazarə baxıb müştərigir eylədi malın,
Yəni qələm ərbabı b u gün sövdəgər oldu.
Yazdı kimi millət, kimi elmi, kimi ədyan,
Mövşüfi necə şairin incə kəmər oldu.
Əmma biri var fəlsəfəvü hikmətə dara,
Hətta sözünün mətləi “Şəqqül-qəmə” oldu.
Bəsdir, ayıl ey milləti-nadan, bilə Saqib
Düşdü nəzərindən səbəbi, bədnəzər oldu. (3.2.205-206)

Ədəbiyyat:

1. “Həyat” qəzeti, 1906-cı il, 2 iyul № 43
2. Vüqar Əhməd. “Azərbaycan Uşaq Ədəbiyyatı” –Bakı, “Müəllim” nəşriyyatı, 2006, səh. 106.
3. “Deyilən Söz Yadıgardır” Bakı-2019. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. (Toplayan Cəfər Rəmzi. Nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi Sona Xəyal) səh. 79.
4. Səməd Mənsur. “Şeirlər, Fleytonlar, Pyeslər”. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2019. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi. (Transfonelasiya və redaktə edib nəşrə hazırlayanlar: Sona Xəyal, Seyyid Əsri) səh 91

**Poeziyada yemək adlarından ibarət olan dialektizmlərin
linqvokulturoloji xüsusiyyətləri**

Salahova Yeganə Həsən qızı
Gəncə dövlət Universitetinin
müəllimi, doktorant
E-mail:yegane.gdu@gmail.com

Xülasə

Qida məhsullarının adlarından ibarət dialektizmlərin yaranma formaları türkün qədim dövrlərinə gedib çıxır və qida xalqların maddi mədəniyyətinin mühüm elementlərindən biri olub, onların tarixini, adət-ənənəsini dərk etməkdə olduqda zəngin mənbələrdən hesab olunur. Məqalədə poeziya dilində əksini tapan qida məhsullarının adlarından ibarət olan dialektizmlər linqvokulturoloji aspektdə araşdırılır, səngəh, nəzik, yaxma, qövurğa, axtarma, qəylə, aş kimi yemək adlarının Azərbaycan kulinariya mədəniyyətinin əsasında durduğu, onların əhalinin həyatında aparıcı rol oynaması şərh edilir. Məqalədə o da vurğulanır ki, türkçə, xalqlarının məişətinə və kulturologiyasının sirrinə münasibətin ifadəsində yemək adlarından ibarət dialektizmlər poetik təsvirin təbii və cəlbedici bir şəkildə verilməsində mühüm rol oynayır və işləndiyi poetik mühitdə linqvokulturoloji xüsusiyyətlər kəsb edir.

Açar sözlər: *qida, yemək, poeziya, kulturoloji, ad*

Rəyçi: *prof. M.Hüseynova*

**Лингвокультурные особенности диалектизмов названий продуктов
в поэзии**

Салахова Егана Хасан кызы
Гянджинский Государственный Университет
преподаватель, докторант
Почта: yegane.gdu@gmail.com

Резюме

Диалектизм названий продуктов питания восходит к древнетюркским временам, и еда является одним из важных элементов материальной культуры народов, а их состав считается богатым источником для понимания их традиций. В статье с лингвокультурной точки зрения исследуется диалектизм названий продуктов питания, отраженных в языке поэзии, поясняется, что названия сангях, назык, яхма, ребро, ахтарма, гайла являются основой кулинарной культуры Азербайджана и играют ведущую роль в жизни людей. В статье поясняется, что названия блюд основаны на азербайджанской кулинарной

культуре, они играют ведущую роль в жизни населения. Диалектизмы играют важную роль в передаче поэтического описания в естественной и привлекательной науке и имеют лингвокультурные особенности в поэтической среде, в которой они развиваются.

Ключевые слова: еда, есть, поэзия, культура, имя

Рецензент: проф. М.Гусейнова

Linguocultural features of dialectisms of names of products in poetry

*Salahova Yegana Hasan gizi
Ganja State University*

teacher, doctoral student

Email: yegane.gdu@gmail.com

Summary

The dialectisms of food names go back to ancient Turkic times and food is one of the important elements of the material culture of peoples, and their composition is considered a rich source in understanding their traditions. The article examines the dialectisms of food names reflected in the language of poetry from the linguocultural point of view, explains that the names of sangah, nazik, yakhma, rib, akhtarma, gayla, are the basis of Azerbaijani culinary culture and play a leading role in people's lives. The article explains that the names of food are based on the Azerbaijani culinary culture, they play a leading role in the life of the population. Dialectisms play an important role in conveying poetic description in a natural and attractive science, and have linguocultural features in the poetic environment in which they are developed.

Keywords: food, meal, poetry, culture, name

Reviewer: prof. M.Hüseynova

Aktuallıq: Yaşadığımız həyatı qidasız , yeməksiz təsəvvür etmək mümkün deyil və yemək adlarından ibarət olan dialektizmlər də xalq mədəniyyətinin mühüm tərkib hissələrindən biri olub, həm danışiq dilində, həm də nəsr və poeziyada intensiv şəkildə işlənməkdədir. Xalqın məişətini, mədəniyyətini, milli xüsusiyyətlərini koloritli şəkildə əks etdirən yemək adlarından ibarət dialektizmlərin poeziya dilində işlənməsi də təbii haldır və onların poetik mühitə daxil edilməsi bir sıra linqvokulturoloji xüsusiyyətlər kəsb edilir, estetik vəzifə daşıyır, obrazlı nitq kontekstində bədii rəng və çalarlar qazanır. Fonetik, semantik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə eyni zamanda yayılma arealları ilə seçilən yemək adlarından ibarət dialektizmlərin poetik örnəklərin dilində işlənməsi müəyyən üslubi məqam və nitq şəraiti ilə də şərtlənir. Təəssüflər olsun ki, indiyədək bu mövzu dərinlən və hərtərəfli tədqiq

edilməmişdir.

Annotasiya: Məqalədə xalqın milli-etnik mədəniyyətini ehtiva edən qida mədəniyyətindən, həmin sözlərin lingvokulturoloji cəhətlərindən bəhs edilir. Xalqın məişətini, mədəniyyətini, milli xüsusiyyətlərini koloritli şəkildə əks etdirən yemək adlarından ibarət dialektizmlərin poeziya dilində işlənməsi də təbii haldır və onların poetik mühitə daxil edilməsi bir sıra lingvokulturoloji xüsusiyyətlər kəsb edir, estetik vəzifə daşıyır, obrazlı nitq kontekstində bədii rəng və çalarlar qazanır. Onların öyrənilməsi çağdaş dilimizin kökünün, dialektlərin öyrənilməsi istiqamətində olduqca vacibdir.

Metod. Məqalə yazılarkən dil haqqında olan təlim və araşdırmalar əsas götürülmür, lingvistik təsvir metodundan istifadə olunmuşdur.

Giriş:

Qida məhsulları dünya xalqlarının və eyni zamanda Azərbaycan xalqının maddi mədəniyyətinin tərkib hissələrindən biridir və xalqın kulinariya mədəniyyətinin spəfik cəhətlərinin öyrənilməsində bu adlar xüsusi çəkiyə və rola malikdir. Qida çeşidləri baxımından Azərbaycan mətbəxi də öz zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir və S.Rüstəmxanlının qeyd etdiyi kimi "...plovu, yaxud dolmanı, dovğanı, yaxud soyutmanı sevməyən azərbaycanlı tapılmaz. Şəki plov, aş və şirniyyat ustaları ilə məşhurdur. Naxçıvanın lavaşı, pendir və tərəsi ələ düşməz, Zaqatala və Balakənin sühüllü, xulyar, maxara, balqabaq kətəsi sevilir. Dərbəndin qaxacı, Təbrizin küftəsi, Gəncənin dolması Bakının düşbərəsi, qutabı möcüzədir. Qazax, Borçalı və İrəvanın qurudlu xəngəli can dərmanıdır. Ordubadın mürəbbə və tutmaları, meyvə quruları, dağ ədviyyatları ilə bişirilən xörəklərin əvəzi yoxdur. Hər yerdə bir xörəyi daha gözəl bişirirlər. Ancaq hamısını eyni iştahla yeyirik (19,229). Şair-alimin publisistik qeydlərində aydın şəkildə görünür ki, buradan **aş, lavaş, sürhüllü, xulyar, maxara, kətə, girz, qaxıç, qurud, tutma** kimi leksemlər dialekt səciyyəlidir və nəsr dilində olduğu kimi, poeziyada da yemək, qida məhsullarının adlarından ibarət olan dialektizmlərin üstünlüyü müşahidə olunur.

M.Hüseynov göstərir ki, ədəbi dildə xalq danışq dilinin sintezi genişləndikcə, folklor deyim tərzilə yazılı ədəbiyyatın ifadə üsullarının qovuşduğu məhəlli sözlərin şeir dilində axımı güclənir, bu proses dialektizmlərin ədəbi-bədii dili zənginləşdirmə mənbəyini hərəkətə gətirir. Xalqın mənəvi sərvətinin artması dialekt sözlərin bədii dilə daxil olub, geniş oxucu kütləsi tərəfindən mənimsənilməsindən başlayır (20,359).

Poeziya dilində dialektizmlərdən alınmış şivə sözlərinə maraq elmi yaradıcılıqda xalqın keçmişinə, tarixinə, qida mədəniyyətinə, etnoqrafyasına meyilin güclənməsində daha çox tədqiqat tələb edir. Kulinariya mədəniyyətimizin əsasınında duran, əhalinin həyatında aparıcı rol oynayan qida məhsullarının adlarından ibarət olan dialektizmlərin bəzilərinin poeziya dilində lingvokulturoloji xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi şərh edə bilərik:

Səngəh: Bu dialektizm ustad Azərbaycan şairi Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın "Heydərbabaya Salam" poemasında bir dəfə işlədilmiş və qida mədəniyyətinə, xalqın məişətinə şairanə münasibətin ifadəsi şeir parçasında aşağıdakı kimi öz əksini tapmışdır:

Çox bişir, yaxşı bişir göydə fırtlat küləyi,
Minllər üstə çörəyin qoy qalanıb təllənsin.
Parı yazlıqdan olan küllü, qızarmış səngəh,
Gərək ağzında ərik tək əzilib həllənsin (3,31).

Göründüyü kimi, bu çörək növünün bişirmə və yemək qaydalarını Şəhriyar çox təbii bir şəkildə tərənnüm obektinə çevirmiş, xalqın qida və məişətinin milli cizgilərinə kulinariya mədəniyyəti baxımından yanaşmışdır. E.Fuad da Şəhriyar poeziyasından "Təbriz mətbəxinin inikası" adlı məqaləsində göstərir ki, Şəhriyar speaks of two kinds of bread-Sangak and Nazik which are distinguished with arome and taste. He even describes how Sangak is baked in is poem devoted to a boy who sells this bread. He writes that Sengak is baked out of spring wheat of amber color, the bread is aromatic, soft and as if it melts in the mouth while eating it. In a poetik way he describes the proses of baking it (1,70).

Azərbaycan dilinin dərin qatlarına baş vuran Şəhriyar "səngəh" dialektizmini səngəh şəklində (k-h samit əvəzlənməsi ilə) işlətməmişdir ki, bu da dilin dialekt və şivələrində müşahidə edilən təbii samit əvəzlənmələrindən biridir. Hazırda səngəh dialektizmi Ordubad, Gəncə, Cənubi Azərbaycan dialekt və şivələrində isim kimi işlənərək "Lavaşa oxşar çörək anlamını bildirir" (2.359).

Şəhriyar dilin daha dərin qatlarına nüfuz edib poetik baxımdan semantikasi ilə tərəvətli görünən nəzik çörək növünün adından da istifadə etmişdir ki, bu qida məhsulu da Azərbaycan süfrəsinin müqəddəs nemətlərindən hesab olunur:

Sırammə nəzikləri apardı,
Mirqədir də hərdən birin qapardı,
Qapıb yeyib, Dayça təkin çapardı
Gülməliydi onun nəzik qappası,
Əmməmin də ərsiminin sappası (3.38).

Aydınır ki, digər xüsusi adlar kimi qida məhsullarının adlarını ifadə edən adları da bir digər dilə çevirmə prosesində tərcümə etmək olmaz. Bu dünya dilçiliyində qəbul olunmuş aksiomadır və tərcümə olunan dilin transkripsiyasına ən azından uyğunlaşdırılmalıdır. Yuxarıdakı şeir mətnini İngilis dilinə çevirəndə nəzik çörək adının nazik fonetik variantda işlənməsi ilə üzləşirik:

Mirgadir used to smateh a loaf furtively,
He used to eat it and galloplike a colt
It was funny how he swatched the nazik

And my art slang the seraper after him (1,71).

Əslində nazik leksik vahidi ədəbi dil sözüdür və şivə mühitində işləməklə dialektal səciyyə kəsb edir və başqa sözlə desək, dialektlərə transformasiya olunur. Yuxarıda olduğu kimi, Azərbaycan ədəbi dilində nazik leksik vahidi narın sözünə sinonim kimi işlənməkdədir. Bu söz Türkiyə türkçəsində nazik, özbək dilində nüzik, uygur dilində nazuk fonetik variantlarında işlənir (4,642-643).

Yaxma: Poeziya dilində bu leksik dialektizm az hallarda təsadüf olunur: Zoğallı, Fıntıqlı, Pirəderəsi, Kəsilib ellərin bəndi- bərəsi Çevrildi nəhrəsi, yağı, kərəsi Torpaqdan bir yaxma çəm qayıdan (5,175).

İşləndiyi mətn mühiti, onu əhatə edən sözlərin yaratdığı ümumi mətn sahəsi yaxma dialektizminin əsas linqvistik təbiətinə təsirsiz ötürşür və bu da şübhəsiz ki, təbii hal kimi qarşılanmalıdır. Poetik kontekstdə kədər notları hakimdir və şairin demək istədiyi budur ki, onun vaxtilə gəzdirdiyi, gördüyü, yeyib-içdiyi yerlər düşmən taptağı altındadır və elə buna görə də nəhrəsi, yağı yoxa çıxdığı üçün o, yaxma üzünə həsrət qalmışdır. Şeir-mətnin sonuncu misrası linqvistik baxımdan olduqca məntiqli səslənir və bu məntiqi yaradan sözlər sırasında yaxma leksik dialektizmi də həlledici rol oynayır. Aydın məsələdir ki, çörəyin üzərinə torpaq yaxmaqla bu qida məhsulunu əldə etmək mümkün deyildir. Yaxma çörəyin üzərinə yağ, özü də kərə yağı çəkməklə əldə edilir. Azərbaycan dilini laçın şivəsində bu dialektizim "yaxmanı" formasında və "yağ çəkilməmiş (yaxılmış) çörək" mənasında işlənir:

-Gəti yağma elə ye (2,241).

Qovurğa: Aşağıda verəcəyimiz şeir parçasında lirik qəhrəmanın yaşadığı daimi hislərin, həyat həqiqətlərinin poetik aspektdə verilməsində leksik dialektizim digər sözlərlə çulğaləşaraq üslubi - estetik dəyər kəsb edir.

Qovurğa tək qovruluram odundan,
Doyammıram telli sazın dadından.
Qıyma adı ayrı düşsün adımdan,
Könlüm yaman saz havası istəyir,
Çal Ərkinaz, saz havası istəyir (5.118).

Bəndin birinci misrasında **qovurğa** leksik dialektizmi bənzətmə mövqeyində işlənərək poetik fikir dinamikasının təkanverici qüvvəsinə çevrilir və digər tərəfdən, misrada 2 dəfə (həm isim, həm də feil kimi) təkrar çıxış edərək ritmi, melodyanı, ahəngdarlığı təmin edir. *Qovurqa* dialektizmi Azərbaycan dilinin Füzuli şivəsində *qavırğa* fonetik variantında və qovrulmuş buğda anlamında işlənir: - Püsdə xala ma: qavırğa qavırır (2,104).

Axtarma: İstər Azərbaycan, istərsə də dünya xalqlarının qida mədəniyyətində müxtəlif pendir növləri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Linqvokulturoloji tədqiqat üçün də Aşıq Ələsgərin məşhur “Dağlar” qoşmasında işlənən *axtarma* leksik dialektizmi də böyük önəm daşıyır.

Yazın bir ayıdır çox yaxşı çağın,
Kəsilməz çeşmədən gözəl yığnağın,
Axtarma motalı, yağın, qaymağın ...
Zənbur çiçəyindən bal alı dağlar (6,47).

Bu poetik kontekstdə 4 qida məhsulunun adı çəkilir ki, bunlardan 3-ü ədəbi dildə, *axtarma* leksik vahidi isə şivələrə məxsus dialektizmdir. Axtarma dialektizminin əsasında axtur feili dayanır. Sözüün sonundakı -ma morfemi formal baxımdan inkarlıq şəkilçisi ilə omonimlik təşkil etsə də, burada feillərdən isim düzəltmə funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Qədim dövrlərdə olduğu kimi, hal-hazırda da azərbaycanlıların heyvandar- lıqla məşğul olan insanlar müxtəlif motal növləri hazırlamışlar. Bunlara inək pendirinin motalı kimi qida məhsullarının adlarını nümunə göstərmək olar. Çox da geniş arealda işlənməyən *axtarma* dialektizmi Azərbaycan dilinin Füzuli Xaçmaz , Qusar şivələrində üzlü pendir anlamını bildirir (7,8).

Qəlyə: Poeziya dilində təsadüfi hallarda izlənən bu söz arxaikləşsə də, Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində qəylə şəklində özünü qoruyub saxlaya bilmişdir. Hazırda Azərbaycan dilinin Lənkəran və Astara şivələrində qəliyə formasında işlənən bu sözlə, ilk dəfə olaraq, VIII yüzillikdə naməlum şəxs tərəfindən qələmə alınmış “Dastani-Əhməd Hərami” əsərində qarşılaşıq:

Hərşə, qəylərü danə tuturqan,
Quş ətlərilə qoyun cümlə büryan (8,40).

Dilçilik əsərlərində bu dialektizmin etimoloji təhlili ilə bağlı müəyyən mülahizələrlə rastlaşırıq ki, bunlardan heç birini düzgün izah hesab etmək olmaz. Q.Bağırov bu dialektizmin “bulquluqdan hazırlanan yemək, xörək adı mənasında” işləndiyini göstərir və Y.V.Çəmənzəminlidən aşağıdakı cümləni nümunə verir: “Qapılar açıldı, behişt nemətləri içəri daşındı. Ceyran kababı, qırqovul çıxırtması, qəlyə, bozbaş, işkənə kabab, qaysava, təzək...” (5,22).

S.Məmmədova bu adın əmələ gəlməsi haqqında dilçilik ədəbiyyatında heç bir məlumata rast gəlmədiyini qeyd edir və belə bir mülahizə irəli sürür ki, qəylə// qəliyə sözü kə//qə tək hecalı feilindən törəmişdir. Bu söz tarixən “kəsmək,” “doğramaq,” qıymalamaq” mənalarında qədim türk dillərində işlənmişdir (10,11).

Bir daha da qeyd edirik ki, nə Q.Bağırovanın, nə də S.Məmmədovanın bu dialektizm haqqında irəli sürdükləri mülahizələr linqvistik baxımdan özünü doğrultmur. Əvvəla, bu leksik vahid türk dilinə deyil, fars dilinə məxsus sözdür. “Ərəb və fars sözləri lüğəti” ndə bu söz “qəliyə,” “ğəliyə” formalarında qeydə alınmış və 3 mənada izah edilmişdir: 1)müşk və ənlərdən düzəlib saça, qaşa sürtülən ətirli qara yağ; 2) ətirli; 3) məcazi mənada qara (10,104).

Lügətdə eyni zamanda qaliyə//qaliyə leksik vahidi ilə düzələn 3 söz də qeyd olunmuş və etimoloji baxımdan aşağıdakı kimi izah olunmuşdur: qaliyə bar,ğaliyə bar-“qaliyə saçan, ənbər qoxusu verən (adam); qaliyəfam, ğaliyəfam-1)qaliyəli,müşk və ənbəri olan; 2) məcazi mənada qara (10,104).

Digər tərəfdən, Q.Bağırovun qeyd etdiyi kimi, qəlyə borandan deyil, qoyun ətinin sal-sal doğranmış döş hissəsindən, alma, armud, qara gavalının qaxından, şabalıd və kişmişdən, ümumiyyətlə, 14 növ ədviyyatdan istifadə olunaraq hazırlanır ki, Azərbaycanın əksər bölgələrində bu xörək “qara” adlandırılır. N.Məmmədli qəylə sözünün Şamaxı dialektizmdə “qəlyə” şəklində işləndiyini və onun hazırlanma qaydasını ətrafla şəkildə izah edir (11,190-191,21,108).

Aş:Azərbaycan ədəbi dilində işlənmiş plov sözünə sinonim olan bu dialektizm çoxlu sayda poetik örnəklərin dilində təsadüf etmək mümkündür. Məsələn, klassik Azərbaycan şairi **İ.Nəsiminin** dilində:

Eşqün odu pirmüşdü dürlü *aşlar*,
İçərim qəm mətbəxindən dürlü-dürlü *aşlar* (13,40).

Şəhriyarın dilində:

Cavanların *aşın* yedim,
Qocalar boş başın yedin,
Qəbirlərin daşın yedin,
Özü bağı qalan dünya (14,132).

Bu dialektizm qədim türk lügətində üç mənada:

1)hər cür xörək; 2)ziyafət,qonaqlıq; 3) xörək adı kimi qeyd olunmuşdur (15, 210). Aş dialektizmi müasir xalq danışığı dilində hər üç mənasını mühafizə etmişdir. Bu sözə Muğan qrupu Cəlilabad rayon şivələrində “duru xörək” mənasında işlənir. *Aş* qədim lekseminim “ziyafət”, “qonaqlıq” sözləri ilə bağlılığını xalq danışığı dilində işlənən bəzi etnoqrafik səciyyəli sözlərin tərkibində görmək olur. Məs: Orucusu, allası, imaması, həcası (Şərqi Abşeron). Maraqlıdır ki, oruc aş, imam aş dini mərasimlərlə bağlı olduğu halda həvaşı toy adəti ilə bağlı sözdür.

Şərqi Apşeron şivəsində işlənən bu sozlərdən, həvası toy adəti ilə bağlı olub, qız evindən oğlan evinə qaynata üçün göndərilən sovqat anlamını verir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində olan və “yeməcxana” mənasını verən *aşxana* sözündə aş leksemi özünün ən qədim məzmununu saxlamışdır. Azərbaycan dilinin Salyan dialektində *aşxana* sözü “mətbəx” mənasında işlənir. Aş dialektizmi “az aşın duzu”, “az aşım, ağrımaz başım; aşının duzunu vermək” ifadələrinin tərkibində də özünü göstərir (16,104; 17, 52;18, 20).

Nəticə:Poeziya dilində müşahidə edilən dialektizmlər canlı danışığı tərzinə söykənən nitq faktlarıdır və xalq ruhu, xalq mədəniyyəti ilə qırılmaz əlaqədə olan bu leksik vahidlərin əksəriyyəti kristallamış, poetik mühitdə son dərəcə kamil istifadəlilik imkanları qazanmışdır.

Ədəbiyyat

1. Fuad E.” Cuisene of Tebriz in the poetry of Shahriyar”. Folklor və etnoqrafiya jurnalı 2004, 3, 68-75 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı. 1964, 480 s.
3. Şəhriyar M. Heydərbabaya salam. Bakı: “Yazıçı”, 1983, 183 s.
4. Karsılaştırmalı türk lahıcları sözlüyü. Ankara. 1993, 183 s.
5. Aşıq Pəri inciləri. Şeir antologiyası, I kitab. Tərtib edənlər: P.Zəngəzurlu, G.F.Fomarlı Bakı: “Elm və təhsil”. 2017. 340 s.
6. Aşıq Ələsgər. Şeirlər, dastan – rəvayətlər , xatirələr. Bakı: “Çinar-Çap”. 2003. 496 s.
7. Azərbaycan dialektoloji lüğəti, I cilt, Ankara ,1999, 374 s.
8. Dastani- Əhməd Hərami. Bakı, “ Yazıçı”, 1978, 110 s.
9. Bağirov Q. Ədəbiyyat dərsləklərində təsadüf olunan çətin sözlərin izahlı lüğəti” Maaarif”. Bakı 1983, 130 s.
10. Ərəb və fars sözləri lüğəti. (Azərbaycan leksik ədəbiyyatını oxumaq üçün), Bakı: “Yazıçı”. 1985. 1037 s.
11. Məmmədova S. Azərbaycan dilində xörək adları. Filologiya elmləri namizədi alimlik dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı. 1999, 28 s.
12. Məmmədli N. 80 budağın hərəsindən bir yarpaq. Bakı. 2001. 2015.
13. Qəhrəmanov C.V. Nəsimi “Divan”ının leksikası. Bakı: “Elm”1970. 568 s.
14. Şəhriyar M.N. “Divani- türk”, Bakı “Sabah”, 1993, 216 s.
15. Drevnetyurksiy slovar. Leninqrad: 1969, 676 s.
16. Məmmədova Q. Nəsiminin dili və Azərbaycan şivələri. Bakı: “Nurlan”, 2004. 156 s.
17. Vəliyeva G.Q Yazılı abidələrdə dialekt leksikasının izləri. Türk dillərinin abidələrinə dair qeydlər. ADU-nun elmi əsərlərinin tematik məcmuəsi.1985. s.52-55.
18. Rüstəmxanlı S. Ömür kitabı. Bakı: “Gənclik”.1989.368 s.
19. Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı: “Elm”. 2008. 434 s.
20. Hüseynova M. Azərbaycan dilinin yemək və içki adlarının tarixi-etmoloji lüğəti. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı. 2018.196 s.

Azərbaycan dilinin antroponimik leksikası

Könül Nəriman qızı Həsənova
ADPU, Xarici Dillər Mərkəzinin müəllimi
e-mail: konul.hasanova@adpu.edu.az

Xülasə

Azərbaycan dilinin antroponimik leksikası olduqca zəngindir və bu leksik lay şəxs adı, soyad, ləqəb, təxəllüs və digər kateqoriyaları əhatə edir. Tədqiqat və araşdırma üçün bu kateqoriyalar eyni zamanda maraqlı və zəngin material verir. Müasir dövrdə şəxs adlarında, soyadlarda, ləqəb və təxəllüslərdə müəyyən proseslər gedir ki, bu prosesləri öyrənmək, tədqiq etmək zərurəti meydana çıxır. Azərbaycan antroponimik sistemi dilimizin, tariximizin, mədəniyyətimizin güzgüsüdür. Bu güzgüdə dilimizdə işlənən antroponimik vahidlərin əlamət və xüsusiyyətləri, geniş və maraqlı tarixi, informasiyaveicilik keyfiyyətləri hərtərəfli şəkildə əks olunur. Elmin inkişafının hazırkı mərhələsi antroponimik leksikaya yeni bucaq altında baxmağı tələb edir, bir növ, bu dil vahidlərinin, xüsusi adların geniş araşdırılması, müxtəlif üsullarla dərin və ətraflı tədqiq olunması probleminin zənginliyini ortaya çıxarır ki, məqalədə bu məsələlər diqqət mərkəzində saxlanılmış, şəxs adı, soyad, ləqəb, təxəllüs kateqoriyalarının müəyyən cəhətlərinə aydınlıq gətirilmişdir.

Açar sözlər: *ad, soyad, təxəllüs, ləqəb, semantika, leksika, kateqoriya*
Rəyçi: *prof.Mahirə Hüseynova*

Антропонимическая лексика азербайджанского языка

Конюль Нариман кызы Гасанова
АГПУ, преподаватель Центра Иностранных Языков
E-mail: konul.hasanova@adpu.edu.az

Резюме

Антропонимическая лексика азербайджанского языка очень богата и охватывает такие категории, как личные имена, фамилии, псевдонимы и прозвища. Эти категории, вместе с тем, дают очень интересные и богатые материалы для исследований и изысканий. В современный период происходят определенные процессы в системе личных имен, фамилий, псевдонимов и прозвищ, появляется необходимость в изучении, исследовании этих процессов. Азербайджанская антропонимическая система является зеркалом нашего языка, истории и

культуры. В этом зеркале всесторонне отражаются черты и особенности, широкая и интересная история, информатирующие свойства антропонимических единиц, употребляющихся в нашем языке. Современный этап развития науки требует рассмотрения антропонимической лексики под новым углом зрения. Широкое изучение, глубокое и подробное исследование этих языковых единиц, личных имен определенно вскрывают многогранность этой проблемы. В этой статье эти вопросы находятся в центре особого внимания, была внесена ясность в некоторые черты категорий личных имен, фамилий, псевдонимов, прозвищ.

Ключевые слова: имя, фамилия, псевдоним, семантика, лексика, категория

Рецензент: профессор Махира Гусейнова

Anthroponymic lexicon of the Azerbaijani language

Konul Nariman gizi Hasanova

ASPU, teacher of Foreign Languages Center

email: konul.hasanova@adpu.edu.az

Summary

The anthroponymic lexicon of the Azerbaijan language is very rich, and this lexical layer covers the categories of personal name, surname, nickname and pseudonym. These categories provide both interesting and rich material for research and study. In modern times, certain processes take place in personal names, surnames, nicknames and pseudonyms, so there emerge a need for the study and research of these processes. Azerbaijan's anthroponymic system is a mirror of our language, history and culture. This mirror comprehensively reflects the features and characteristics of the anthroponymic units used in our language, their extensive and interesting history and informative qualities. The current stage of the development of science requires a new perspective on anthroponymic lexicon, it reveals the problem of thorough and detailed study of these language units, proper names in different ways. The article focuses on these issues, clarifies certain aspects of name, surname, nickname and pseudonym categories.

Keywords: name, surname, nickname, pseudonym, semantics, lexicon, category

Reviewer: prof. Mahira Huseynova

Aktuallıq. Müxtəlif dövrlərdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr dilin antroponimik sisteminə də təsirsiz ötüşməmişdir. Dədə Qorqud zamanında, ərəb xilafəti dövründə və XIX yüzillikdə antroponimik modeldə, advermə ənənəsində müəyyən cəhətlər mövcud olmuşdur ki, artıq müasir dövrümüzdə bu cəhətlərə bu və ya digər baxımdan müraciət olunur. Bu cəhətlər tədqiqat obyektini kimi də unudulmur, araşdırmaya cəlb edilir və maraqlı elmi ümumiləşdirmələr əldə edilir. Azərbaycan antroponimik layında xalqımızın özünəməxsus mədəniyyəti, məşğuliyyəti, etik və estetik görüşləri yaşamaqdadır. Müxtəlif dövrlərdə baş verən dəyişikliklər antroponimik leksikanın inkişaf dinamikasına öz təsirini göstərmişdir ki, bütün bunlar müasir dövrdə antroponimik sistemin hərtərəfli şəkildə araşdırılmasını olduqca aktual edir.

Annotasiya. Məqalədə antroponimik leksikanın mühüm kateqoriyalarından hesab olunan şəxs adlarının, soyadların, təxəllüs və ləqəblərin transformasiyasından və semantik xüsusiyyətlərindən bəhs olunur.

Metod. Məqalədə müasir dilçilik metod və üsulları, xüsusilə təsviri metod tətbiq edilmişdir.

Giriş: Çoxaspektli mənəvi mədəniyyətin tərkib hissələrindən biri insanların ad mədəniyyətidir və "... ad əvəzi olmayan güclü və təsirli linqvounsiyyət vasitəsidir. Ünsiyyət prosesində ən çox istifadə olunan söz, məhz şəxs adıdır. İnsanlar arasında tanışlıq, ilk növbədə, adla başlanır. Danışqı zamanı tərəf müqabillər bir-birlərinin adlarını bilmədikdə ünsiyyətdə lazımi keyfiyyətlər əldə oluna bilmir. Ad söhbət əsnasında aparıcı mövqedə dayanır, buna görə də insan insana onun adı ilə müraciət edir. Bu bütün millətlərdə tarixən belə olmuş, müasir dövrdə də, əsasən, davam etməkdədir" (1, 4).

Dünya dilləri arasında Azərbaycan dili də xüsusi yerə, çəkiyə malikdir və dilin antroponimik sistemi olduqca zəngindir və bu leksik sistemə şəxs adları, soyadlar, ata adları, ləqəblər, təxəllüslər və titullar daxildir. Qədim dövrlərdən başlayaraq çağdaş zamanımıza qədər bu antroponimik qruplar arasında möhkəm və qarşılıqlı əlaqə olmuş və bu əlaqə indi də davam etməkdədir. Bu xüsusi ad qruplarının bəzilərinin bir-birinə transformasiyası da mövcuddur. Belə ki, əsasən, ata-ana tərəfindən verilən şəxs adı soyada, təxəllüsə transfer oluna bilər, titul isə bu xüsusiyyətdən məhrumdur. Məsələn, Məmməd Aslan, Məmməd İsmayıl, Gülhüseyn Kazım, Müzəffər Şükür və s. kimi antroponimik modelə malik xüsusi adların birinci komponenti şəxs adı kateqoriyasını, ikinci komponent isə soyad kateqoriyasını ifadə edir.

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra antroponimik kateqoriyaları təşkil edən modellərdə müxtəlif forma və kəmiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. Buna təxəllüsləri misal göstərə bilərik. Belə ki, qədim dövrlərdən sovet dövrünə qədərki uzun bir zaman məsafəsinə nəzər salsaq, görürük ki, bu dövrlərdə təxəllüslər ən məşhur yaradıcı şəxsiyyətlərə verilmişdir. Məs:

İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Əcəmi Naxçıvani, Qətran Təbrizi, Səməd Vurğun, Hüseyn Arif və s. Azərbaycan antroponimik sistemində köməkçi adlar kateqoriyasına daxil olan bu cür təxəllüslərin dəqiq statistikasını da aparmaq mümkün idi. Çünki hər hansı bir sənət və peşə adamının həyatı və yaradıcılığının müəyyən mərhələsində meydana gələn təxəllüslər azlıq təşkil edirdi, müasir dövrdə isə təxəllüslərin statistik mənzərəsi tamamilə dəyişmiş, kəmiyyət etibarlı ilə artıb çoxalmışdır. Bu artım daha çox şairlik, yazıçılıq, jurnalistlik, müğənnilik, həkimlik və s. peşələr ilə məşğul olanların təxəllüslərində müşahidə olunur. Məs: Zahidə Günəş (müğənni), Paşa Qəlbinur (həkim), Sona Xəyal (şair), Qəzənfər Soltan (alim), İradə Göyçəli (jurnalist) və s.

Antroponimik layda xüsusi yer tutan ləqəb, təxəllüs və titulların verilməsində də fərqli cəhətlər özünü göstərir. Ləqəb, əsasən, adı daşıyan şəxsin xarakterinə, xasiyyətinə, qabiliyyətinə, xarici görünüşünə və s. görə verilir, təxəllüs şəxsin ictimai fəaliyyəti prosesində meydana gəlir və yazılı nitqdə rəsmi ada qoşulur. Yazılı və şifahi nitqdə təxəllüs pozitiv mövqedir, yəni rəsmi addan sonra dayandığı halda, ləqəb şəxs adından əvvəldə durur və bunu aşağıdakı sxem əsasında əyaniləşdirə bilərik:

Təxəllüslər	Ləqəblər
Məhəmməd Füzuli	Bic Mətiş
Abbas Səhhət	Falçı Şəhla
Abdulla Şaiq	Eşşək Qurban
Molla Pənah Vəqif	Yetim Oruc
Aydın Arpaçaylı	Quzu Tahir
Aydın Qaradağlı	Bıçlı Məhəmməd
İradə Tuncay	Öküz Alı
Məmməd Araz	Kələ Məhəmməd
Hüseyn Cavid	Qızılbarmaq Fatma

Məlumdur ki, hər hansı bir şəxsin adı, soyadı və atasının adı Vətəndaşlıq Vəziyyəti Aktları Qeydiyyatı İdarəsində rəsmi şəkildə qeydə alınır və burada antroponimik model vahid qaydaya əsaslanır. Belə ki, soyad əvvəldə, ad ortada, ata adı sonda işlənir və soyadlar əlifba sırası ilə verilir. Məsələn: Mirzəyev Həsən İbrahim oğlu, Hacıyev Tofiq İsmayıl oğlu, Kazımov Qəzənfər Şirin oğlu və s.

Azərbaycan mətbuatında dərc olunan məqalə müəlliflərinin və nəşr olunan kitab müəlliflərinin adları və soyadlarının işləndiyi mövqelərdə fərqlər müşahidə olunur. Belə nəşrlərdə ad əvvəldə, soyad və yaxud təxəllüs ondan sonra işlənir. Məs: Ağamusa Axundov, Məmmədəğa Şirəliyev, Mirzə

İbrahimov, Kamal Abdullayev, Türkan Əfəndiyeva, Məhərrəm Hüseynov, Möhsün Nağısoylu və s.

Xalqın mədəni tarixində böyük əhəmiyyət kəsb edən şəxs adları onomastik vahidlər cərgəsində xüsusi yer tutur və mövcud onomastikaya aid əsərlərdə mənasına görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır:

1. *Görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin adları ilə bağlı antroponimlər. Məs: Nizami, Cavanşir, Füzuli, Xətai, Sabir, Nəsimi və s.*
2. *Dastan qəhrəmanlarının adları ilə bağlı şəxs adları: Qorqud, Koroğlu, Kərəm, Əsli, Nəbi və s.*
3. *Xarici və ölkədaxili yer adları ilə əlaqədar olan şəxs adları. Məs: Mədinə, Yəmən, Misir, Altay, Quba, Gəncə, Tovuz və s.*
4. *Hidronimlərlə və hidronimik terminlərlə bağlı şəxs adları. Məs: Araz, Daşqın, Coşqun, Dərya, Xəzər və s.*
5. *Fitonimik adlarla bağlı şəxs adları. Məs: Nərgiz, Lalə, Çiçək, Yasəmən, Qızılgül və s.*
6. *Qiymətli daş-qaş adları ilə bağlı şəxs adları. Məs: Firuzə, Briliyant, Almaz, Gövhər və s.*
7. *Kosmonimik adlarla bağlı şəxs adları. Məs: Ulduz, Venera, Nahid, Zöhrə, Günəş və s.*
8. *Quş adları ilə bağlı şəxs adları. Məs: Turac, Şahin, Tovuz, Durna, Qumru, Sona, Laçın və s.*
9. *Heyvan adları ilə bağlı şəxs adları. Məs: Bəbir, Şiraslan, Ceyran, Maral və s.*
10. *Dini anlayışlarla bağlı olan şəxs adları. Məs: İslam, Məhəmməd, İsmayıl, Cəbrayıl, Davud və s.*
11. *Güclülük, qüvvətlik, mübarizlik, dönməzlik, yenilməzlik və s. keyfiyyətlərlə bağlı olan antroponimlər. Məs: Qorxmaz, Dəyanət, Cəsur, Qəhrəman və s.*
12. *Arzu, istəklə bağlı olan şəxs adları. Məs: Bəsti, Yetər, Arzu, Qızbəs, Qızıyetər, Qıztamam, Dursun və s.*
13. *Vaxtilə titul bildirmiş sözlə bağlı olan antroponimlər. Məs: Xanlar, Bəylər, Ağa, Paşa, Vəzir, Şahlar, Ağalar, Bəyim, Ağabəyim və s.*
14. *Mücərrəd məfhum bildirən sözlərlə bağlı şəxs adları. Məs: Səadət, Ümid, Məhəbbət, Kamil, Etibar, Ehtiram, Etiqad, İntizar və s. (2, 213-214)*

Keçən əsrin 80-ci illərinin ortalarından başlayaraq Azərbaycanda antroponimik lüğətlərin çapına geniş yer verilmişdir. 1985-ci ildə B. Abdullayevin çapdan çıxmış “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti”ndə 1000-ə qədər, 1986-cı ildə Q. Mirzəyevin müəllifliyi ilə nəşr olunmuş “Adlarımız” kitabında 1200-dən çox, 1987-ci ildə M. Şirəliyevin, B. Abdullayevin, Ş. Sədiyevin tərtibçiliyi ilə nəşr olunmuş “Azərbaycan şəxs

adları” kitabında 1500-ə qədər şəxs adı qeydə alınmış və bu lüğətlərin bəzilərinə şəxs adlarına ayri-ayrılıqda öçerklər də həsr olunmuşdur. Bu mənbələrdə kişi və qadın adlarının məna və mənşəyindən qısa şəkildə danışılsa da, onların struktur xüsusiyyətlərindən yan keçilmişdir. Halbuki şəxs adları da digər leksik vahidlər kimi maraqlı struktur xüsusiyyətlərinə malikdir və onları sadə, düzəltmə, mürəkkəb olmaqla 3 qrupa bölmək olar. B. Abdullayevin ”Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti”ndə A hərfi ilə başlanan şəxs adlarının strukturu ilə bağlı sadə bir statistik hesablama aparmalı olduq. Məlum oldu ki, lüğətdə A hərfi ilə başlanan 110 şəxs adı qeydə alınmışdır. Bu şəxs adları quruluş baxımından təhlili zamanı maraqlı faktlar ortaya çıxdı. Belə ki, bu müxtəliflik dilin eyni zamanda zənginliyindən xəbər verir. Göstərilən lüğətdə verilən A hərfi ilə başlayan şəxs adlarını quruluş baxımından aşağıdakı şəkildə əyaniləşdirmək olar:

Şəxs adlarının strukturu		
Sadə	Düzəltmə	Mürəkkəb
Abbas	Ağalar	Abbasqulu
Aqıl	Abış	Abbasəli
Aqşin	Aycan	Ağamurad
Ağa	Ağası	Abuzər
Abı	Ağca	Ağamusa
Azay	Ağami	Abgül Ağanəzər
Alov	Arzuman	Ağanemət
Alı	Atalar	Abutalel
Amil	Atacan	Ağanəbi
Afat	Anaş	Ağababa
Amal	Aynurə	Ağanəzər
Aran	Arifə	Ağabəy
Atəş	Anarə	Ağarəsul
Asəf Araz	Alimə	Ağabəşir

Ata	Azadə	Ağarəhim Ağakazım
Azad	Afıqə	Ağarəfi Ağasəlim
Atif	Asimə	Ağaqardaş Ağasultan
Afər		Ağarza Ağaqurban
Adil Atif		Ağadadaş Ağazeynal
Azad Afər		Ağasadıq Ağasalman
Aşur Arzu		Ağadayı Ağasaleh
Ayaz		Ağakərim Ağazal
Arzu		Ağasüleyman Ağafateh
Aydın		Ağahüseyn Atakişi
Arif		Atabəy Ağasəlim
Alay		Ağamirzə Ağazəki
Alim		Ağamir Ağasəməd
Altay		Ağabacı Ağabəyim
Alxaz		Ağayunus Ağasərxan
Anar		Ağamalik Ağamməd

Sxemdən də göründüyü kimi, **A** hərfi ilə başlayan şəxs adlarının 34-nü sadə, 17-sini düzəltmə, 60-dan çoxunu isə mürəkkəb struktura malik xüsusi adlar təşkil edir. Sxemdən o da aydın olur ki, **A** hərfi ilə başlayan sadə şəxs adları bir kökdən ibarət olur. Düzəltmə şəxs adları- **lar, -ış, -can, -sı, -ca, -i, man, -aş, -ə** şəkilçilərinin köməyi ilə düzəlmişdir. Mürəkkəb struktura malik şəxs adlarına gəldikdə deyə bilərik ki, onlar ən azı iki komponentlidir və bunların çoxunun birinci tərəfini ağa sözü təşkil edir. Bütün bu struktur xüsusiyyətləri digər hərflərlə başlayan şəxs adları əsasında aparmaq olar və bununla da maraqlı elmi nəticələr əldə etmək mümkündür.

Müşahidələrimiz göstərir ki, müasir dövrdə valideynlər övladlarına sadə və düzəltmə strukturlu adlar qoymağı daha çox sevirlər və bu da

mürəkkəb quruluşlu adların azalmasına, işləkliyinin zəifləməsinə gətirib çıxarır. Maraqlı cəhət budur ki, bir ailədə bir oğlan, bir qız varsa, onlardan birinə sadə, digərinə isə düzəltmə quruluşa malik ad verilir. Məs: Zahid-Zahidə, Turan- Turanə, Nahid- Nahidə, Ulduz- Ulduzə, Fərid- Fəridə və s.

“Kök, nəsil sözlərinə sinonim kimi işlənən soyad Azərbaycan antroponimik model tərkibini təşkil edən onomastik kateqoriyalardan biridir” (4, 6) və “müasir dövrdə bu söz şəxsin mənsub olduğu kökə-nəslə verilən adı bildirir” (5, 213). Hazırda familiya terminin- dən az, soyad sözündən isə daha çox istifadə olunur. Soyad “...başlıca olaraq, baba və ya ulu babanın adı, eləcə də tayfa, qəbilə, yer adları əsasında yaranır. Bu, atadan oğula, oğuldan nəvə-nəticəyə, beləliklə də, nəsil-dən-nəslə keçir və yaşayır. Bu prosesin işlənməsi linqvistik baxımdan çox maraqlıdır. Soyad iki vəzifə yerinə yetirir. Birincisi, bu və ya başqa ailəni digərindən fərqləndirməyə kömək edir, ikincisi, bütöv bir nəslin adını tarixən mühafizə edib saxlayır” (6, 214).

Azərbaycan onomalogiyasına dair əsərlərdə kişi qadın soyadlarının struktur- semantik xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş xeyli elmi mənbə yaradıldığına görə, bu barədə burada geniş danışmağı lazım bilmirik. Sadəcə, onu qeyd etməyi vacib bilirik ki, müasir dövrdə kişi soyadlarında **oğlu**, qadın soyadlarında **qızı** formantlarından daha çox istifadə edilir. Məs: Mahirə Nağıqızı, Bahar Lətifqızı, Kamran İmran oğlu, Muxtar Kazımoğlu, Baba Vəziroğlu və s.

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra rus dilindən keçmiş – **ski**, - **skaya**, -**ov**, - **yev** soyad düzəldən şəkilçilərindən istifadə azalmışdır. B. Xəlilov da doğru qeyd edir ki, - **ski**, - **skaya**, -**ov**, - **yev** şəkilçiləri dilimizə rus dilindən keçmişdir. Bunların içərisində- **ski**, - **skaya** şəkilçilərində iki samitin yanaşı gəlməsi dilimizin fonetik quruluşu üçün xas deyildir (2, 226). Müşahidələrimiz onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan soyadlarında daha çox – **lı**, - **li**, - **lu**, - **lü**, – **zadə** morfemlərinə üstünlük verilir.

Nəticə. Azərbaycan dilinin antroponimik leksikası geniş bir araşdırmanın mövzudur və müasir dövrdə şəxs adlarında, soyadlarında, təxəllüslərdə, ləqəblərdə gedən proseslər barədə şübhəsiz ki, böyük bir araşdırma aparmaq mümkündür. Təəssüf doğuran cəhət budur ki, Azərbaycan şəxs adlarına aid xeyli lüğətlər nəşr olunsada, bu fikri təxəllüslər, ləqəblər sözlüyünün yaradılması barədə söyləmək çətindir.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov A. Türk millətlərində şəxs adları mədəniyyəti problemi. "Onomastika" jurnalı, №1-2, Bakı, 2008, s.3-8
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, "Nurlan", 2008, 442 s
3. Abdullayev B. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, "Elm" , 1985, 201 s.
4. Mirzəyev O. Adlarımız. Bakı, 1986, 296 s.
5. Qurbanov A. Azərbaycan şəxs adları ensiklopediyası. Bakı, 2007, 303 s.
6. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası, Bakı, "Maarif", 1988, 596 s

Tarixi keçmişimizi hifz edən toponimlər

Arzu Kərimova

**ADPU, Azərbaycan dili və onun tədrisi
texnologiyası kafedrasının müəllimi**

arzu.k@mail.ru

XÜLASƏ:

Türk tarixi – keçmişin acılı-şirinli, zəfərli-məğlubiyyətli, ən əsası isə şərəfli həyat yolunun, kamil bəşər ömrünün başlanğıcıdır. Bu fikir bir qədər qeyri-adi səslənsə də, türk xalqının bəşər tarixindəki yüksək yolu ilə əsaslandırılan təkzibedilməz bir faktdır. Tarix yaradan böyük *türk milləti* dünyada heç bir millətə nəsib olmayan geniş bir ərazidə məskun həyat sürmüş, bu coğrafi ərazi Çin hüduqlarından başlayaraq Vyana qapılarına qədər uzanmışdır. Macarıstan coğrafi adı bu fonetik səs kompleksində bizə heç nə deməsə də, həmin coğrafi adın ingilis dilindəki səslənməsi adı çəkilən ərazinin hun imperiyası, başqa sözlə, türk soykökü ilə bağlı olduğunu sübut edir. Qeyd etməliyik ki, Macarıstan xüsusi coğrafi adı ingilis dilində *hunqəri* şəklində transkripsiya olunur ki, burada da xüsusi adın hun sözü ilə bağlılığı göz qarşısındadır.

Müxtəlif illərdə dəyişdirilmiş türk yer adları daim bizlərin diqqət mərkəzində olmuş, elmi ədəbiyyatda sənədləşdirilmişdir. Məsələn: Abdalkənd –Boqdanoki, Ağdərə –Belareka, Armutluq – Krişata, Cevizli – Oçemak, Çibikli – Lilitsa, Dəmirçilər – Jelezari, Almalı – Yabılkovo, Fındıqlı – Lyaskovo, İnəkçi – Kravino, Hacılar – Vronsko, İmamlar – Versko, Kamalkənd – Dicevo, Meşəli – Dibovavəs.

Elmi dilçilikdə -onomalogiyada bir çox ortağ türk yer adları müəyyənləşdirilmiş, etimoloji kökləri araşdırılmış, izah edilmişdir. Belə ortağ türk yer adlarından bir qismini nəzərdən keçirək:

Muğan toponimi haqqında da elmi dilçilikdə bir sıra maraqlı fikir və mülahizələr mövcuddur. Şübhəsiz ki, bu fikirlər içərisində «Muğan» xüsusi coğrafi adının etnotoponimi ilə bağlılığı fikri daha inandırıcı görünür. Muğan coğrafi adının çox geniş arealda yayılması da fikrimizi sübut edir.

Yer adlarının dəyişdirilməsi məsələsi Türkiyə dövləti ərazisində də özünü göstərir. Məsələn, Ankara və ya Anqora əvvəlcə Enquri, daha sonra Ankara; Simirna – İzmir, Adenna –Adana, Polidor – Burdur və s. şəklində tələffüz edilməkdədir. Son olaraq belə bir cəhəti də qeyd etməliyik ki, Azərbaycan ərazisindəki və ya Türkiyə Respublikasındakı Türk Dünyası yer adlarının dəyişdirilməsinə çox ehtiyatla, geniş tədqiqatlar aparmaq zəminində yanaşmaq lazımdır.

Açar sözlər: *türk milləti, onomastika, toponim, etnotoponim, etimoloji tədqiqatlar.*

Rəyçi: *dos. Allahverdi Hacıyev*

Place names that preserve our historical

Arzu Karimova

Azerbaijan State Pedagogical University

SUMMARY:

Turkish history is the beginning of a sweet, triumphant and defeatous and, most important, honorable way of life, a perfect human life. Although this idea sounds somewhat unusual, it is an indisputable fact that is justified by the high way in the history of the Turkic people. The great Turkic people, who made history, lived in a vast territory that never belonged to any nation in the world, stretching from the Chinese border to the gates of Vienna. Although the geographical name of Hungary does not tell us in this phonetic sound complex, the English sounding of that geographical name proves that the territory referred to is called the Hun Empire, in other words, the Turkish genocide. It should be noted that Hungary's special geographical name is transcribed in English in the form of a funnel, which is also where the specific name is associated with the word hun.

Made in the scientific and literary background, in the center of the trips of our tourists in different cultures. For example: Abdalkand - Bogdanoki, Aghdara - Belareca, Pearl - Kryshata, Cevizli - Ochemak, Chibikli - Lilica, Ironworkers - Jelezari, Almali - Yabylkovo, Hazelnut - Lyaskovo, Inkychi - Kravino, Hacilar - Vronsko Woody - Dibovave.

In scientific linguistics - in the ergonomics, many common Turkic place names were identified, etymological roots were explored and explained. Let's look at some of the names of such common Turkish places:

There are also a number of interesting ideas and considerations in the scientific linguistics of the Mugan toponymy. Undoubtedly, these ideas seem more convincing than the fact that the geographical name of "Mugan" is associated with the ethnotoponim. The fact that the geographical name of Mugan is widely spread is proof of our opinion.

The fact that they do not change their lands is reflected in the Turkish government. For example, Ankarava is an Anqara, Anasara; Simirna - Izmir, Adenna - Adana, Polidor - Burdurvas. is being shaped. Lastly, it should be noted that, as far as Azerbaijan is concerned, it is necessary to carry out extensive research into the transformation of Turkic world in the Republic of Turkey.

Keywords: *turkology, onomastics, toponymy, etnotoponym, etymological studies.*

Reviewer: *docent. Allahverdi Hajiyev*

Топонимы, хранящие наше историческое прошлое

Арзу Каримова
Азербайджанский Государственный
Педагогический Университет

РЕЗЮМЕ:

Турецкая история - это начало сладкого, триумфального и поражительного и, самое главное, достойного образа жизни, совершенной человеческой жизни. Хотя эта идея звучит несколько необычно, это неоспоримый факт, который оправдан высоким уровнем в истории тюркского народа. Великий тюркский народ, создавший историю, жил на огромной территории, которая никогда не принадлежала ни одной нации в мире, простираясь от китайской границы до ворот Вены. Хотя географическое название Венгрии не говорит нам в этом фонетическом звуковом комплексе, английское звучание этого географического названия доказывает, что упомянутая территория называется империей гуннов, другими словами, геноцидом турок. Следует отметить, что специальное географическое название Венгрии расшифровывается на английском языке в виде воронки, в которой также определенное название связано со словом *hun*.

Сделано на научной и литературной основе, в центре путешествий наших туристов по разным культурам. Например: Абдалканд - Богданоки, Агдара - Беларека, Жемчужина - Крышата, Чевизли - Очемак, Чибикли - Лилица, Сталевары - Железари, Алмалы - Ябылково, Лесной орех - Лясково, Инкичи - Кравино, Хаклар - Вронско Вуди - Дибовоса.

В научной лингвистике - в эргономике было идентифицировано много общих тюркских топонимов, изучены и объяснены этимологические корни. Давайте посмотрим на некоторые из названий таких распространенных турецких мест:

В лингвистике муганской топонимии есть также много интересных идей и соображений. Несомненно, эти идеи кажутся более убедительными, чем тот факт, что географическое название «Муган» связано с этнотопонимом. Тот факт, что географическое название Муган широко распространено, является доказательством нашего мнения.

Тот факт, что они не меняют свои земли, отражается в турецком правительстве. Например, Анкарава - это Анкара, Анасара; Симиерна -

Измир, Адenna - Адана, Полидор - Бурдурвас. формируется. Наконец, следует отметить, что в том, что касается Азербайджана, необходимо провести масштабные исследования по трансформации тюркского мира в Турецкой Республике.

Ключевые слова: *туркология, ономастика, топонимика, этнотопоним, этимологические исследования.*

Рецензент: *доцент Аллаxверди Гаджиев*

ANNOTASIYA:

Məqalədə türk tayfalarının məskunlaşdığı ərazi müzakirə olunur. M. Kaşğari, K. Əliyev, A. Fazili kimi alimlərin elmi fikirlərinə toxunaraq deyərək ki, türk adları çox qədimdir, xüsusən də Muğan toponimlərinə münasibət bildirilir. Muğanski oykonimin Xəzər sahillərində yaşayan Mug // Müq tayfasının adı olduğu qeyd olunur.

Məqalədə eyni zamanda türklərin ata-baba ərazilərindən qovulduğu, erməni millətçilərinin iyrənc siyasətinin qurbanı olduqları və türklərə məxsus Azərbaycan torpaqlarının adlarının dəyişdirildiyi izah edilmişdir.

AKTUALLIQ:

Türk tarixi – keçmişin acılı-şirinli, zəfərli-məğlubiyyətli, ən əsası isə şərəfli həyat yolunun, kamil bəşər ömrünün başlanğıcıdır. Bu fikir bir qədər qeyri-adi səslənsə də, türk xalqının bəşər tarixindəki yüksək yolu ilə əsaslandırılan təkzibedilməz bir faktdır. Tarix yaradan böyük *türk milləti* dünyada heç bir millətə nəsib olmayan geniş bir ərazidə məskun həyat sürmüş, bu coğrafi ərazi Çin hüduqlarından başlayaraq Vyana qapılarına qədər uzanmışdır. Macarıstan coğrafi adı bu fonetik səs kompleksində bizə heç nə deməsə də, həmin coğrafi adın ingilis dilindəki səslənməsi adı çəkilən ərazinin hun imperiyası, başqa sözlə, türk soykökü ilə bağlı olduğunu sübut edir. Qeyd etməliyik ki, Macarıstan xüsusi coğrafi adı ingilis dilində *hunqəri* şəklində transkripsiya olunur ki, burada da xüsusi adın hun sözü ilə bağlılığı göz qarşısındadır.

TƏDQİQAT İŞİNİN METODLARI:

Tədqiqat zamanı, əsasən, müqayisəli-qarşılaşdırılmalı metoddan, statistik və üslubi metodlardan istifadə edilmişdir.

GİRİŞ:

Türk tarixi – keçmişin acılı-şirinli, zəfərli-məğlubiyyətli, ən əsası isə şərəfli həyat yolunun, kamil bəşər ömrünün başlanğıcıdır. Bu fikir bir qədər qeyri-adi səslənsə də, türk xalqının bəşər tarixindəki yüksək yolu ilə əsaslandırılan təkzibedilməz bir faktdır. Tarix yaradan böyük *türk milləti* dünyada heç bir millətə nəsib olmayan geniş bir ərazidə məskun həyat sürmüş,

bu coğrafi ərazi Çin hüduqlarından başlayaraq Vyana qapılarına qədər uzanmışdır. Macarıstan coğrafi adı bu fonetik səs kompleksində bizə heç nə deməsə də, həmin coğrafi adın ingilis dilindəki səslənməsi adı çəkilən ərazinin hun imperiyası, başqa sözlə, türk soykökü ilə bağlı olduğunu sübut edir. Qeyd etməliyik ki, Macarıstan xüsusi coğrafi adı ingilis dilində **hunqəri** şəklində transkripsiya olunur ki, burada da xüsusi adın hun sözü ilə bağlılığı göz qarşısındadır.

Böyük fikir adamı Mahmud Kaşğari “Türk ulusunun soyları haqqında söz” bölməsində belə yazır: “Türklər əslində iyirmi boydur. Bunların hamısı Tanrı Qutsal kılması –Yalavac Nyo Yasəf, Yasəf oğlu “Türk”ə qədər uzanır. Bunlar- Tanrı Kutsal kılması- Yalavac İbrahim oğlu İshaq, İshaq oğlu Ayaz, Ayaz oğlu “Rum” (indiki Türkiyə) adlanır. Bunlardan hər birinin böyük, bir çox oymaqları vardır ki, bunu ancaq ulu tanrı bilir.

Əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, qədimdən başlayaraq türk soyları çox böyük ərazidə yayılaraq məskunlaşmış, həmin ərazilərdə özünün dil möhürünü qoymuşdur. Bir çox ölkələrdə, daha çox Ermənistan və Gürcüstanda Azərbaycanla parallel və ortaq türk yer adları bu fikrimizi tam şəkildə sübut edir. Bir çox ölkələr bu adları dəyişdirərək öz dillərindəki sözlərlə əvəz etsələr də, türkün qədimliyini inkar edə bilməzlər. Elmi dilçilikdə -onomalogiyada bir çox ortaq türk yer adları müəyyənləşdirilmiş, etimoloji kökləri araşdırılmış, izah edilmişdir. Belə ortaq türk yer adlarından bir qismini nəzərdən keçirək:

Muğan toponimi haqqında da elmi dilçilikdə bir sıra maraqlı fikir və mülahizələr mövcuddur. Şübhəsiz ki, bu fikirlər içərisində «Muğan» xüsusi coğrafi adının etnotoponimi ilə bağlılığı fikri daha inandırıcı görünür. Muğan coğrafi adının çox geniş arealda yayılması da fikrimizi sübut edir.

«Muğan» coğrafi adının mənşəyi haqqındakı fikirləri professor Afad Qurbanov belə göstərir:

«Bu toponim ən qədim etnotoponim hesab olunur. Elmi ədəbiyyatda bu barədə çox müxtəlif fikirlər söylənməmişdir. V.A.Nikonov «Muğan» topoiminin əsasını «muğ» (atəşpərəst) sözü kimi götürür». (1, 362)

K.Əliyev və A.Fazili həmin yer adını İran dillərinə məxsus «mük» toponimilə bağlayırlar: Mük–an//Muq–an. P.Yüzbaşov və H.Məmmədov onların bu fikrinə zidd çıxaraq yazırlar ki, Muğan düzündə mük//mik adlı tayfanın yaşayıb–yaşmadığı dəqiq məlum deyil. «Muğan» oykoniminin «Maqi», «Miki», «Muqi» etnonimi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

S.Karayev Özbəkistanın Cizak vilayəti ərazisindəki Muğan oykonimini «muğlar» (atəşpərəstlər) kimi izah edir. Ümumiyyətlə, tədqiqatçıların fikirlərində iki başlıca ideya hökm sürür:

a) həm adonim, həm də oykonim kimi işlənən iki «Muğan» toponimi eyni mənşəli deyildir;

b) həmin toponimlər eyni kökdən – muq//müq etnonimindən ibarətdir.

«Muğan» toponimi haqqında elmi fikirləri qeyd edən A.Qurbanov son nəticə olaraq ikinci fikrə tərəfdar çıxıb, coğrafi adın etnonimdən təşəkkül tapdığını əsaslandırır ki, bizcə də, bu fikir daha inandırıcıdır və elmi əsaslanmaya malikdir.

Orta əsrlərdə Kür çayının sol sahilində Balakən-Şəki zonasında mövcud olan Muğan adonimi və daha qədim tarixə malik olan Muğan oykonimi öz tərkibində Kaspi dənizi sahillərində yaşamış Muq//Müq tayfasının adını yaşadır və bu coğrafi adın bir çox yerlərdəki paralelləri də bu fikri əsaslandırmağa imkan verir.

Göründüyü kimi, Türk dünyası yer adları (topnimləri) hələ çox qədim zamanlardan tarixin köksündə cığır açmışdır. Lakin XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Türk dünyası yer adları bəzən qəsdən bir tərzdə, bəzən isə, ola bilsin ki, bilməyərək mənəsi başa düşülə bilməməklə göstərilmişdir.

1920-ci ildən sonra rus bolşeviklərinin və xarici ölkə liderlərinin hamiliyi ilə Azərbaycan-Türk torpaqları hesabına qurulan Ermənistanda 1935-ci ildən başlayaraq türk əsilli coğrafi yer adları dəyişdirilməyə, erməniləşdirilərək göstərilməyə başlamışdır.

Tarixi sənədlərə əsaslanaraq onu da qeyd edə bilərik ki, 1950-ci ildə sadəcə Yerevan (keçmiş İrəvan) şəhərinin 51%-i Azərbaycan-türk əhalisi olduğu halda, indi Ermənistan ərazisində nə bir Azərbaycan ailəsi, nə də bir Azərbaycan kəndi vardır. «Türksüz Ermənistan» ideyasını həyata keçirməyə çalışan erməni şovinistləri Azərbaycan türklərinin doğma dədə-baba yurdlarından, ata ocaqlarından didərgin salmış, türk əsilli yer adlarını isə bütünlükdə erməniləşdirmişlər. 1935-ci ildən etibarən «Ermənistan Ali Məclisi Rəyasət Heyətinin» müxtəlif illərdə, müxtəlif qərarlarla yüzlərcə Azərbaycan-türk yer adlarının erməniləşdirilərək dəyişdirməsi tarixi faktlar kimi təkzibedilməzdir. Məsələn, 03 yanvar 1935-ci il tarixdə Damcılı dəyişdirilərək Mravyan, Bozdoğan dəyişdirilərək Sarapan, Dərəçiçək – Teankadzor, Dəlikdaş – Tsapar, Dəvəli – Ararat, Kərpikli – Geğadur, Bəykənd – Medz Perni şəklinə salınmışdır. 02 mart 1940-ci il tarixdə Söğüdlü (Sarpakpur), 20 avqust 1945-ci il tarixdə Gödəkli (Mrğavan), Çıraqlı (Çırarat), 31 may 1946-cı il tarixdə Armudlu (Tufaşen), Qazanlı (Meğraşen), Qıpçaq (Arıç), 19 aprel 1946-cı il tarixdə Aynalı (Davdaşen), 26 aprel 1946-cı il tarixdə Ağbulaq (Mesakpyur), Əfəndi (Qaradzor), 15 iyul 1946-cı il tarixdə Saçlı (Noraşen), 3 fevral 1947-ci il tarixdə Daşqala (Qaraberd), 21 iyun 1948-ci il tarixdə Ağcakışlar (Ketaşen), 1 dekabr 1949-cu il tarixdə Torpaqqala (Hnaberd), 19 aprel 1950-ci il tarixdə Güllücə (Saraat), 25 yanvar 1978-ci il tarixdə Başkənd (Aqdzvaşen), Tənnəli (Kokohovit), 11 iyun 1969-cu il tarixdə Basarkeçər (Vardenis), 25 may 1967-ci il tarixdə Yarpızlı (Aqavan), 25 yanvar 1978-ci il tarixdə Qamışlı (Zartanq), 1991-ci ildə Dəmirçi (Darnik) kimi tarixi Azərbaycan-türk yer adları erməni millətçiliyinin qurbanı olmuş, dəyişdirilərək erməniləşdirilmişdir.

Gürcüstanda da Azərbaycan yer adları 1932-ci illərdən etibarən dəyişdirilməkdədir. Konkret olaraq bunu aşağıdakı şəkildə göstərə bilərik:

1941-ci ildə Borçalı-Marneuli, 1944-cü ildə Ağbulaq-Tetriskal, 1946-cı ildə Uzundərə-Qamarceba, 1947-ci ildə Başkeçid-Dmanisi, Qarayazı-Qardebani, 1948-ci ildə Cevizlik-Tbeti, Otluq-Keldiani, 1949-cu ildə Armudlu-Pantiani və s.

Türk xalqına və onun dilinə qarşı Bolqarıstanda da «Bolqarlaşıdırma siyasəti» hazırlanmışdır. Bu barədə M.Acaroğlu belə yazır: «Bolqarıstanın ən böyük azğınlığı, türklərə qarşı «assimilation», siyasəti bu günümüz üçün aşağıdakı şəkildə aydınlaşdırıla bilər:

- türk məktəbləri dövlətləşdirildi (1946), 2116 türk məktəbi bağlandı;
- türk özəl məktəbləri Bolqar rəsmi məktəbləri ilə birləşdirildi (1959-1960), bu arada türkcə qəzet və jurnalların, kitabların nəşri də tədrici yolla yavaş-yavaş azaldıldı və sonra isə qadağan edildi;
- əhalisi türkcə danışan, müsəlman olan yaşayış məntəqələrinin adları xristian Bolqar adları ilə əvəz edilərək dəyişdirildi (1981-1983);
- Bolqarıstandakı tatarlara və türklərə qarşı xristianlaşdırma-bolqarlaşıdırma siyasətində təzyiq ən ağır nöqtəsinə çatdı».

Məhz göstərdiyimiz faktların son nəticəsidir ki, 1822-ci, 1885-ci, 1889-cu, 1906-cı, 1912-ci, 1934-cü, 1942-ci və 1984-cü illərdə Bolqarıstanda yüzlərcə türk adı dəyişdirilərək bolqarlaşıdırılmışdır. Lakin müxtəlif illərdə dəyişdirilmiş türk yer adları daim bizlərin diqqət mərkəzində olmuş, elmi ədəbiyyatda sənədləşdirilmişdir. Məsələn: Abdalkənd –Boqdanoki, Ağdərə – Belareka, Armutluq – Krişata, Cevizli – Oçemak, Çibikli – Lilitsa, Dəmirçilər – Jelezari, Almalı – Yabılkovo, Fındıqlı – Lyaskovo, İnəkçi – Kravino, Hacılar – Vronsko, İmamlar – Versko, Kamalkənd – Dicevo, Meşəli – Dibova və s.

Yeradlarının dəyişdirilməsinə məsələsi Türkiyə dövləti ərazisində də özünü göstərir. Məsələn, Ankaravəyə Anqora əvvəlcə Enquri, daha sonra Ankara; Simirna – İzmir, Adenna – Adana, Polidor – Burdur və s. şəkildə tələffüz edilməkdədir. Son olaraq belə bir cəhəti də qeyd etməliyik ki, Azərbaycan ərazisindəki və ya Türkiyə Respublikasındakı Türk Dünyası yer adlarının dəyişdirilməsinə çox ehtiyatla, geniş tədqiqatlar aparmaq zəminində yanaşmaq lazımdır.

NƏTİCƏ: Məhz göstərdiyimiz faktların son nəticəsidir ki, 1822-ci, 1885-ci, 1889-cu, 1906-cı, 1912-ci, 1934-cü, 1942-ci və 1984-cü illərdə Bolqarıstanda yüzlərcə türk adı dəyişdirilərək bolqarlaşıdırılmışdır. Lakin müxtəlif illərdə dəyişdirilmiş türk yer adları daim bizlərin diqqət mərkəzində olmuş, elmi ədəbiyyatda sənədləşdirilmişdir. Məsələn: Abdalkənd –Boqdanoki, Ağdərə – Belareka, Armutluq – Krişata, Cevizli – Oçemak, Çibikli – Lilitsa, Dəmirçilər – Jelezari, Almalı – Yabılkovo, Fındıqlı – Lyaskovo, İnəkçi – Kravino, Hacılar – Vronsko, İmamlar – Versko, Kamalkənd – Dicevo, Meşəli – Dibova və s.

Yer adlarının dəyişdirilməsi məsələsi Türkiyə dövləti ərazisində də özünü göstərir. Məsələn, Ankara və ya Anqora əvvəlcə Enquri, daha sonra Ankara; Simirna – İzmir, Adenna –Adana, Polidor – Burdur və s. şəklində tələffüz edilməkdədir. Son olaraq belə bir cəhəti də qeyd etməliyik ki, Azərbaycan ərazisindəki və ya Türkiyə Respublikasındakı Türk Dünyası yer adlarının dəyişdirilməsinə çox ehtiyatla, geniş tədqiqatlar aparmaq zəminində yanaşmaq lazımdır.

Ədəbiyyat

- 1.Adilov M. Bədii dil haqqında qeydlər. (S.Rəhimovun fərdi üslubu əsasında) İkinci məqalə//ADU-nun elmi əsərləri: dil və ədəbiyyat ser. 1973. N 6.
- 2.Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı.Bakı: 1962. 270 səh.
- 3.Hüseynov Ə. Mir Cəlalın hekayələri. nam. dis. Bakı:1960. 158 səh.
- 4.Hüseynova H. Mir Cəlalın bədii əsərlərinin dili və üslubu. Bakı: 2009. 506 səh.
5. Kazımov Q. Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları. Bakı:1987. 228 səh.
6. Qazi Bühranəddin “Divan”ının leksikası. Bakı: 2008, 184 səh.
- 7.Qurbanov A. M.Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1988, 596 s.
- 8.Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, 453 s.
- 9.Türküzü N.K. Türkmən ölkəsi. Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1985, 84 s.
- 10.A.Axundov. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, 1983.
- 11.R.Yüzbaşov, K.Əliyev, Ş.Sədiyev. “Azərbaycan coğrafi adları”, Bakı, 1972.

**Azərbaycan dilində enantiosemiya hadisəsi- sözlərin
qrammatik qütbləşməsi kimi**

**Niftəliyeva Elnarə Gülağa qızı,
ADPU-nun doktorantı
Mail:elnare_338mail.ru
Tel.050 318-95-35**

Xülasə

Azərbaycan dilində enantiosemiya hadisəsi maraqlı bir dil hadisəsi kimi mövcuddur. Ancaq indiyə qədər bu hadisə diqqətdən kənarda qalmış, Azərbaycan dilçiliyində araşdırılmamışdır.

“Enantiosemiya” bir sözün iki mənə daşdığı situasiyanı ifadə etmək üçün istifadə olunan termindir. Enantiosemiya eyni səs kompleksinə malik olan sözün bir-birinə əks olan mənaları bildirməsidir. Bu hadisə dilin lüğət tərkibində gedən bir prosesdir. Bu prosesin də tarixi dilin qədim dövrləri ilə bağlıdır.

Açar sözlər: *enantiosemiya, dil inkişafı, yaranan sözlər, iki mənə, ifadə etmək, kompleks, lüğət, yaradıcılıq, fonetik tərkib, köməkçi nitq hissəsi.*

Rəyçi: *dos. Könül Səmədova*

**The phenomenon of enantiosemia in the azerbaijani language - as
grammatical polarization of words**

ASPU, Nifteliyeva Elnare

Summary

Enantiosemia is the term which is used to express two meanings of one word in the Azerbaijani language. However, this phenomenon has not been studied in Azerbaijani linguistics so far.

The article deals with “enantiosemia” the term which shows situation that carry two meanings. It has opposite meanings. This process happens in vocabulary. The history of this process is connected with the ancient history of language.

Key words: *enantiosemia, language development, resulting words, two meanings, exist, complex, vocabulary, creativity, phonetic structure, auxiliary part of speech.*

Reviewer: *Assoc. Konul Samadova*

Феномен энантиосемии в азербайджанском языке - как грамматическая поляризация слов

АГПУ, Нифтелиева Эльнаре

Резюме

Энантиосемия - это термин, который используется для выражения двух значений одного слова в азербайджанском языке. Однако до сих пор это явление в азербайджанском языкознании не изучено.

В статье рассматривается термин «энантиосемия», обозначающий ситуацию, имеющую два значения. Имеет противоположные значения. Этот процесс происходит в словарном запасе. История этого процесса связана с древней историей языка.

Ключевые слова: энантиосемия, развитие языка, результирующие слова, два значения, выражения слов, сложный, словарь, креативность, фонетическая композиция, вспомогательная часть речи.

Рецензент: *доц. Конуль Самадова*

Aktuallıq:

“Enantiosemiya”- bir sözün iki mənə daşdığı situasiyanı ifadə etmək üçün istifadə olunan termindir. Məsələn: “mühazirə dinləmək” ifadəsində “dinləmək” feilini “qavramaq”, həm də “uzaqlaşmaq və eşitmək” kimi də başa düşmək olar. Enantiosemiya nədir?

Enantiosemiya – (yunan sözü enantios-qarşı, əks+sema-işarə) sözdə antonimik mənaların inkişafı, mənaların qütbləşdirilməsi deməkdir.

Enantiosemiya hadisəsi ilə yaranan sözlər eyni səs kompleksinə malik olub, müxtəlif mənaları bildirməsinə görə omonimlərə yaxınlaşır. Lakin omonimlərdən fərqli olaraq burada bir-birinə əks olan mənalar bildirilir. Bir-birinə əks olan mənaları bildirməsinə görə enantiosemiya hadisəsi ilə yaranan sözlər antonimlərlə də yaxınlaşır. Ancaq antonimlər müxtəlif səs kompleksinə, fonetik tərkibə malik olan əks mənalı sözlər olduğu halda, onlar isə (enantiosemiya) eyni fonetik tərkibli, əsk mənalı sözlərdir (3,176).

Annotasiya:

Məqalədə müasir Azərbaycan dilində enantiosemiya dil hadisəsindən bəhs edilmiş, klassik ədəbi nümunələrdən nümunələr gətirilmişdir. Enantiosemiya yolu ilə yaranan yeni sözlərin omonimlərlə oxşar və fərqli cəhətləri nümunələr əsasında izah edilmişdir.

Metodlar:

Enantiosemiya hadisəsinin nitq hissələri üzrə əhatə dairəsi genişdir. Bu hadisə ayrı-ayrı nitq hissələrində özünü göstərir.

Giriş:

Azərbaycan xalqımızın ana dilinin inkişaf etməsi üçün, təbliğ olunması üçün böyük işlər görülmüşdür. Biz indi müstəqil dövlət kimi, azad xalq kimi öz ana dilimizlə, Azərbaycan dili ilə fəxr edirik. Ancaq əgər keçmişə nəzər salsaq, bu gün zəngin, yüksək mədəni səviyyədə olan, çox geniş söz ehtiyatına malik olan ədəbi, mədəni dilimiz həmişə belə olmamışdır. Onu yaradanlar olub, elmi əsasını quranlar olub, inkişaf etdirənlər olub. Bu, müstəqil Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının ən böyük milli sərvətidir. Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə çatdırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur - Heydər Əliyev (5,3).

Müasir Azərbaycan dilində enantiosemiya hadisəsi maraqlı bir dil hadisəsi kimi mövcuddur. Ancaq indiyə qədər bu hadisə diqqətdən kənarda qalmış, Azərbaycan dilçiliyində araşdırılmamışdır. Enantiosemiya eyni səs kompleksinə malik olan sözün bir-birinə əks olan mənaları bildirməsidir.

Azərbaycan dili dünyanın inkişaf etmiş və zəngin dillərindən biridir. Dilimizdə olan bütün sözlərin hamısı birlikdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini təşkil edir. Dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin hamısının mənasını bilmək o qədər də asan deyildir. Ancaq dilimizdə elə leksik sfera vardır ki, oraya daxil olan sözlərin mənasını hər bir azərbaycanlı həmişə və hər yerdə bilir. Bu dairəyə daxil olan sözlər dilimizin əsas lüğət fondunu təşkil edir (1, 256).

Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası bu dildə danışan xalqın tarixi ilə əlaqədar olaraq yaranmış lüğət tərkibinin müasir vəziyyətini öyrənir (7,10). Lüğət tərkibində maraqlı söz qruplarından biri də eyni səs kompleksinə malik olan sözlərin bir-birinə əks olan mənaları bildirməsidir. Belə sözlər dildə enantiosemiya hadisəsini yaradır.

“Enantiosemiya”- bir sözün iki mənə daşdığı situasiyanı ifadə etmək üçün istifadə olunan termindir. Məsələn: “mühazirə dinləmək” ifadəsində “dinləmək” feilini “qavramaq”, həm də “uzaqlaşmaq və eşitmək” kimi də başa düşmək olar. Enantiosemiya nədir?

Enantiosemiya – (yunan sözü enantios-qarşı, əks+sema-işarə) sözdə antonimik mənalara inkişafı, mənalara qütbləşdirilməsi deməkdir.

Enantiosemiya hadisəsi ilə yaranan sözlər eyni səs kompleksinə malik olub, müxtəlif mənalara bildirməsinə görə omonimlərə yaxınlaşır. Lakin omonimlərdən fərqli olaraq burada bir-birinə əks olan mənalara bildirilir. Bir-birinə əks olan mənalara bildirməsinə görə enantiosemiya hadisəsi ilə yaranan sözlər antonimlərlə də yaxınlaşır. Ancaq antonimlər müxtəlif səs kompleksinə, fonetik tərkibə malik olan əks mənalı sözlər olduğu halda, onlar isə (enantiosemiya) eyni fonetik tərkibli, əks mənalı sözlərdir (3,176).

Enantiosemiya hadisəsi dilin lüğət tərkibində gedən bir prosesdir. Bu prosesin tarixi dilin qədim dövrləri ilə bağlıdır (4,59).

Azərbaycan dilində nitq hissələrində enantiosemiya

1. İsimlərdə enantiosemiya

Nitq hissələri içərisində ən zəngin olanlardan biri isimdir. İsim həm leksik-semantik, həm də qrammatik cəhətdən zəngindir. İsimlərin leksik-semantik cəhətdən zənginləşdirən hadisələrdən biri də enantiosemiyadır. Məsələn:

1. İsimlərdə.

acgözlük:

1.Tamahkarlıq, hərislik.

2.Çox böyük maraq, həvəs (məcazi məna).

dad:

1. nəşə, ləzzət.

2.fəryad, fəğan.(1,31)

2. Sifətlərdə enantiosemiya

Sifət lüğəvi məna qrupu baxımından başqa nitq hissələrindən fərqlənir. Həmin lüğəvi qrupu zənginləşdirən bir hadisə də enantiosemiyadır. Məsələn:

acıca:

1.Azca,acı, acıtəhər.

2.Çox acı.

ağbəniz:

1.Üzü ağ, sifəti ağ (göyçək).

2. Üzü solğun, solğun sifətli.

başıdolı: (1,241)

1.ağıllı, dərrakəli.

2.sərxoş, kefli.

canalan:(1,282)

1.cəllad, adam öldürən, qaniçən.

2.füsunkar, dilbər.

yaman:

Yaman sözünün ifadə etdiyi mənələri diqqət yetirək: “Yaman günün ömrü az olur.”- pis mənada; “O, yaman şəkil çəkə bilir.”- yaxşı mənada ifadə olunmuşdur. (4, 59)

3. Saylarda enantiosemiya

Sayların mənə növü başqa nitq hissələrində yoxdur. Enantiosemiya sayların mənə növünü zənginləşdirən bir hadisədir.

bir:

1. Birgə, çoxluq.
2. Tək mənasında.

4. Feillərdə enantiosemiya

Feillər milliliyi ilə digər nitq hissələrindən fərqlənir. Semantik məsələləri feildə daha zəngindir. Feillərdə semantik zənginliyi enantiosemiya hadisəsi də yaradır.

abırlanmaq:

1. Danlamaq.
2. Layiqli şəkil almaq, düzəlmək.

ağarmaq:

1. Parıldamaq.
2. Rəngi getmək, solmaq, bozarmaq.

boğmaq:

1. Nəfəsini kəsmək, öldürmək.
2. Xam atı öyrətmək, sakitləşdirmək.

buyurmaq:

1. Əmr etmək.
2. Təklif etmək.

5. Zərflərdə enantiosemiya

Zərflər əsas nitq hissəsi kimi nisbətən sonralar formalaşmışdır. Ona görə də zərflərlə başqa nitq hissələrinin əlaqəsi təbii bir haldır. Həm də zərflərdəki enantiosemiya prosesi də təbii bir prosesdir.

sabahdan:

1. günün ilk saatlarından.
2. Ertəsi gündən.

6. Digər nitq hissələrində enantiosemiya

Digər nitq hissələri dedikdə köməkçi nitq hissələri nəzərdə tutulur. Köməkçi nitq hissələrinin leksik mənası olmadığı üçün enantiosemiya hadisəsi zəif şəkildə özünü göstərir.

Ədatlarda:

bircə:

1. Arzu bildirir. Məs: Bircə görsəydim.
2. Hədə, təhdid, təkid bildirir. Məs: Bircə bura gəl, gör sənə nə edərdim.

7. Dildə ayrıca nitq hissəsi hesab olunmayıb, ayrıca sual tələb etməyən bir sıra sözlər vardır ki, bunlar “predikativ” sözlər adlanır.

Məhz bu qəbildən hesab olunan “yox” sözündə də enantiosemiya hadisəsi müşahidə olunur. I mənada bu söz “var” mənasını; II mənada isə “deyil” anlayışını ifadə edir.

Azərbaycan dilində enantiosemiyanın üslubi imkanları

Azərbaycan dilində enantiosemiyanın üslubi imkanları

1. Nitqin təsirliliyinə xidməti

Enantiosemiya nitqin, xüsusilə bədii dilin məxsusi forma ünsürü kimi olduqda məzmunlu səciyyə daşıyır. Onun işləndiyi nitq mühiti təsirliliyi ilə diqqəti çəkir. Bədii mətnlərdə onlara intensiv müraciət mətnin estetik mahiyyətini artırır.

2. Nitqin səlisliyinə xidməti

Enantiosemiya nitqin səlisliyində mühüm rol oynayır. Onlar həm danışq dilində, həm də bədii əsərlərin dilində üslubi cəhətdən neytrallıqdan çıxır. Danışığın və mətnin səlisliyində, intonasiya mənzərəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

3. Nitqin obrazlılığına xidməti

Enantiosemiya olduqca zəngin üslubi keyfiyyətlərə malikdir. Onlar obrazlılığın formalaşdırılmasında müstəsna rola malikdir. Bu xüsusiyyətinə görə onlar həm məişət-ünsiyyət dilində, həm də bədii yaradıcılıqda özünə asanlıqla yer tapa bilər.

4. Nitqin aydınlığına xidməti

Enantiosemiya yaratdığı üslubi aydınlığa görə nitqin, bədii mətnlərin məzmununa asanlıqla uyğunlaşdırılır. Nitqin aydınlığına xidməti deyim tərzinə məxsusi tərəvət gətirir. Onlar fikirlər arasında daxili rabitə yaratma məqsədinə xidmət edir və mətləbin aydın ifadəsinə yönəldilir.

5. Bədii nitqin bədii tərtibatında rolu

Enantiosemiya zəngin üslubi keyfiyyətlərə malikdir. Buna görə də nitqdə özünə asanlıqla yer tutur. Nitqin strukturunun mükəmməl formaya salınmasında öz fəallığı ilə seçilir.

6. Satiraya, yumora, komikliyə xidmət

Enantiosemiyanın başlıca məziyyətlərindən biri də satirik məzmun, incə yumor və komizmin yaranmasında xidmətidir. Həm danışqda, həm də ədəbi-bədii mətnlərdə onların ifadəlilik imkanlarından geniş istifadə olunur. Onlarda nitqin məzmunu xüsusi deyim orijinallığı kəsb edir.

7. Kalamburun (əks mənanın) yaranmasında rolu

Kalambur yaradıcılığında, söz oyununda enantiosemiya müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bu üsul bədii əsərlərdə, xüsusən dram əsərlərdə və epik əsərlərin dialoqlarında geniş istifadə olunur. Onlar rəngarəng üslubi səciyyə daşıyır.

8. Antitezanın yaranmasında rolu və s.

Azərbaycan ədəbiyyatında klassikada da enantiosemiyaya rast gəlmək olar. Dahi yazıçılarımızdan Nizami Gəncəvinin, Qətran Təbrizli, Mühəmməd Füzulinin, İmamədin Nəsiminin və digər klassiklərimizin yaradıcılığında enantiosemiya hadisəsinin kifayət qədərdir.

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi 1141-ci ildə Gəncədə doğulmuş, bütün ömrünü bu şəhərdə yaşamış və 1209-cu ildə burada dəfn edilmişdir. Nizami beş məsnəvisindən ("Sirlər xəzinəsi", "Leyli və Məcnun", "Xosrov və Şirin", "Yeddi gözəl", "İskəndərnamə") ibarət "Xəmsə"nin, lirik qəzəllərin və başqa əsərlərin müəllifidir. (2, 356)

Nizami Gəncəvi klassik qəzəllərinə nəzər yetirdikdə orada enantiosemiya hadisəsini rast gələ bilərik.

Afərin hüsnünə, mən bir belə dilbər istəyəm ,
Gecələr şəm yanar, sən kimi gövhər istəyəm! (6,21)

Burada afərin sözü yaxşı mənada işlənmişdi . Məsələn:

Afərin nə yaman pislik etdin sən.

Bu cümlədə isə *Afərin sözü bəd* kinayə açıq mənada işlənmişdir.

Nizami Gəncəvinin digər qəzəllərinə baxaq:

Öz yaman halımı açdım sənə diqqət verəsən .
O qara gözlərinə azca nəsihət verəsən. (6,66)

Burada yaman pis mənada vermişdir şair.

Qəlbim qoya, eyləsəm şikayət səndən ,
Gör ki, nə deyər könül nəhayət səndən.
Sirr açmaq əgər olmasa bu, bərədə,
Eylərdim axır yaman hekayət səndən (6,154)

Nizami müxtəlif məzmunlu lirik duyğuların ifadəsi üçün rübai janrından da məharətlə istifadə etmişdir. Biz burada da onu Şərq intibahının qüdrətli humanist nümayəndəsi kimi götürürük. (6,10)

Nizami Gəncəvinin rübailərində də enantiosemiya hadisəsinə rast gəlmək olar.

Eşqin meyini daddım əyan dərdindən.
Gördüm nə qədər yaxşı –yaman dərdindən.
Bezdim. nə deyim qəminlə şirin candan .
Gəl sorma nələr gördüm .aman .dərdindən !(6,151)

Burada yaman sözü enantiosemiyadır pis mənada işlənmişdir.

Qəlbim qoya eyləsəm şikayət səndən.
Gör ki, nə deyər könül nəhayət səndən.
Sirr açmaq əgər olmasa bu. bərədə.
Eylərdim axır yaman hekayət səndən (6,154)

Bu rübaidəki yaman sözü yaxşı mənasındadır .

Nizaminin zəngin irsindən kiçik bir hissə qalsada, bunlar şairin lirik duyğularından . qənaətlərindən danışmağa kifayət qədər imkan verir.(6,10)

Klassik poeziyamızın qüdrətli nümayəndələrindən biri, görkəmli şair Qətran Mənsur oğlu Təbrizi 1012-ci ildə Təbrizin Şadiabad kəndində əkinçi ailəsində anadan olmuşdur. Uşaqlıqdan şerə, sənətə bağlanan Qətran klassik poeziyanı dərdindən öyrənmiş, 15-16 yaşlarından şeir yazmağa başlamışdır.

Təxminən 20 yaşında Gəncəyə səfər etmiş və burada Şəddadilər sarayına qəbul olunmuşdur. Gəncəyə qaldığı dörd-beş il ərzində Azərbaycan təbiətinin əlvan təsvirini verən bir sıra parlaq əsərlər yaratmışdır.

Dövrümüzə qədər gəlib çatmış əsərləri əsasən qəsidələrdən ibarətdir. Bir sıra qaynaqlara görə “ Qövsnamə ”adlı mənzuməsi,” Əttəfasir” adlı izahlı fars lüğəti də olmuşdur.

1088-ci ildə Gəncədə vəfat etmiş və burada da dəfn olunmuşdur. Qətran Təbrizi yaradıcılığında enantiosemiyaya rast gəlmək olar. (2,46) Məsələn:

Dünyanın həşmətli şahı canlılarçındır günəş,

Yox elə bir fikri ki, məclis, döyüş meydan deyil! (2,55)

Buradakı yox “var” mənasındadır. Məsələn:

Gül dərək bir gülüstandan keşikçi var ikən,

Yox keşikçi, indi gül dərmək bizə asan deyil.(2,54)

Buradakı yox “yox, deyil” inkar mənasındadır.

Nəticə:

Mədəni həyatımızda mühüm rol oynayan hər bir dil vahidi, o cümlədən enantiosemiya hadisəsinin araşdırılması müasir dövrümüzün aktual problemlərindən biridir.

Beləliklə, “enantiosemiya” bir sözün iki mənə daşdığı situasiyanı ifadə etmək üçün istifadə olunan terminlərdir: birinci mənada enantiosemiya “var” mənasını, ikinci mənada isə “deyil” anlayışını ifadə edir.

Enantiosemiya varlığı təzadları ilə qavrama və istifadə etmə vasitələrindən biridir. Məzmunun ifadəsində, antonimlər kimi, enantiosemiyada əks qütbə dayanan anlayışların qarşılaşdıranda müstəsna rol oynayır. Mükəmməl bədii ifadə vasitəsi kimi enantiosemiyalar da antiteza, bədii təzad yaradıcılığında olduqca fəaldır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Adil Babayev “Azərbaycan dili”. Bakı, 2004.
2. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. Üç cildə.I-cild.Bakı,“Şərq-Qərb”, 2005, 424 səh.
3. Buludxan Xəlilov “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası”. Bakı-2008.
4. Həsərət Həsənov “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası”. Bakı-1987.
5. Mahirə Hüseynova “Missiya”. Bakı-2019
6. Nizami Gəncəvi. Lirika.”Lider nəşriyyatı” .Bakı -2004. 160 səh.
7. Səlim Cəfərov “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası”. II hissə, 3-cü nəşr. Bakı-2007.

Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin tarixi-etimoloji təhlili

Ramilə Orucova
ADPU-nun doktorantı
Mail: orujova.r@mail.ru
Tel: 051 671 75 72

Xülasə:

Folklor mətnlərində əksini tapan köməkçi nitq hissələrinin tarixi-etimoloji aspektdə araşdırılması Azərbaycan dilçiliyinin, o cümlədən türkologiyanın qarşısında duran ən vacib məsələlərdəndir. Folklor dilində işlənmiş hər bir ünsürün, sözün, vahidin xüsusi rolu və vəzifəsi olduğu kimi, köməkçi nitq hissələrinin də əhəmiyyəti az deyildir. Mətnlərdə köməkçi nitq hissələri əsas vəzifə ilə yanaşı, çox hallarda poetik və üslubi yük daşıyıcısına çevrilir və sadə, düzəltmə və mürəkkəb struktura malik bu nitq vahidləri müxtəlif dil ünsürlərindən, müstəqil sözlərdən təşkil olunmuşdur ki, onları tarixi-etimoloji istiqamətdə araşdırmağın böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Daha çox mürəkkəb strukturlu köməkçi nitq hissələrinin tərəfləri müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olur və bu cəhət onların tarixi-etimoloji yöndə təhlili işini asanlaşdırır. Başqa sözlə desək, mürəkkəb struktura malik köməkçi nitq hissələrinin komponentləri arasında müxtəlif leksik mənaya malik olan və olmayan sözlər mövcuddur ki, bunların etimoloji təhlilini vermək olduqca vacib və gərəklidir. Məsələn, folklor mətnlərində tez-tez işlənən *halbuki, neyçünki, hərgah, hərçəndki* və s. bağlayıcılar iki və üçkomponentlidir. Etimoloji baxımdan yanaşdıqda aydın olur ki, *hal+(isim)+bu (əvəzlik)+ki (bağlayıcı)* sözləri birləşərək *halbuki* bağlayıcısını formalaşdırmış və həmin sözün semantikasında bir “ziddiyyət” anlamı mövcuddur. Və yaxud, folklor mətnlərinin nəsr parçalarında tez-tez müşahidə olunan *amma* bağlayıcısının substantivləşərək *əmma* şəklində işlənmə formasına da təsadüf edilir: Padşah dedi: - *Amma* bu işin bir *əmması* da var (7,48) . Bu mikromətnə *əmma* sözü “əngəl, mane” mənasında işlənmişdir. Bunu nəzərə alaraq belə ehtimal etmək olar ki, *amma* sözü vaxtilə leksik mənaya malik olmuş, uzun bir inkişaf prosesindən sonra bağlayıcılıq statusu qazanmışdır. Bu yolla digər köməkçi nitq hissələrinin etimologiyasını araşdırmaq mümkündür və biz bu məqalədə mövzu olduqca geniş olduğuna görə folklor mətnlərində əksini tapan bəzi köməkçi nitq hissələrinə tarixi-etimoloji aspektdə nəzər yetirməli olduq.

Açar sözlər: *mətn, folklor, etimologiya, semantika, köməkçi nitq hissələri.*

Rəyçi: *prof. Mahirə Hüseynova*

Historical and etymological analysis of auxiliary parts of speech in folklore texts

Ramila Orujova

The candidate for a degree of ASPU

Email: orujova.r@mail.ru

Contact number: 051 671 75 72

Summary:

The historical-etymological study of auxiliary parts of speech reflected in folklore texts is the most significant issues standing in front of Azerbaijani linguistics as well as Turkology. Auxiliary parts of speech are as important as the particular role and function of each element, word, and unit developed in the language of folklore. Auxiliary parts of speech in texts, in addition to the main task, often become a poetic and stylistic burden, and these units of speech, consisting of simple, corrective and complex structure, are composed of different language elements, independent word that, it is of great scientific importance to study them in the historical and etymological direction. The sides of the more complex structural auxiliary parts of speech consist of different parts of speech, and this aspect simplifies their historical-etymological analysis. In other words, among the components of auxiliary parts of speech with a complex structure, there are words with and without different lexical meanings, the etymological analysis of which is very significant and useful. For instance, it is often used in folklore texts, *however, because, if, though*, and so on. Conjunctions are two and three-component. From an etymological point of view, it is clear that the words case + (noun) + this (pronoun) + that (conjunction) are combined and formed them *whereas* conjunctive, and there is a meaning of "contradiction" in the semantics of that word. Or, the form of conjunctive "but", which is often observed in the prose parts of folklore texts, is subordinated and developed in the following way: Padishah said:- But, there is a "obstacle" in it (7,48). In this micro text, the word (*əmma*) is used to mean "obstacle". Considering this, it can be assumed that, the word "but" once had a lexical meaning, and after a long process of development has gained the status of connectivity. In this way, it is possible to investigate the etymology of other auxiliary parts of speech and due to the wide range of topics in this article, we had to look at some of the auxiliary parts of speech reflected in folklore texts from a historical and etymological point of view.

Key words: *text, folklore, etymology, semantics, auxiliary parts of speech.*

Reviewer: *prof. Mahira Huseynova*

Историко-этимологический анализ вспомогательных частей речи в фольклорных текстах

Рамила Оруджова
Докторант АГПУ
Почта: orujova.r@mail.ru
Тел.: 051 671 75 72

Резюме:

Изучение служебных частей речи, которые используются в фольклорных текстах, в историко-этимологическом аспекте является важнейшей задачей азербайджанского языковедения, а также тюркологии. Так же, как каждый элемент, каждое слово, каждая единица, использованная в фольклорном языке, имеют свою определенную роль и значение, так и служебные части играют не малую роль. Наряду с основной задачей, служебные части речи во многих случаях превращаются в поэтический и смысловой носитель, и эти части речи, имеющие простую, сложную и составную структуру, образованы из различных языковых элементов, самостоятельных слов, изучение их в историко-этимологическом направлении имеет большое научное значение. Компоненты служебных частей речи с более сложной структурой состоят из различных частей речи, и этот признак упрощает их изучение с историко-этимологической точки зрения. Другим словом, между компонентами служебных частей речи со сложной структурой имеются слова, имеющие и не имеющие различного лексического значения, проводить этимологический анализ таких слов очень важно и необходимо. Например, часто используемые в фольклорных текстах союзы *halbuki* (*в то время; тогда; хотя*), *neuçünki* (*для того, чтобы*), *hərgah* (*если*), *hərçəndki* (*хотя; несмотря на*) и пр., имеют два и три компонента. С этимологической точки зрения очевидно, что союз *halbuki* сформировался путем соединения *hal*+(*существительное*)+*bi* (*местоимение*)+*ki* (*союз*) и в семантике этого слова имеется «противоречие». А так же, в прозаических отрывках фольклорных текстов встречается субстантивация союза *amma* и использование его как *amma*: Padşah dedi: - *Amma* bu işin bir *amması* da var (Падишах сказал: Но здесь есть одно но) (7,48). В этом микротексте слово *amma* использовано в значении “препятствие, помеха”. Учитывая это, можно предположить, что слово *amma* когда-то имело лексическое значение, и после долгого процесса развития получило статус союза. Таким способом возможно изучение и других служебных частей речи и мы, учитывая обширность темы, рассмотрели использованные в фольклорных текстах служебные части речи в историко-этимологическом аспекте.

Ключевые слова: *текст, фольклор, этимология, семантика, служебные части речи.*

Рецензент: *проф. Махира Гусейнова*

Aktuallıq: Folklor mətnlərində işlənən köməkçi nitq hissələrinin tarixi-etimoloji istiqamətində araşdırılmasına qrammatika kitablarında demək olar ki, az yer verilir. Halbuki, etimoloji təhlil prosesində dilin bütün sistemi ilə yanaşı köməkçi nitq hissələri də əhatə olunmalıdır. Azərbaycan dilçiliyində bir qrup tədqiqatçılar iddia edirlər ki, köməkçi nitq hissələrində semantika axtarmaq, etimoloji təhlillər aparmaq düzgün deyil. Başqa bir qrup dilçilər isə köməkçi nitq hissələrinə daxil edilən vahidləri leksik vahid hesab edir və onların da semantikasının olmasını qəbul edirlər. Deməli, semantika olan yerdə etimoloji təhlillər də aparmaq olar. Köməkçi nitq hissələrində həm leksik və həm də qrammatik məna olduğu fikrini türkologiyada da əksər araşdırıcılar qəbul edirlər. Belə olan halda folklor mətnlərində istər fəal, istərsə də az-az hallarda çıxış edən köməkçi nitq hissələrinin tarixi-etimoloji aspektdə araşdırılması zəruriliyi meydana çıxır ki, məqalədə bu zəruri məsələlər qabardılır və onların düzgün elmi həllinə çalışılır. Bu qeyd olunanlar bizim araşdırma işimizin mövzusunun aktual olmasını bir daha nəzərə çarpdırır.

Metod: Məqalədə tarixi və təsvir metodları tətbiq edilmişdir.

Annotasiya: Məqalədə folklor örnəklərinin dilində əksini tapan köməkçi nitq hissələri tarixi-etimoloji aspektdə təhlil süzgəcindən keçirilir və onların tarixən leksik məna daşması haqqında elmi mülahizələr söylənilir.

Folklor mətnlərində işlənən köməkçi nitq hissələrinin mənşəyini, daşdığı vəzifə və ifadə etdiyi mənanı, morfoloji xüsusiyyətlərini dərinlən öyrənməyə Azərbaycan dilçiliyində böyük ehtiyac vardır. “Çünki bu nitq hissələri öz söz ehtiyatlarının azlığı cəhətdən bütün əsas nitq hissələrindən kiçik olsa da, öz əhəmiyyəti etibarilə demək olar ki, başqalarından geri qalmır” (1,75). Köməkçi nitq hissələrinin morfoloji əlaməti olmur. Bu nitq hissələri “... morfoloji cəhətdən dəyişmir, sözdüzəldicilik prosesində iştirak etmir, sözdəyişdiricilik əlamətlərinə malik deyil. Bu və ya digər əsas nitq hissəsinin tədricən lüğəvi mənasını itirməsi və köməkçi sözlərə çevrilməsi yolu ilə yarandığı üçün köməkçi nitq hissələri tarixən əsas nitq hissələrindən sonra meydana çıxmışdır. Elə buna görə də qədim dövrlərə getdikcə, köməkçi nitq hissələrinə daxil olan sözlərin sayı azalır. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində, təkrarlar nəzərə alınmazsa, cəmi 76 köməkçi söz işləndiyi müəyyən edilmişdir” (2,382).

Folklor mətnlərində aktiv işlənən köməkçi nitq hissələri daha çoxdur və az-az müşahidə edilənləri də mövcuddur. Məsələn, müşahidələrimiz göstərir ki, folklor örnəklərinin dilində **kimi, tək, təki** qoşmaları hər zaman aktiv

vəziyyətdə olmuşdur. Müasir araşdırmalardan məlum olur ki, "... **kimi** qoşması **gimi**, **gim** şəkillərində beş min il əvvəl şumer dilində işlənmişdir" (3,111).

Folklor mətnlərində daha çox qoşulduğu sözlə birlikdə bənzətmə, məsafə və zaman bildirən **kimi** qoşması olduqca işlək vəziyyətdədir. Məsələn: *Kəhlik kimi nə qalxırsan havaya? Tərən yox övladım, süz, qayıt, indi* (4,116); *Qapıdan içəri girən kimi oğlanı başladı duz kimi yalamağa.* (4, 127); *Oraya kimi Nəcəfxan qızı danışdırmadı.* (4,129) və s.

Kimi qoşması M.Kaşğarının "Divanü-lüğati-it türk" əsərində **kibi** şəklində qeydə alınmışdır. Məsələn: *kadhaş tabı it kibi kınqru bikar=qohum-qardaş tərəfə it kimi kəc baxar; kuşlar kibi uçtımız=quşlar kimi uçduq biz.* (5, 384).

Əsas nitq hissələrindən köməkçi nitq hissələrinə keçmə bütün dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində qanunauyğun bir proses olub, bu gün də özünü göstərir ki, fikrimizcə, **kimi** qoşması **kim** müstəqil və tarixən leksik mənə daşımış sözündən və **i** hissəciyindən əmələ gəlmişdir.

Tək, təki, təkin qoşmaları da folklor mətnlərində olduqca intensiv bir şəkildə işlənmişdir. Məsələn: *Lalətək sinəmi eləmə dağlı, Sənin məhəbbətin var şirin canda* (4,127); *Ağamın əlindən içmişəm camı, Mənim tək gözəldən alginən kamı* (4,127); *Sən gələli bu qəlbimə dəyərdin, Bənövşə tək mənim boynum əyərdim* (4,137) və s.

H.Mirzəzadə yazır ki, tarixi materialların dilindən belə aydın olur ki, **tək, təki, təkin** qoşmaları bir kökdən yaranmış və dildə hər zaman aktiv olmuşdur. Bunlardan **təki, təkin** bu gün belə canlı danışiq dilində geniş şəkildə yayılmışdır. Xalq dilinin xüsusiyyətlərinə üstünlük verən şair və nasirlərimiz belə bu qoşmaya dillərində geniş yer vermişlər. Bu qoşmaya qədim türk dili abidələrindən sayılan "Gültəkin abidələri"ndə **taqi** şəklində rast gəlirik ki, bu da dilimizdə olan **təki** qoşmasının cüzi bir səs dəyişməsindən başqa bir şey deyildir. Məsələn: *Yinru uquzin kəcə Təmir kapızka təqi suladimiz.* (6,200-201).

Mahmud Kaşğarının "Lüğəti"ndə bu qoşma heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan qeydə alınmışdır. Məsələn: *bulıt tək saçı = onun bulud kimi saçı; anıq adhakı sürk buz tək = onun ayağı buz tək soyuqdur.* (5,384).

Folklor mətnlərində səbəb bildirən **üçün** qoşmasının **çın, çün** şəkillərinə də geniş yer verilmişdir. Məsələn: - *Ay oğul, bir qız üçün də diyar-diyar gəzmək olarımı?* (4,148); *Onun üçün də el-obadan didərgin düşüb bura gəlmişik* (4, 154); *Mən sənin üçün bu saat səksən kisə qızıl gətirərəm* (4,155); *Onun çün qürbətə saldım yolumu, Oba ağlar, vətən ağlar, el ağlar* (7,93) və s.

Üçün qoşmasını etimolojiləşdirən H. Mirzəzadə qeyd edir ki, bu qoşma öz mənşəyi etibarilə müstəqil bir sözlə əlaqədardır. Dilçilik ədəbiyyatında bu qoşma haqqında bir sıra fikirlər irəli sürülmüşdür. Bunlardan biri də həmin sözün müstəqil bir söz olan **uc**-la əlaqədar olması fikridir. Canlı danışiq dilində

bu fikri doğruldan kifayət qədər material tapmaq mümkündür. Məsələn, Bakı dialektində **uc**, **ucbat** sözləri bunu təsdiq edir: Sənin **ucundan** bu gün işə gedə bilmədim. Qızın **ucbatından** mən də öydə oturdum. (6,203) və s.

Üçün qoşmasının mənşəyi haqqında bəhs edənləri ayrı-ayrılıqda safçürük edən H.Mirzəzadə yazır ki, bu qoşmanın tərkibi haqqında birinci dəfə O.N.Betlinq fikir söyləmiş və onun **uc** sözündən əmələ gəldiyini göstərmişdir. Bir neçə il sonra M. Kistern və sonra isə K.T. Zaleman həmin qoşmanın **uc**-dan törədiyi fikrini irəli sürmüşlər. Brogelman və K.Qrenbek bu mülahizələri tənqid etmişlərsə də, özlərinin yeni fikirlərini bildirməmişlər.

J.Depp bu məsələyə ehtiyatla yanaşaraq həmin qoşmanın qədim Osmanlı mətnlərində **uc**-la bağlı olduğunu söyləmişdir. B.Atalay bunun Anadolu dialektlərində səbəb yerinə **uc** işləndiyini qeyd edir. J.Depp-in "Türk dilinin qrammatikası"nın müərcimi A.U.Elove əsərə özünün əlavə etdiyi qeydlərində bunun əvəz, qarışıqlıq mənasına gələn **uc**-la bağlı olduğunu bildirir. Sovet türkoloqlarından A.N.Kononov özünün "Грамматика современного турецкого литературного языка" adlı əsərində bu fikri təsdiq edir ki, **üçün** qoşması **uc** sözü ilə bağlıdır. (6,203).

H.Kaşğarının "Divan"ında məqsəd bildirən bu qoşma **uçun** şəklində və **uc**, **ucundan**, **ucbatından** mənasında işlənmişdir. Məsələn: *sənniq uçun kəldim - sənin üçün gəldim; boğzi uçun mənqlənir - boğazı (qarnı) ucundan (yem) toplayır.* (5,384).

Maraqlı cəhət budur ki, folklor mətnlərində poetiklik yaradan vasitə kimi **ucundan** sözündən intensiv bir şəkildə istifadə edilmişdir. Məsələn: *Başına döndüyüm yarı vəfadır, Mən sənin ucundan dağıdar oldum* (4, 131); *Bağ gəzim bir ucundan, Heyva yox, nar ucundan. Batıbdır yasa könlüm, Sənin tək yar ucundan* (8,50); *Bağban ağlar bar ucundan, Alma, Heyva, nar ucundan, Ələsgər tək yar ucundan, Batıbdır yasa tellərim* (9, 111) və s.

Beləliklə, **üçün** qoşması tarixən müstəqil mənalı leksik vahiddən törəmiş və onun lüğəvi mənaya malik olmasını bir sıra dilçilər kimi biz də qəbul edirik.

Folklor mətnlərində **-mı, -mi, -mu, -mü** sual şəkilçilərinin və ya sual ədatının işləkliyi daha çox müşahidə olunur. **-mı, -mi, -mu, -mü** şəkilçili sözlər üzərində araşdırma aparan S.İsmayılova "Vurğu və söz yaradıcılığı" adlı məqaləsində yazır ki, şəkilçisi qəbul etmiş sözlər (Kərimi, Azadı) **-mı, -mi, -mu, - mü** ədatı ilə işləndikdə **Kərimimi, Azadımı** şəklinə düşür, eyni zamanda həmin sözlər I şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edib (Kərimim, Azadım) hallandırıldıqda, ismin təsirlik halında **Kərimimi, Azadımı** forması ilə omonimləşir. Həmin müxtəlif şəkilçili eyni formalı sözlər vurğu ilə fərqli mənə bildirir. Məsələn: *Sən Azadımı deyirsən? (ədat), Mənim Azadımı deyirsən?; Kərimimi çağırım? (ədat), Kərimimi istəyirəm.*

Orfoqrafiya qaydalarından bəllidir ki, **-mı, -mi, -mu, -mü** şəkilçiləşmiş sual ədatıdır və sözə bitişik yazılır. Bəs necə olub ki, şair X.Rzanın "Mən sənə

bənzəyirəm” şeirini çap etmiş “Kommunist” qəzeti (31.01.1982) onu sözdən ayrı yazmışdır.

Bir soruş gör, tarlalara dən mi səpir əkinçilər!

Çəltik, çiyid, sarı buğda sərgisidir o incilər.

Görünür, *dənmi* kəlməsində **-mi** şəkilçisini ayrı yazmağa vurğu qanunu təsir göstərmişdir. Vurğu *dən* söz kökünün saiti üzərinə düşdüyü üçün (**-mi, -mi, -mu, -mü** sual ədatı vurğu qəbul etmir) onun oxunuşunun çətinliyi sözü səhv yazmağa vadar edib. Belə məqamda sözün tələffüzü, deyilişi əsas olmalıdır. Məsələn: Mən oğlumu çağırıram. Onun oğlumu gəlib? Burada qeyd edək ki, bu **-mi, -mi, -mu, -mü** ədatının vurğu qəbul etməməsi və həmişə birinci şəxslə işlənməsi onu tarixən **-ma, -mə** şəkilçisi ilə əlaqələndirməyə əsas verir. Çünki inkar şəkilçisi **-ma, -mə** də vurğu qəbul etmir. Həmin ədatın Azərbaycan dilinin Qərb dialektində **-bi, -bi, -bu, -bü** variantları (alıbbı, gəlibbi, durubbu, görübbü) yeni fikirlərə yol aça bilər. *B-m* samitlərinin tarixi əvəzləməsi (bən-mən, bin-min və s.) saitlərin açıq-qapalı qarışığı kimi formalar **-ma, -mə, -mi, -mi, -mu, -mü** şəkilçisinin şəxs əvəzliyinin I şəxs təki ilə bağlılığını inamlı edir. (10,233-234).

Fikrimizcə, müəllifin bu fikri olduqca mübahisəlidir. Belə ki, **-mi, -mi, -mu, -mü** ədatları tarixi dövrlərdə də sual məzmunu kəsb etmiş və heç bir dəyişikliyə uğramadan müasir dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Təkcə bir faktı qeyd edə bilərik ki, müasir Türkiyə türkcəsində Azərbaycan dilində sözlərə bitişik yazılan və şəkilçiləşən bu ədat sözlərdən ayrı yazılır. Biz şübhə etmirik ki, bu sual ədatı qədim türk dillərində də sual məzmunu yaratmış və **-ma, -mə** -dən törəmə olmamışdır. Tanınmış türkoloq R.Əsgər böyük ensiklopedik M.Kaşğarının “Divanü-lüğati-it türk” əsərində əksini tapan sual ədatları arasında **-mi, -mi, -mu, -mü** ədatının xüsusi yer tutduğunu qeyd edir və göstərir ki, o, isimlərə və feillərə qoşularaq sual mənası yaradır. Məsələn: *bu atmu - bu atmi; bu itmu - bu itmi; bardınqmı-getdinmi; gəldinqmü - gəldinmi*. (5,386)

Şifahi xalq yaradıcılığının nəzm parçalarında və bağlayıcısı demək olar ki, görünür, lakin nəsr parçalarında olduqca işlək bir vəziyyətdədir. Nəzm parçalarında bu bağlayıcıların işlənməməsinin səbəbi poetik keyfiyyətə və xüsusiyyətə malik olmaması ilə əlaqədardır. H.Mirzəzadə də haqlı olaraq göstərir ki, və bağlayıcısı şeir dili, üslubu nöqteyi-nəzərindən ifadəyə ağırlıq gətirdiyindən, bu bağlayıcı daha çox nəsr dilində işlənmişdir. (6,225).

R.Əsgər yazır ki, Mahmud Kaşğarının “Divan”ında və bağlayıcısı işlənməmişdir. Mahmud Kaşğari bunun işlənməməsinin səbəbini belə izah etmişdir: “Əsərimizdə vaqvi-atifə” (və bağlayıcısı) işlətmədik, çünki bu türk dilinə xas deyildir. Əsərdə qeyri-türk mənşəli *lakin, amma, fəqət, yaxud, gah, hərgah, hərçənd, məsələn, madam* kimi bağlayıcılar yerli-dibli yoxdur. Türk mənşəli bağlayıcılar da azdır. (11, 387).

Q. Kazımov qeyd edir ki, yazılı ədəbi dilimizdə ən çox işlənən bağlayıcı **və** bağlayıcısıdır. Bu bağlayıcını ərəb mənşəli hesab edirlər. Əslində isə, bu bağlayıcı Azərbaycan dilində VII əsrdən çox-çox əvvəllər işlək bir bağlayıcı olmuşdur. Bu bağlayıcı tarixən **ü** bağlayıcısı ilə bir mənşədən olub (rus dilindəki **u** bağlayıcı ilə eyni köklüdür), saitlə bitən sözlərdə **vü** şəklində də yazılmışdır: “*Vərqa və Gülşə*”, “*Danəvü Dam*”, “*Zənburi Əsəl*” üçüncüyə nam (Məsihi) - misralarından göründüyü kimi, **vü** tədricən **və** bağlayıcısı ilə paralel işlənməmişdir və onun açıq saitli variantıdır. (12,11-12)

Məlum olduğu üzrə, müəyyən bir folklor mətnindən estetik məzmun, xüsusi effekt almaq üçün köməkçi nitq hissələrinin fonetik variantlarına geniş yer verilmişdir. Buna görə də mətnlərin dilini tarixi-etimoloji istiqamətdə təhlil edərkən ilk növbədə köməkçi nitq hissələrinin də tərkibində baş verən fonetik hadisələri dərin və ətraflı aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Çünki, folklor mətnlərində elə köməkçi nitq hissələrinə rast gəlirik ki, onlar fonetik baxımdan müəyyən dəyişikliklərə məruz qalsa da, qədim şəklini daha yaxşı mühafizə edib özündə saxlamışdır. Məsələn, müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən **amma** bağlayıcısının həm yazılı əsərlərin, həm də folklor örnəklərinin dilində **əmə//əmbə//əmmə** fonetik variantlarına təsadüf olunur ki, həmin bağlayıcının etimologiyasını bu fonetik variantlar əsasında müəyyənləşdirmək mümkündür.

Folklor mətnlərindəki sözlərin, birləşmələrin mənasının qüvvətləndirilməsində **ən** ədatının mühüm rolu vardır. Məsələn: *O, kisəsindən ən qiymətli daş-qaşını çıxardı. (4,101); Onu ən çox narahat edən. (4,91); Onlar dağın ən yüksək zirvəsinə çatanda. (4,76) və s.*

Bu nümunələrdən birincisində **ən** ədatı “daş-qaş”, ikincisində “zirvə”, üçüncüsündə isə “narahat” sözlərinin mənasını qüvvətləndirmişdir. **Ən** ədatı dilimizdə tarixən yalnız ədat kimi formalaşmış və ədat kimi də sabitləşmişdir. **Ən** ədatının mənşəyi də xüsusi maraq doğurur. Mənbələrdə qeyd edilir ki, **ən** ədatı qədim şumer göy allahı An’ın adı ilə bağlıdır və bu gün də həmin sözü tələffüz etdikdə təsəvvüredilməz ucalıq, dərinlik nəzərə gəlir. (2,417)

Folklor mətnlərində şərt mənasında işlənən **əgər** bağlayıcısından geniş bir şəkildə istifadə edilmişdir. Bu bağlayıcının **əyar** (danışıq dilində) formasından çox istifadə edildiyi halda, qədim formasına (**gar**) az-az hallarda müraciət olunmuşdur. Məsələn: *Əyar aşiq isən, məşuqun hanı; Əyar mollayısan, dərdini tanı (4,120); Gar ovçunun ovu getsə yaralı, Gecə-gündüz tutmaz onun qaralı. (4,98) və s.*

Sadə cümlələrdə həmcins üzvlər, mürəkkəb cümlələrdə isə tərkib hissələri olan müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaradan və inkar məzmunu bildirən **nə, nə** bağlayıcısının folklor mətnlərində tez-tez işlənməsi halları ilə üzləşirik. Maraqlı cəhət budur ki, həmcinsin kəmiyyətindən asılı olaraq, **nə** bağlayıcısının miqdarı artdıqca mətnə poetiklik daha da yüksəlmiş olur. Məsələn: *Onun nə gecə səbri, nə də gündüz qərarı var idi. (4,37); Sayad Pəri*

qarabaşından bu sözü eşidən kimi bir dəstə qız ilə ora gəldi və gördü nə alma qalib, nə badam, nə də qoz. (4,107) və s.

Folklor mətnlərində intensiv şəkildə işlənən **ya, ya da** bağlayıcıları xalis Azərbaycan dilinə məxsus olub, birləşdirmə funksiyası yerinə yetirir, həmçinin üzvlü cümlələrdə və ya sadə cümlələr arasında əlaqə yaratma məqamında bu bağlayıcıların kəmiyyəti bölünüb sadalanan üzvlər arasında ikidən artıq olarsa, poetikliyin dərəcəsi də yüksək olar. Məsələn: *Gözəl, sənsən gözəllərin ölkəri, Yolunda qoymuşam can ilə səri, Ya hurisən, ya mələksən, ya pəri, Havaxt adın gələ, qəmə batanam. (4,136); Səfərbərlik ya bu gündür, ya sabah, Dörd tərəfdə şivənə bax, yasa bax. Aman gətir, ya sübhanım, ya sabah, Dava deyil, bu taundur, tufandır. (13,277).*

Mətnlərdən də göründüyü kimi "... bölüşdürmə bağlayıcılar qrupuna daxil olan **ya-ya** bağlayıcısı vasitəsilə folklor mətnlərində ehtimal, bölgü mənaları ifadə olunmuş və həmçinin üzvlü cümlələrdə və ya sadə cümlələr arasında əlaqə yaradılmışdır. Qeyd etməliyik ki, **ya-ya** bağlayıcılı cümlələrdə xəbərlər təsdiq şəklində, ya da biri digərinin inkar vəziyyətində olur". (14, 127)

Folklor mətnlərində emosionallıq bildirən **axı** ədatına da üstünlük verilmişdir. Mənşəcə bu ədat doğma dilimizə məxsus olub, tarixi dövrlərdə **axır** şəklində işlənmişdir. Tarixi qrammatikaya aid mənbələrdə göstərilir ki, türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində **r** səssizinin vəziyyəti sabit olmadığı üçün müxtəlif sövti hadisələrə uğrayır, eləcə də sözün sonundan düşür; buna görə də **axır** sözünün sonundakı **r**-nın düşməsi ilə **axı, axi** şəkli alınmışdır. (6,212)

Folklor mətnlərində **axı** ədatı emosionallıq çaları bildirməklə bərabər, eyni zamanda ifadəyə son, nəhayət, nəticə məzmunu gətirir. Məsələn: *Axı bu gün bu məclisi sən idarə etməli idin. (4,155); Axı o qədər pulu sən hardan qazana bilərsən? (4,155) və s.* Fikrimizcə, tarixi dövrlərdə **axır** şəklində işlənən bu ədatın **axı** formasına düşməsinə səbəb canlı danışq dilinin təsiri olmuşdur və bu sözü etimolojişdirərək deyə bilərik ki, **axı** ədatı "son" mənasını bildirir.

Ümumiyyətlə, folklor mətnlərində əksini tapan köməkçi nitq hissələrinin, eyni zamanda yazılı dilimizdə işlənən bu nitq vahidlərinin əsas nitq hissələrindən törəməsi məsələsi heç bir tədqiqatçıda şübhə yeri qoymur. Lakin maraqlı cəhət budur ki, istər Azərbaycan dilçiliyində, istərsə də türkologiyada köməkçi nitq hissələrinin mənşəyinə kompleks şəkildə toxunulmamış, ara-sıra araşdırmalarda bu barədə mübahisə doğuran məsələlər olduqca çoxdur. Araşdırmalarda da haqlı olaraq göstərilir ki, köməkçi nitq hissələri əsas nitq hissələrindən əmələ gəlmiş olsalar da, artıq öz mənşəyi ilə əlaqəsini itirmişdir və hansı nitq hissəsindən tədric olunduğunu müəyyənləşdirmək xüsusi tədqiqat tələb edir. (2, 417) Məsələn, folklor mətnlərində tez-tez işlənən kaş emosionallıq bildirən ədatının, fikrimizcə, kökü "çaş/çaşmaq" feili ilə bağlıdır.

Folklor mətnlərində da, də, ancaq, halbuki, yoxsa, deyil, deyə, demək, istər, ta, taki və s. bağlayıcılar fəal şəkildə çıxış edir ki, bunlara aid istənilən qədər nümunə gətirmək olar. F. Zeynalov göstərir ki, da, də bağlayıcısının daha sözündən, ancaq bağlayıcısının an-caq, halbuki<hal-bu-ki, yoxsa<yox-sa, deyil<de-yil, deyə<de-mək, istər<is-tə-mək sözlərindən əmələ gəldiyini demək olar (15,37). Ə. Rəcəbli qeyd edir ki, Göytürk dilində bağlayıcıların əksəriyyəti mənşəcə feili bağlamaların təcrid edilmiş formalarından törəmişdir. Alim belə bağlayıcılara azu, yəmə, -ta, -tə, -taki, artuki və s. misal çəkir. (16,474).

Nəticə: İstər folklor mətnlərində, istərsə də yazılı örnəklərin dilində işlənən köməkçi nitq hissələrinin etimolojişdirilməsi uzun müddətdir ki, dilçilikdə müzakirə olunmasına baxmayaraq hələ də konkret elmi nəticələr əldə olunmamışdır. Halbuki, semiotika bizə öyrədir ki, dil xüsusi işarələr sistemidir. Dil işarələrinin ifadə, yaxud səs (yazılı nitqdə qrafik), həm də məzmun, yaxud məna planı vəhdətdədir və biri, o biri olmadan mövcud deyildir. Dilin bütün işarələrinin əksəriyyəti referensial, pragmatik və dildaxili mənalara malikdir və burada köməkçi nitq hissələrinin də rolu danılmazdır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilinin qoşmaları haqqında. Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri, № 4, Bakı, 1956, 75-99 s.
2. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, “Elm və təhsil”, 803 s.
3. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı, “Təhsil”, 2003, 451 s.
4. Azərbaycan folklor antologiyası. II kitab, Bakı, 1968, 403 s.
5. Kaşğari M. Divanü-lüğət-it türk. II cild, Bakı, “Ozan”, 2006, 400 s.
6. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. ADY-nun nəşri, Bakı, 1990, 376 s.
7. Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı, “Elm”, 1970, 560 s.
8. Bayatılar. Bakı, 1971, 301s.
9. Aşıq Ələsgər. Dastan, rəvayət, xatirələr. Bakı, “Çinar-çap”, 2003, 520 s.
10. İsmayılova S. Vurğu və söz yaradıcılığı. “Filologiya məsələləri” jurnalı, № 6, Bakı, 2018, 227-237 s.
11. Əsgər R. “Divanü-lüğət-it türk”ün dilinin bəzi özəllikləri”, Qısa qrammatik öçerk. M. Kaşğarinin lüğəti, II cild, Bakı, “Ozan”, 2006, 380-400 s.
12. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri, VII cild, Bakı, “Nurlan”, 2009, 403 s.
13. Mirzəyev H. Dərələyəz folklor. Bakı, “Elm”, 2006, 601 s.
14. Hüseynova M. Üslubi morfologiya. Bakı, 2018, 201 s.
15. Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı “Maarif”, 1971, 121 s.
16. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, 5.

**S.N.Kramer və onun “Tarix Şumerdən başlayır” kitabı haqqında
akademik T.Hacıyevin araşdırmaları**

Osman Əhmədzadə
ADPU-nun doktorantı

Xülasə:

Dünya ədəbiyyatında Şumer ədəbiyyatına bərabər ikinci bir qədim yazı örnəklərinə rast gəlmək çətindir və adətən dünya şumeroloqları bu ədəbiyyata ilahi motivlərin ədəbiyyatı kimi basmış, onu “göy ədəbiyyatı” olaraq səciyyələndirmişlər. Şumer ədəbiyyatı həm tarixi, həm də müasir bəşər sivilizasiyası ədəbiyyatının təməli, başlanğıcı və estetik məfkurə mənbəyidir. İlahi motivlərin ədəbiyyatı kimi baxanlarla, onu “göy ədəbiyyatı” kimi səciyyələndirənlərlə müqayisədə S.Kramer “Tarix Şumerdən başlayır” əsərində çox şeyləri analitik təhlil süzgəcindən keçirdi. Şumer tarixinin vurğunu olan S.Kramer Şumer ədəbiyyatında dünya şumeroloqlarının görə bilmədiklərini görə bilmiş və onların söyləyə bilmədiklərini söyləyə bilmişdir. Şumer əfsanə ədəbiyyatının, epik mif ədəbiyyatının içində tarixi gerçəkliyi ilk dəfə görən də bu şumeroloq olmuşdur.

S.Kramer “Tarix Şumerdən başlayır” əsərində Şumer ilə ondan sonrakı ədəbi örnəklər, hətta müasir ədəbiyyatı arasında müqayisələr aparır kitab boyu müəllif insanlığın keçmişinə rəğbət, hörmət yaradır, diqqəti keçmişə yönəldir, əcdadımızın yetkinliyi barədə oxucuda dolğun təsəvvür formalaşdırır. S.Kramer avrosentizmlə tərbiyələnmiş şumeroloqlardan fərqli olaraq Şərqi uca mövqeyi, mədəni tarixi və tarixi mədəniyyəti haqqında ətraflı və gur səslə danışır və 20-30 illik tədqiqatından sonra öz layiqli qiymət və mükafatını da ala bilmir. Akademik T.Hacıyev “S.N.Kramer və onun “Tarix Şumerdən başlayır” kitabı haqqında” irihəcmli yazısında bütün bu vacib və aktual məsələlərə münasibətini bildirir və təbii olaraq, onun əsərlərindəki, yəni S.Kramerin sözügedən əsəri haqqında elmi fikirlərini bir məqsədə, eyni axara yönəldən mərkəzi motiv, əgər belə demək mümkündürsə, baş qəhrəman – Şumerdir. T.Hacıyevin S.Kramərə söykənərək irəli sürdüyü dəlillərin, sübutların, elmi mülahizə və mükakimələrin hər biri ayrı-ayrılıqda ağılabatandır və bu məqaləmizdə bütün bunlar analitik təhlilə cəlb olunur.

Açar sözlər. *Şumer, Kramer, mif, tarix, söz*

Rəyçi: *prof. Məhərrə Hüseynova*

**Исследования академика Т. Гаджиева С. Н. Крамера и его книги
«История начинается с Шумера»**

**Осман Ахмедзаде
Докторант АГПУ**

Резюме

Трудно найти второй древний образец в мировой литературе, равный шумерской литературе, и шумерологи мира обычно считали эту литературу литературой божественных мотивов, описывая ее как «небесную литературу». Шумерская литература является основой, источником эстетической идеологии как исторической, так и современной литературы человеческой цивилизации. По сравнению с теми, кто смотрит на литературу как литература божественных мотивов и характеризует ее как «небесную литературу», С. Крамер в «История начинается с Шумера» многое пропустил через фильтр аналитического анализа. Сделав акцент на шумерской истории, С. Крамер смог увидеть в шумерской литературе то, чего не могли видеть шумерологи мира, и он мог сказать то, что они не могли сказать. Именно этот шумеролог первым увидел историческую реальность в литературе шумерских легенд и эпических мифов.

В «История начинается с Шумера» С. Крамер сравнивает литературные образцы Шумера и более поздней, даже современной литературы, на протяжении всей книги автор вызывает сочувствие и уважение к прошлому человечества, сосредотачивается на прошлом, формирует полную картину зрелости нашего предка. В отличие от шумеров с евроцентрическим образованием, Крамер подробно и громко говорит о великом положении, истории культуры и исторической культуре Востока, и после 20-30 лет исследований он не может получить свою достойную награду и приз. Академик Т. Гаджиев в своей масштабной статье «О С.Н.Крамере и его книге «История начинается с Шумера»» выражает свое отношение ко всем этим важным и актуальным вопросам и, естественно, центральным мотивом в его произведениях, то есть в направлении его научных взглядов на творчество С. Крамера к той же цели, является, если можно так выразиться, главный герой - Шумер. Каждый из аргументов, доказательств, научных соображений и аргументов, выдвинутых Т. Гаджиевым на основе С. Крамера, разумен, и все это включено в аналитический анализ в данной статье.

Ключевые слова: *шумер, Крамер, миф, история, слово*

Рецензент: *проф. Махира Гусейнова*

**Research by Academician T. Gadjiev on S. N. Kramer and his book
"History begins at Sumer"**

Osman Ahmedzade
Doctoral student of ASPU

Summary

It is difficult to find a second ancient specimen in world literature equal to Sumerian literature, and the world's Sumerian scholars generally considered this literature to be the literature of divine motives, describing it as "heavenly literature." Sumerian literature is the basis, the source of the aesthetic ideology of both historical and modern literature of human civilization. Compared to those who look at literature as a literature of divine motives and characterize it as "heavenly literature," S. Kramer in "History begins at Sumer" passed a lot through the filter of analytical analysis. Having made an emphasis on the Sumerian history, S. Kramer was able to see in the Sumerian literature what the Sumerologists of the world could not see, and he could say what they could not say. It was this sumerologist who first saw the historical reality in the literature of Sumerian legends and epic myths.

In "History begins at Sumer" S. Kramer compares the literary samples of Sumer and later, even modern literature, throughout the book the author evokes sympathy and respect for the past of humanity, focuses on the past, forms a complete picture of the maturity of our ancestor. Unlike the Sumerians with a Eurocentric education, Kramer speaks in detail and loudly about the great position, cultural history and historical culture of the East, and after 20-30 years of research, he cannot receive his worthy award and prize. Academician T. Gadjiev in his large-scale article "About S.N. Kramer and his book" History begins at Sumer "" expresses his attitude to all these important and topical issues and, naturally, the central motive in his works, that is, in the direction of his scientific views on the work of S. Kramer to the same goal, is the main character - Sumer. Each of the arguments, proofs, scientific considerations and arguments put forward by T. Hajiyev based on S. Kramer is reasonable, and all this is included in the analytical analysis in this article.

Key words: *Sumer, Kramer, myth, history, word*

Reviewer: *prof. Mahira Huseynova*

Aktuallıq. Dünya ədəbiyyatında Şumer yazılarının, Şumer dastanlarının, Şumer mədəniyyətinin tarixilik baxımından öz siqləti, öz tale məqamı, öz qədim yeri və rolu var və bu baxımdan S.N.Kramer və onun "Tarix Şumerdən başlayır" kitabı dünya şöhrətlidir. Avropalı tədqiqatçının, şumeroloqunun bu əsəri ümumtürk dillərinin erkən mərhələsini əhatə edən, türkdilli xalqların, xüsusilə əski türklərin mifoloji dünyagörüşündən, həyat tərzindən,

etnoqrafiyasından, dini inam və inanclarından xəbər verən əvəzsiz bir xəzinədir. Bu xəzinəyə çoxlu türkoloqlar baş vurmuş və ondan qədərincə bəhrələnmişlər. Akademik T.Hacıyev də S.Kramerin bu əsərinin türkologiya elminin müxtəlif sahələri tərəfindən çox geniş miqyasda və hərtərəfli öyrənilmədiyini nəzərə alıb, bu qiymətli əsəri özünün təfəkkür süzgəcindən keçirmiş və olduqca maraqlı və orijinal elmi nəticələr əldə etmişdir. Xalqımızın tarixi retrospektivsiyası baxımından, yəni dilimizin, bədii təfəkkürümüzün və mədəniyyətimizin əcdadı, kökü, qaynağı kimi Şumer yazı abidələrinə yanaşdıqda çox şeyi öyrənmiş oluruq. Belə yanaşmanı akad. T.Hacıyevin böyük həcmə malik əsərində də müşahidə edirik ki, bu yanaşma tərzini, üsulunu təhlil etmək mövzunu kifayət qədər aktual edir.

Metod. Məqalədə təsviri metod tətbiq edilir.

Annotasiya. Məqalədə T.Hacıyevin “S.N.Kramer və onun “Tarix Şumerdən başlayır” kitabı haqqında kitabının təhlilinə həsr olunur.

Şumerlər və onların dili barədə dünya şumeroloqları az yazmamış və bu sahədə dünyanın ən məşhur alimlərindən N.S.Kramerin, Y.Uoydun, Q.Çayldın, L.Bullinin, Z.Kosidovskinin, E.Reklünün, M. Belitskinin, F.Deliçin, Azərbaycan türkoloqlarından A.Məmmədovun, K.Vəliyevin, Türkiyə tədqiqatçısı O.Süleymanovun və digərlərinin əsərlərində maraqlı mülahizələrə rast gəlirik və bu araşdırmalar içərisində akademik T.Hacıyevin də adı fəxrlə çəkilməkdədir. Bu alimlərin əksəriyyəti belə bir nəticəyə gəlirlər ki, “Müasir xalqların əcdadları şumerlərdir. Şumer dili isə protürk dilidir. Mənbələrdə qeyd olunur ki, “Tarix şumerdən başlayır.” Həm də belə bir fikir vardır ki, bəşər övladı bir kökdən, bir ailədən törəyib və dünyaya yayılıblar. Bəşəriyyətin ilk başlanğıc məkanı da şumerlərin yaşayış bölgəsi olubdur. Azərbaycan adlı məmləkət, yer isə bu yaşayış bölgəsinin bir hissəsi kimi tədqiqatlarda qeyd olunur. Həm də mənbələrdə türkün rolu, xidməti onu deməyə imkan verir ki, şumer-türk əlaqələrinin, genetik qohumluğunun tarixi qədimdir. Bu, şumerlərin qədim olması ilə yanaşı, türklərin də qədimliyinə dəlalət edir (2,33). Maraqlı cəhət bir də bundan ibarətdir ki, Azərbaycan dilçilərinin əksəriyyəti öz məqalələrini olduqca gözəl səslənən “Tarix şumerlərdən başlayır...” cümləsini başlıq seçmiş və bizdən 6 min il əvvəl yaşayan şumerlərin əkinçilik, maldarlıq, mədəniyyətləri, geyim tərzləri və sair barədə məlumatlar vermişlər. Həm də hansı dil ailəsinə daxil olduğu sübut olunmayan şumerlərin tarixin ilk möcüzəsi kimi bütün dünyanı düşüncələrə qərq etdirdiyi də K.Vəliyev, İ.Kazımov, Q.Kazımov, Ə.Fərzəli tərəfindən dəfələrlə yüksək dəyərləndirilmişdir (1, 115). Hər hansı bir tədqiqatçının dəyişməyən, həmişə olmuş, həmişə olacaq təbiətini anlamaq üçün döənə-döənə abidələrə üz tutması təbiidir və həmin abidələrdən biri və birincisi olan şumer torpaq tabletlərinə S.Kramerin də müraciəti və bu müraciət əsasında gəldiyi qənaətlərin hər biri dünya şumeroloqlarını heyrətdə qoymaqladadır. Bütün bu nüanslar görkəmli türkoloq, akademik T.Hacıyevi də

heyətdə qoymuş və bu alim heyətdən doğan təəssüratlarını “S.N.Kramer və onun “Tarix şumerdən başlayır” kitabı haqqında” irihəcmli məqaləsində oxucularla bölüşmüşdür. S.N.Kramerin “Tarix şumerdən başlayır” əsərinin dünya arenasında bədii əsər kimi sürətlə yayıldığını, geniş oxucu kütləsi qazandığını dilə gətirən akademik yazır “S.N.Kramerin “Tarix şumerdən başlayır” əsəri dünya coğrafiyasına bədii əsər sürətlə yayıldı. Bu elmi əsər “Don Kixot”, “Ovod” romanları qədər və onlar kimi oxundu. S.Kramer yeganə şumeoloqdur ki, bütün yaradıcılıq ömrünü Şumer yazı abidələri içərisində ancaq bədii mətnlərin oxunuşuna və təhlilinə həsr etmişdir. Və təbii ki, onun elmi üslubu həmin bu şumer bədii təfəkkürünün cazibəsində və qeyri-adi düşüncə səviyyəsinin əfsununda formalaşdı; S.Kramerin gözəl yazı üslubu, elmi süjet qurma ustalığı, fəsilələrində kompozisiyaların ardıcılığındakı məntiqi, canlı dili, obrazlı ifadəsi onu, bəli, Servantes, Voyniç kimi rahatlıqla, həvəs və ləzzətlə oxutdurdu” (3,5).

Akademik T.Hacıyevin S.Kramerin kitabı haqqındakı təhlillərini oxuyarkən anlayırsan ki, şumerlərin əsl adı şumerlər deyil, “qarabaşlılar”dır. Və ikiçayarası onların ikinci vətənidir. Qarabaşlılar Qafqazda, Xəzər ətrafında, bizim qədim Albaniya ərazisində yaşamışdır. Onlar iki çayın arasında ibtidai, ancaq cəngavər, döyüşkən xalq kimi gəlirlər. Qarabaşlılar İkiçayarasında güclü dövlət qurur, böyük mədəniyyət yaradırlar. Bu dövlətin adı Şumer dövlətidir; onun yaratdığı mədəniyyət sonrakı nəsillərə və bu günümüzdə Şumer mədəniyyəti adı ilə miras qalmışdır. Qarabaşlıların yerlilər tərəfindən “şumerlər” adlandırılmasından hesab etmək olar ki, sözün məzmununda igidlik, döyüşkənlik, cəngavərlik anlayışı olmuşdur (sözün tərkibindəki “er” Albaniyadan aparılmış “ər” sözüdür) (3,12).

Şumerlərin Mesopotamiyada bir kənd mədəniyyəti ilə qarşılaşmasını xüsusilə vurğulayan T.Hacıyev məşhur şumeroloq S.Kramerə əsaslanaraq göstərir ki, bu mədəniyyəti İranın cənub-qərbindən gələnlər gətirmişdilər və həmin gələnlər müasir şərqşünaslığın və azərbaycanşünaslığın tanıdığı midiyalılardır. Beləliklə, Mesopotamiyada qohum etnoslara məxsus qədim Albaniya və qədim Midiya mədəniyyətləri birləşir (3,12; 4,239).

Şumer araşdırmaçılarının bəziləri Qarabaşlıların Mesopotamiyaya gəlişini 5min əvvələ, bəzilərini isə 6 min əvvələ aid edirlər. Şumer gil tabletlərində, yəni yazılarında bizə beş min il əvvələ aid bir bilik xəzinəsinin miras qaldığını T.Hacıyev xüsusi olaraq önə çəkir və göstərir ki, Qarabaşlıların Mesopotamiyaya gəlişi e.ə. təxminən 3300-3250-ci illərə düşür. Onlar İran (Midiya) – (söhbət sonralar Midiya dövləti kimi tanınan ərazidən gələnlərin Mesopotamiyada qurduqları səltənətdən gedir – T.H) – Sami dövrünə son qoyub Mesopotamiyada Şumer dövlətini qururlar. Şumerlərin hakimiyyəti e.ə. 2300-c illərə, kral Sarqonun Şumer səltənətinin yerində Akkad dövləti yaratmasına qədər davam edir. Min il hakimiyyət sürən şumerlər bu gün

dünyaya bir hissəsi məlum olan böyük tarixi mədəniyyəti miras qoymuşlar. Şumer mədəniyyətinin, ədəbiyyatının bizə məlum olan ən parlaq dövrü e.ə. 2700-2300-cü illər arasındır. Məhz bu dörd yüz ildə Şumer yazısı şəkil yazısından fonetik yazıya keçmiş, böyük həcmli əsərləri, dastanları köçürmək imkanı qazanmışdır (3,12).

Qədim Misir, Çin, yunan, türk, hind-Avropa və digər mədəniyyətlərin çıxış nöqtəsi şumer sivilizasiyası olmuş və bu mədəniyyətlərin yaxınlığı, daha doğrusu, qohumluğu şumerləri bütün dünya xalqlarına doğmalaşdırmışdır. S.Kramerə söykənən T.Hacıyev bu yaxınlıq, qohumluq, doğmalılıq tellərini və eyni zamanda Şumer dastanları ilə hind-Avropa epik əsərləri arasında təəccüb doğuracaq dərəcədə üslub və forma, kompozisiya uyğunluqlarının olduğunu əsaslı faktlarla izah edir və özü-özünə verdiyi:

-Bu eyniliklər müstəqimi törəyib, ya sonrakının əvvəlkindən xəbəri olub və ondan bəhrələnib? – sualını məntiqi baxımdan doğru-düzgün cavablandırır: “Hind-Avropa ədəbi yaradılışlarının, hətta dini ayinlərinin, Tövrat obrazlarının Şumerdəki analoqları ilə sələf-xələflik əlaqələrində (olmuş) obrazlarına dərin tədqiqatları ilə S.Kramer “hə” deyir (3,13).

-Həmin uyğunluqları türk ədəbi yaradıcılıq məhsullarında, türk tarixində də görən T.Hacıyev elmi fikirlərini dolğun bir şəkildə aşağıdakı kimi şərh edir: “Adətən Şumer-türk münasibətlərindən dil əlaqələri istiqamətində sönbət gedib. Ancaq Orxon dastanları və “Dədə Qorqud kitabı” ilə Şumer dastanları arasında adi gözlə uyğunluqlar görünür. Orxon, Qorqud dastanlarının dilindəki təkrarlar, paralelliklər Şumer dastanlarının dil poetikası ilə səsləşir. Şumer dastanları da, Orxon və Qorqud dastanları da mənzum şəkildə yaradılmışdır. Bu, Şumer dastanlarının və onlardan sonrakı türk dastanlarının təmsalında, qətiyyətlə demək olar ki, dastanın ən qədim yaradılış formasıdır” (3,13).

Akad.T.Hacıyev xeyli ortaq köklü semantik yuvaları olan qədim şumer sözləri ilə Azərbaycan dilinin bir sıra toponimlərinin, leksik vahidlərinin tarixi-tiploloji, tarixi-etimoloji müqayisəsini, Azərbaycan poetik təfəkkürünün dildə öz inikasını tapan mənə-forma modellərini verərək və şübhəsiz ki, S.Kramerə əsaslanaraq orijinal linqvistik təhlillər aparır. Məsələn, alim yazır ki, Şumer mənbələrində Maqan toponimi var. S.Kramer bunu “yeri bilinməyən bir ölkə, bəlkə də Misir” – deyə təqdim edir. Ancaq Maqanın İran körfəzi ətrafında yerləşməsi, Şumerlə gəmi vasitəsilə ünsiyyətdə olması mötəbər son fikirdir. Bu, Midiya, Manna ərazisidir. Midiyanın şərq mənbələrində Makta göstərilməsi, “*mak*” sözünün türkcə “*ilan*” mənası bildirməsi, ilanın Midiyanın totemi olması və Makta adının bilavasitə həmin “*mak*” sözü ilə bağlılığı haqqında elmdə aydın qənaət mövcuddur. Maqan toponimi də həmin məxrəcə etimolojişdirilir: *maq//mak+an* (türkcə qədim cəm şəkilçisi). Makın (ilanın) Midiyanın totemi olması ilə bağlı Şumerlərdəki “*mah*” sözü sözü də diqqəti çəkir. “Mah” sözünü S.Kramer “*əsl vəzifəsi bilinməyən rahib*” kimi izah edir. Təbii ki, bu

sözü mah-max-mak-maq tələffüzlərində qəbul etmək normal fonetikadır. Bu halda sözün dini inanc məzmunu "mak"ın totem məzmunu ilə asanlıqla bağlanır. Başqa Şumer-türk söz uyğunluqları da mah-maq yaxınlığını mümkün sayır: Şumercə *eren* "döyüşçü" – türkcə *ərən*; yenə həmin məxrəcdə Şumercə *ere* "qul"; Şumercə *eyer* "bel, kürək" – türkcə *yəhər*; Şumercə *uru* "icma" – türkcə *uruğ* "nəsil, soy, qohum"; Şumercə *udu* "qoyun" – türkcə *quzu*; Şumercə *giri* "ayaq" – yeri(mək); Şumercə *kur* "dağ" türkcə *kurqan*; Şumercə *karu* "ölçü" – türkcə *karu/qaru* "qol" və s. (4,393; 3,24; 5,87; 6,7-8; 7,69).

T.Hacıyev bütün bunlarla bərabər şumercədəki kısım – "kımız" (qımız), nintu (türkcədə tu "doğuağ"), a – "su" (axmaq), qarım (türkcə "arx"), subarians – suburlar, Subur, Sabir, Suvar (toponim), tenqri – "tanrı" (Allah) və s. onlarla sözü dəqiq etimolojişdirir və müasir türk dillərində bu sözlərin türkcələrin səs qanunlarına uyğun formaca qismən dəyişərək, mənaca genişlənərək və ya daralaraq işləndiyini S.Kramerin əsəri əsasında təhlil süzgəcindən keçirir.

Şumerin mifik – dastanları ilə Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanı "Dədə Qorqud kitabı"nın səsləşmələri var və bu səsləşmələri də T.Hacıyev dəqiq çözləməyə çalışır. Alimin bu səsləşmələrlə bağlı təkə bir faktına nəzər salmaqla dediklərimizi eyniləşdirə bilərik: "Maraqlıdır, dörd min əvvəl yazıya alınmış, yaranması ondan da əvvələ gedən "Enmerkar və Aratta hökmdarı" dastanı "Çox qədim zamanlarda" sözləri ilə başlanıb hadisəni müasirlərindən uzağa atır. Bu *uzaq* anlayışda qeyri-müəyyənlik var, oxuyan və dinləyən üçün tarix meydanı yaradır. "Dədə Qorqud kitabı" da həmin üslubda başlanır: "*Peyğəmbərlər əleyhüssəlam zamanına yaxın Bayat boyundan Qorqud Ata deyirlər bir ər qopdu...*" Əlbəttə, biz dastanımızın 1300 yaşını qəbul ediriksə, bunun üçün "peyğəmbər əlehüs-səlam" zamanı "qədim zamanlar" anlayışına uyğun deyil. Şübhəsiz, bu tarix sonralar islamın dastanımıza daxil edilməsi ilə bağlıdır – bu söz ən azı, peyğəmbərlər zamanından 2-3 əsr sonra türklərin – oğuzların islamlaşdığı zaman ora əlavə olunmuşdur. Artıq həmin ifadə altında iki-üç əsrlik zaman kifayət qədər məsafəsi olan keçmiş deməkdir. Və təbii ki, "peyğəmbər zamanına yaxın" möhür – tarixi altında peyğəmbərimizə - islama qədərki dövr nəzərdə tutulmuşdur. Çünki son dövrlərin tədqiqlərində deyildiyi kimi, dastanın yaradılması islamdan əvvələ gedir. Və deməli, "peyğəmbər əlehüs-səlam zamanına yaxın" möhürü hadisənin – Qorqud Ata sərgüzəştlərinin keçmişdə olmasına işarə edən hansısa qəlib-ifadənin yerini tutmuşdur" (3,32-33).

T.Hacıyev istər Şumer, istərsə də Dədə Qorqud dastanlarının içinə girdikcə, hər iki qədim abidənin müstəvisindəki söz, cümlə, mətn modellərində oxşarlıqlar, uyğunluqlar görür, hər iki abidənin süjet xətlərindəki, motivasiyalarındakı dərin ideyaları üzə çıxarır. Qeyd etməliyik ki, türkoloji arenada Şumer ədəbi abidələri ilə türk ədəbiyyatından yalnız "Dədə Qorqud

kitabı” arasında müqayisəli, özü də geniş, dolğun, mükəmməl bir şəkildə araşdırmanı ilk dəfə olaraq akad.T.Hacıyev aparmışdır.

S.Kramer Şumer qəhrəmanlıq çağının, Şumer qəhrəmanlıq dastanlarının Xalqların Böyük Mühacirəti dövrünə düşdüyünü söyləyir (4,236). T.Hacıyev qeyd edir ki, bu həmin dövrdür ki, Şumerlərin əcdadı “qarabaşlılar” Qafqaz Albaniyasından Mesopotamiyaya köç etmişdir. Və deməli, Dədə Qorqud mif salnaməsinin Şumer ədəbiyyatı ilə səsleşməsinə tarixi şərait təsdiqləyir (3,53).

Nəticə. Akad.T.Hacıyevin “S.N.Kramer və onun “Tarix Şumerdən başlayır” kitabı haqqında” adlı təxminən 50 səhifəlik əsəri yalnız Azərbaycan dilinin, o cümlədən türkcələrin dillərinin qədimliyini sübut etmək üçün qələmə alınmamışdır. Eyni zamanda alim özünün orijinal düşüncə məhsullarını da ortaya qoyur və S.Kramerə istinad edərək ensiklopedik dəyər daşıyan mənbə yaradır. Sadə və aydın bir dildə yazılmış T.Hacıyevin bu əsəri qədim dilimiz, mifoloji görüşlərimiz, tariximiz, etnoqrafiyamız, psixologiyamız haqqında zəngin elmi fikirlərlə doludur.

Ədəbiyyat

1. Vəliyev K. Sözünlərin sehri. Bakı, “Yazıçı”, 1986, 303 s.
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2008, 442 s.
3. Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı, “Elm”, 2017, 490s.
4. Крамер С.Н. История начинается в Шумере. Москва, «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1991, 239 с.
5. Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. Москва, 1967, 391с.
6. Budaqova Z., Hacıyev T. Azərbaycan dili. Bakı, “Elm”, 1992, 201 s.
7. Azərbaycan tarixi (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, “Elm”, 1994, 502 s.

YAZI QAYDALARI

- Məqalələr **Azərbaycan, ingilis və rus** dillərində jurnalın elektron ünvanına – lingvistikaproblemleri@yandex.ru göndərilir.
- Məqalələr **Microsoft Word** proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
- **Başlıq** ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
- Məqalənin quruluşu aşağıdakı bölümlərdən ibarət olmalıdır: müəllifin adı, ata adı və soyadı, iş yeri, elmi dərəcəsi və elmi adı, üç dildə açar sözlər və xülasə (100-150 sözdən ibarət, 12 pt. ilə) ədəbiyyat siyahısı. Hər üç dildə yazılmış xülasələr bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.
- Məqalələrdə verilən **şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər** düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altında yazılmalıdır.
- **İstinadlar** mətn içərisində kvadrat mötərizədə göstərilməklə məqalənin sonunda əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Məsələn: [1, 8].
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalə və ya tezin adı göstəriməlidir.
- Məqalələrin həcmi: 6-12 səhifə.
- Məqalələr mütəxəssis rəyi (məxfi olaraq) əsasında jurnalın redaksiya heyətinin qərarı ilə çap olunur. Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
- Məqalədə gedən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
- Jurnalda dərc olunmayan məqalələr geri qaytarılmır.

ПИСЬМЕННЫЕ ПРАВИЛА

- Статьи на азербайджанском, английском и русском языках отправляются на электронный адрес журнала - linqvistikaproblemleri@yandex.ru.
- Статьи в Microsoft Word шрифтом Times New Roman 12 pt. следует писать с интервалом 1,0. Размеры страницы: документ должен иметь поля: правое и левое 2,0 см, верхнее 2,5 см и нижнее 2,2 см.
- Название должно быть написано черными заглавными буквами посередине.
- Структура статьи должна состоять из следующих разделов: имя автора, отчество и фамилия, место работы, ученая степень и научное звание, ключевые слова на трех языках и аннотация (100-150 слов, 12 пт.) Литература. Резюме, написанные на всех трех языках, должны быть идентичны и соответствовать содержанию статьи.
- **Рисунки, графики и таблицы**, приведенные в статьях, должны быть правильными, четкими и содержаться в тексте, а также должны быть написаны под соответствующими статьями.
- Объем статей: 6-12 страниц.
- Статьи публикуются по решению редакционной коллегии журнала на основании экспертного заключения (конфиденциально). Редакция может вернуть статью автору для исправления.
- Автор несет персональную ответственность за любые научные нововведения или тезисы и т.д. в статье.
- Статьи, не опубликованные в журнале, не возвращаются.

WRITING RULES

- Articles in Azerbaijani, English and Russian languages are sent to the journal's email address - linqvistikaproblemleri@yandex.ru.
- Articles in Microsoft Word in Times New Roman 12 pt. should be written at 1.0 spacing. Page dimensions: the document must have margins: right and left 2.0 cm, top 2.5 cm and bottom 2.2 cm.
- The title should be written in black capital letters in the middle.
- The structure of the article should consist of the following sections: author's name, patronymic and surname, place of work, academic degree and academic title, keywords in three languages and abstract (100-150 words, 12 pt.)
References. Abstracts written in all three languages must be identical and consistent with the content of the article.
- Figures, graphs and tables given in the articles must be correct, clear and contained in the text, and must also be written under the corresponding articles.
- Volume of articles: 6-12 pages.
- Articles are published by decision of the editorial board of the journal on the basis of an expert opinion (confidentially). The editors can return the article to the author for correction.
- The author is personally responsible for any scientific innovations or theses, etc. in the article.
- Articles not published in the journal will not be returned.

*Çapa imzalanmış 15.10.2020-ci il
Kağız formatı 60x84^{1/16}, çap vərəqi 10,5
Sifariş 173, sayı 200*

*ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
Tel: (+99412) 493-74-10
Email: poliqrafiya@mail.ru*